

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Ժանացեալ բարելիշատակ հղութեանի Սահ.-Մարովեան մրցանակի.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ԵՒ

ՀԻՒԶԱՆԴԵԱՆ ԺՈՂՈՎՈՅ

ՊԱՐԱԳԱՅՔ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՅԱՌԱՋԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

«Մի երկնչիք ճօտ փոքրիկ զի հածեցա
հայր մեր տալ ժեզ զարքայութիւն» :

Դ. Ռ. 22.

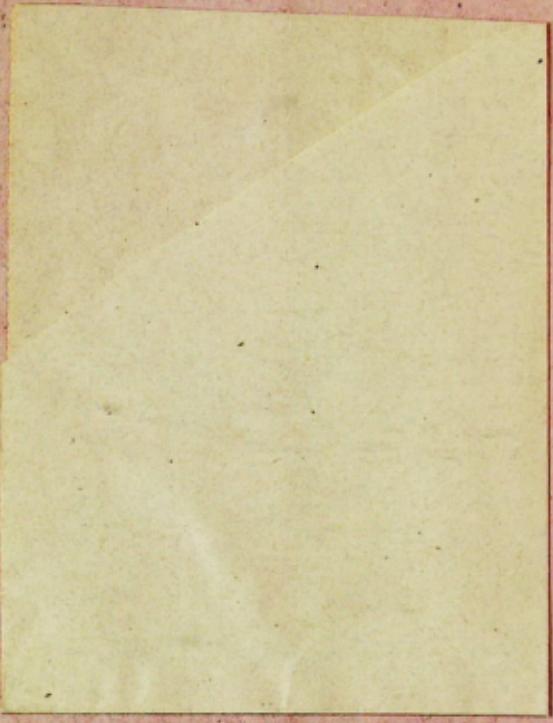
ԴՐԱՅ

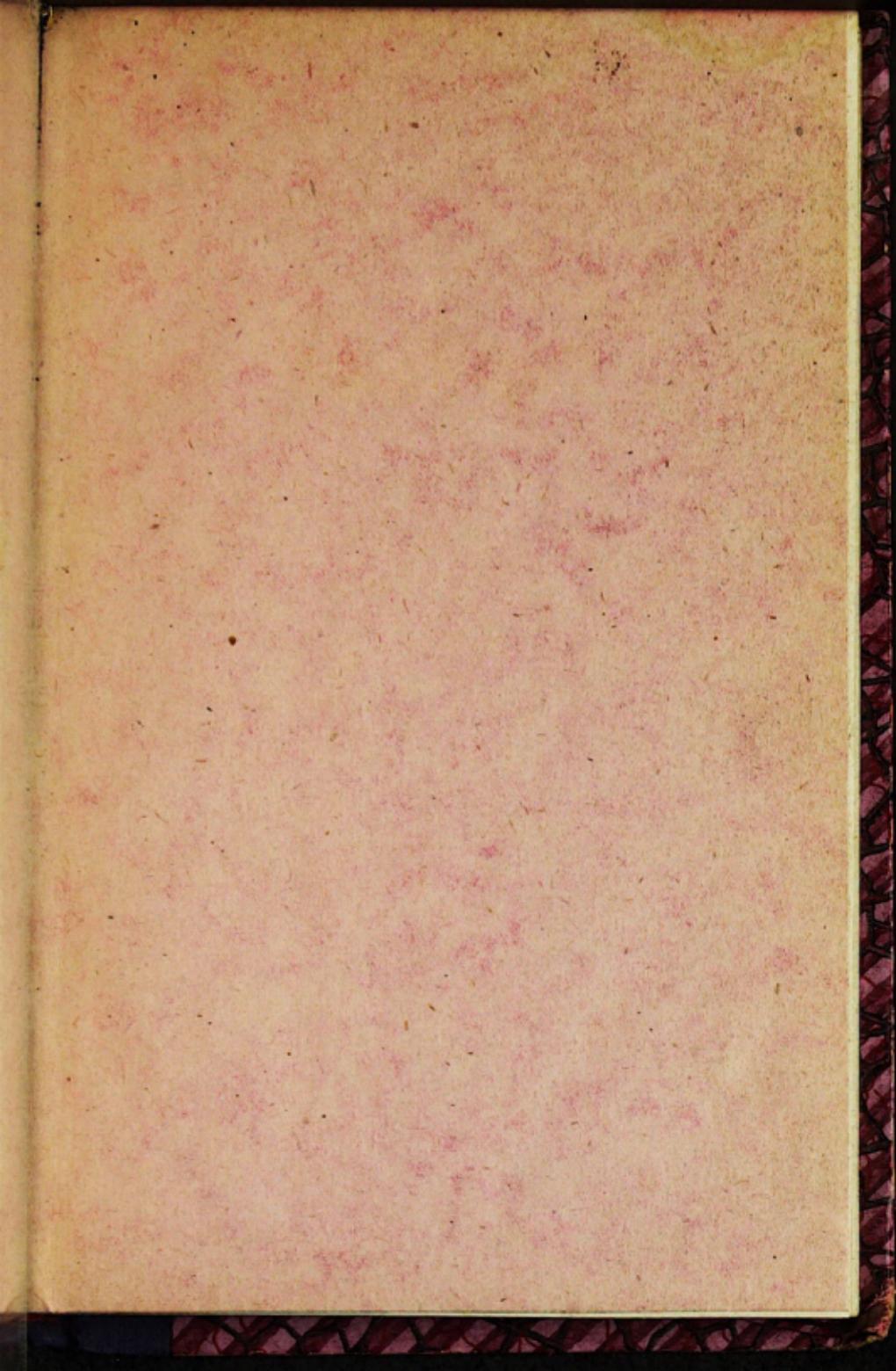
Դ. Ռ. ԱՐՃԱԿ ՑԵՐ-ՄԻՔԵԼԵԱՆ

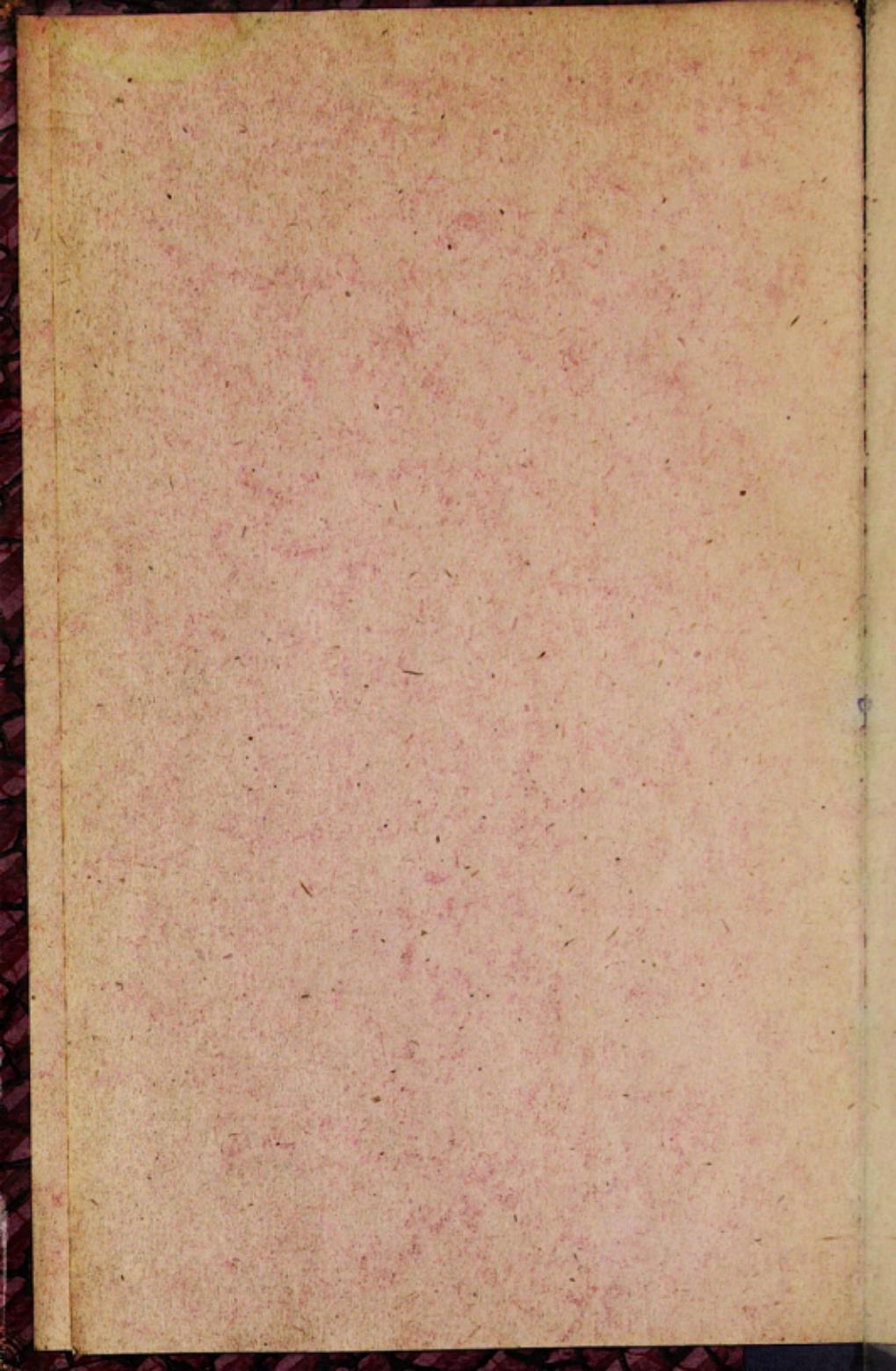
ՄՈՍԿՈՒ,

ՅՊԱՐԱՆ ՄԿՐՑԻՉ ՊԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆԻ,

1892

Արժանագետալ բարելիշատակ հզմիրեանի Սահ.-Անսրոպեան մրցանակի.

281.6

ԱՏՎԻԳ-ԼԵՎ է 1961 թ.

- Ց-37 ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ԵՒ

ԲԻՒԶԱՆԴԵԱՆ ԺՈՂՈՎՈՑ

ՊԱՐԱԳԱՅՔ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՅԱՌԱՋԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

«Մի երկնչիք նօտ փորրիկ զի համեցաւ
ժայր ձեր տալ ձեզ զարքալութիւն» :

Դ. Ա. Կ. Ժ. թ. 32.

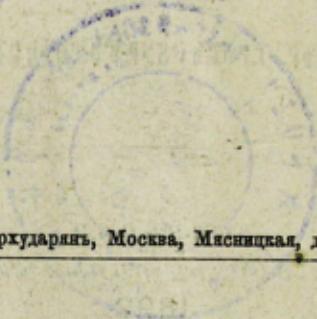

ՑՈԱՐԱՆ ԱԿՐՈՒԹԻՒՆ ԱՄԱՆՈՒԹԱՐԵԱՆ Ի.

1892

Дозволено цензурою. С.-Петербургъ, 3 Апрѣля 1892 года.

A II
5703

Типографія М. Бархударянъ, Москва, Мясницкая, д. насл. Ананова.

Ի Ց Ի Շ Ա Տ Ա Կ

ԻՄ ՄՑԵՐԻՄ

ԲԱՐԵՎԱՄԻՍ ԵՒ ԵՎԵԼԵՑԱՆՈՒԲԸ ՄՈՐԵԼԲՈՐ

Գ.Ն.Դ.Ա.Պ.Ե.Տ

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ԹՈՎՄԱՅԵԱՆ

ՄԵԼԻՔ-ՀԱՅԿԱԶԵԱՆԻ.

प्रसाद

मुख्य दृश्य

प्रसाद का विवरण एवं उत्तराधि

जारी करना

प्रसाद का विवरण एवं उत्तराधि

प्रसाद का विवरण एवं उत्तराधि

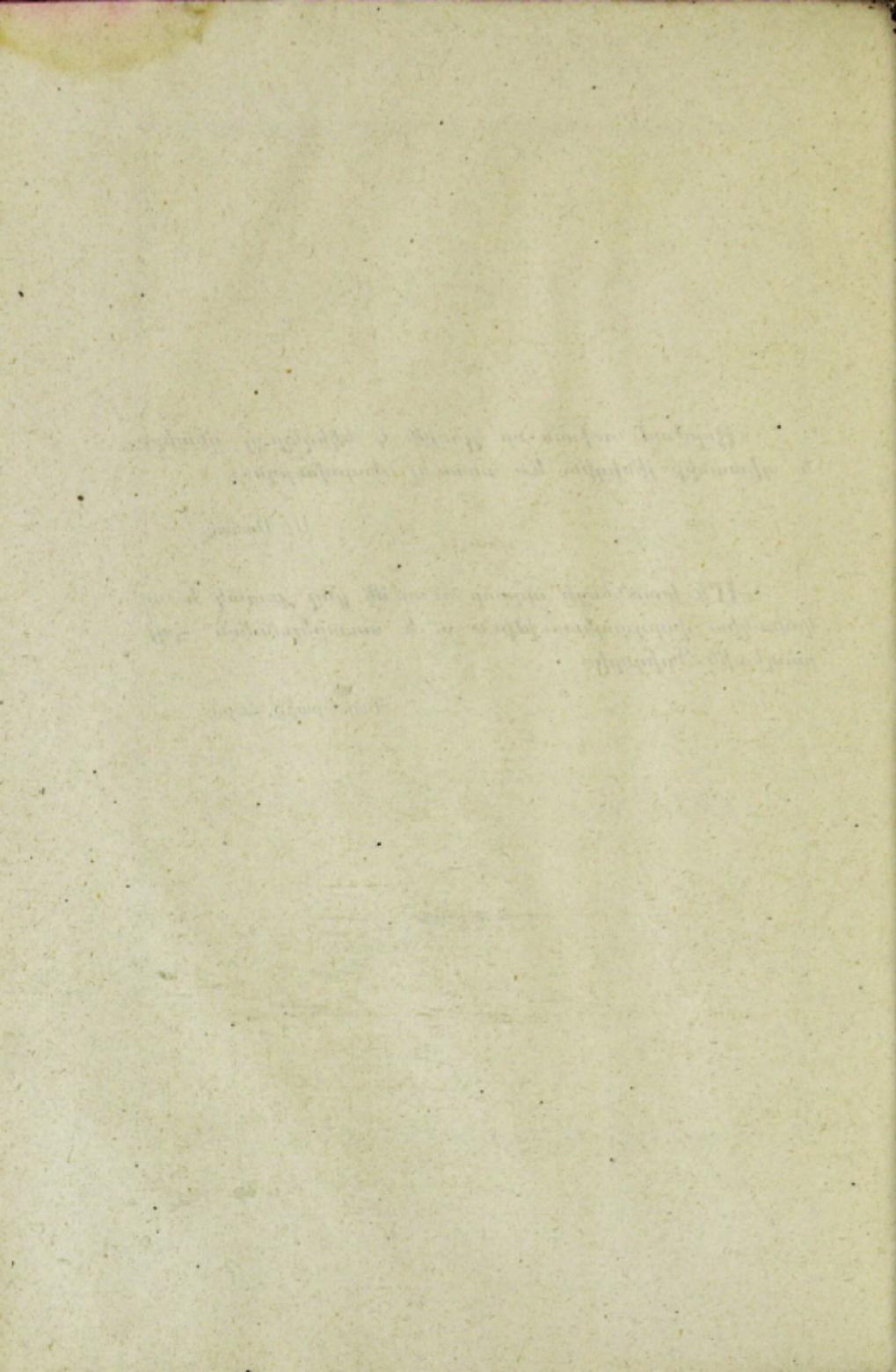
«Յորժամ ուխտն որ զլուխն է եկեղեցւոյ ընտիրք
և պիտանիք լինիցին, ևս առաւել ժողովուրդն»:

Ս. Սահակ.

«Մի խառնեսցի պղտոր ուսումն ընդ յստակ և ա-
կանակիտ փարգապետութիւն ս. և առաքելանման հայ-
րապետին Գրիգորիո:

Նախարարք Հայոց.

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ.

«Հազել զղմնդակացն գեկամուտսն,
և վառել զէնս հակառակ չարին, և ի
վայր կործանել զհակառակս արդարու-
թեան» :

ԴՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱԽՈՐԻԶ.

«Ալգոյ, որոյ չէ պարիսպ, զա-
դանք մտեալ ապականեն զնա»:

ՏՊՎ. ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ.

Պատմական անցեալն իւրաքանչիւր ազգի վեհագոյն
հարստութիւնն է, իսկ ամենայն ազգ կայուն է, եթէ նո-
րա անդամները զիտաստ են իւրեանց պատմական անց-
եալն և շարունակում են մէկ անընդհատութիւն պահ-
պանել անցեալը ներկայով ապագային թողնելու Այդ
զիտաստութիւնն անձնիւր Հայի պարտաւորութիւնն է,
ըստ որում իւրին զիտաստ լինելով՝ Հայը պիտի զինքն
ճանաչէ և այդ զիտաստութեամբ է՝ որ Հայը պիտի կա-
րենայ Հայի նմանիկ՝ որպէս ամենքի ինքնաճանաչութեան
հետեանք բաղձանքն է։ Այդ զիտաստութեան աղըիւրն
է Հայոց պատմութիւնն, որ ոչ թէ պատահարների, այլ
Հայ ազգի պատմութիւնն է։ Հայոց պատմութիւնը մէկ
յարաշար ամբողջութիւն է, որի իւրաքանչիւր շրջանը
հասկանալու համար պէտք է լաւ ըմբռնել նորա սկիզբն,
որին խելահաս լինելու համար հարկ է նորա հաստա-

տութեան հիմքերն պարզել ըստ որում անշրաժեցաւ է գիտենալ այն ձգտութիւնն, որոնք հայոց կեանկըն են կազմել այն ծրագիրն, որ հայի գործունէութեան նկարագիրն է եղել և այն գաղափարներն, որոնք նորա աշխատանաց հոգի և մարմին են տուել:

Մէկ ժօղօվուրդ աղդ է, եթէ նա իւր հոգեոր և մարմաւոր ունեցուածքի հետ ամբողջութիւն մի կազմելով, իւր պատմական շարունակութեան մէջ ինքնազիտաստ է: Իսկ մի ազգի դյուութիւն ապահովուած է, եթէ նա որպէս աղդ ձգտում է իւր յարապատմական ազգային բարեկեցութեան: Հայոց պատմութիւնն ևս այդպիսի մի ազգի պատմութիւն է, այսինքն նորա այդ ամբողջութեան և ձրդամանց և դոցա համար նորա վարած մաքառման նկարագիրն է:

Հայ ազգն՝ որպէս ամբողջութիւն մի, չկարէ առանց իւր այս ու այն ամբողջացուցիչ տարրի աղդ համարուիլ և քննական պատմութեան նիւթ դառնալ ըստ որում և նորա այս ու այն ամբողջացուցիչ մասն անկարող է իւրապարփակ ամբողջութիւնից անջատեալ պատմութիւն ունենալ: Հայ ազգի ամբողջութեան այդպիսի մի նշանաւոր տարրն է — Հայաստանեայց եկեղեցին, որ և ունի նորա հետ իւր յարաշար և միահետև կենսագործութիւնը: Հետևենք նորան աւելի ծաւալ տալով իւր ամբողջութեան հետ յարակյարար, բարձրանանք ազգայնից առ եկեղեցականն և իջնենք եկեղեցականից առ ազգայինը պատմական անտարակոյս քննութեամբ և մենք կստանանք Հայաստանեայց եկեղեցու ստոյդ նկարն ազգի պատկերի մէջ:

Կեանքը կեանք է, եթէ նու մարտ է և մաքառումն և ամենայն ինչ հենց յեղյեղուկ վիճակումն է լաւ Շանաշւում: արդէն Հայաստանեայց եկեղեցին ևս պէտք է այդ մաքառման մէջ Շանաշել: Հիմք դնելով հեթանոսութեան ընդզիմադրութեամբ, սկսաւ պատերազմիլ երկու թշնամեաց դէմ. մէկ Պար-

սից կրակապաշտների և մէկ քրիստոնէական ասպարիզում մարդահնար հաւատաքի ախոյեանների դէմ մաքառման այս վերջին դաշտը հետաքննական է և ուշազրաւ, վասն զի այստեղ սուրբն և գրիչը յարակից էին ընթանում: Սուր էր թշնամու թուրը, ծանր էր թշնամու լուծը, բայց սրագոյն էր Հայի գրիչը, տապալիչ էր նորա կենդանի խօսքն և ամուր էր նորա ողբն արիւնածորան մարմնի մէջ: Մակայն Հայաստանեայց եկեղեցին աչքի է ընկնում նախ իւր ներքին գործունէութեամբ, կազմելով իւր և իւր հօտի ինքնազիտաստութեան և ինքնուրոյնութեան ամրացուցիչ շունչ տալու ժամանակն, ապա իւր պատերազմով Բիւզանդացաց դէմ, որի նիւթին է կազմում Բիւզանդական պետութեան ժողովների էութիւնն և եզակութիւնն, մարտի մեծ տեսարան բանալով, մինչեւ խաչակրաց արշաւանքը կամ ԺԲ դարու վերջերը կամ Բիւզանդական պետութեան անկման ժամանակն. այնուհետև Հայաստանեայց եկեղեցին միջոց մի կռուեցաւ Հռովմայ Հակաքրիստոնէական չարամտութեան դէմ, որից յետոյ դադարում է ճշմարիտ մաքառումն և Հայաստանը դառնում է շուկատ խռովարանների ասպարէզ:

Այդ զարերում Հայաստանեայց եկեղեցին փակուեցաւ իւր մէջ, վասն զի Հայ ժողովուրդը հրոսակների անդադար յարձակմանց ննթակայ լինելով, անպարապ հոգ էր պատճառում Հայոց Հայրապետներին, որոնք միակ աւագափեաք լինելով ազգային տան, միայն այդ իսկ տունը կառավարելուն էին զբաղուած: Արտաքուստ ևս օգնութեան յուսոյ տեղեք չկային, զի խաչակրաց արշաւանքներից յետոյ դադարեցաւ հիմնովին արևմտեան ազդեցութիւնը: Բազմաթիւ իշխաններ էին Հայաստանի անկիւններում իշխաններն, որոնք լոկ իւրեանց Հացի խնդրին էին նուիրուած: Հռովմէական եկեղեցին էր, որ գեռ շարունակեց չարանիւթ մախողներ և բանսարկուներ ուղար-

կել որոնք երկպառակութիւն առթելուց զատ, ոչ մի յաջողութիւն չէին ունենում, վասն զի անցական բարերաստութեան յութատութիւնից բոլորովին զուրկ լինելով, այլ ևս անզին և անզօր էին ամենակուրամիտ մարդկանց իսկ որսալու¹:

Բախտ է սակայն, որ այսափ բանսարիտ նիւթողների և մախողների մէջ հայաստանեայց եկեղեցին սկզբում գարեր անընդհատ՝ մաքառմամբ և այժմ անհաւասար ընդդիմագործութեամբ մնում է գեր նոյն անարատութեան մէջ: Հայաստանեայց եկեղեցու այս հռչակը զարմացնում է գերմանական և առհասարակ եւրոպական զիտնականներին, որոնք յաճախ կրնում են, թէ քանի հոգի և եռանդն կայ այդ ազդի և եկեղեցու մէջ, որ յարիւն և ի մահ պահպանում է իւր հայրենի աննման սըրբաւանդն, որբաւանդն որ պարծանք կարող է լինել ամենայն ազգութեան:

Յիրաւի, Հայաստանեայց եկեղեցին, ինչպէս նկատում էր իմ մէկ ուսուցչապետն, իւր դաւանակից այլ եկեղեցեաց մէջ անսպառ ազբիւր է եղել եռանդի, զօրութեան և լուսաւորութեան, որոնցով անվհատ և անվեհեր կուտել է իւր անաղարտ հայրենի փառաւոր ժառանգութիւնն, իւր վեհապետն հարստութիւնը պահպանելու համար: Հայ ժողովուրդն ազնիւ ինքնասիրութեամբ հաւատարիմ է եղել իւր փառաց և պարծանաց, որոնց վեհութեան համար իւր անմահ նախնիք ամենայն ինչ զոհելով, արիւն են թսպիել և զայնոքիկ սերնդոց աւանդել Զատագովական և վիճաբանական պայքարը վարեցին հայոց հռչակաւոր

¹ Մեր խօսքն ի հարկէ այն թեթևսօլիկ և տտչուտ մարդկանց վերայ չէ, որոնց մասին եկեղեցու նախանձախնդիր մի՛ անցնալ դարի սկզբուած զրում է. «Թողումք զլափլիքողմն միշտ, որք վասն միոյ դահեկանի զԱստուած և զհաւատուն վածառեն»: Տես. Զենորայ յիշաւուակարանը. Կալկաթա, 1814 թ. էջ 89.

վարդապետները։ Բայց քանի՛ բազմասայրի են նոցա կռուարանական գրութիւնք, քանի իմաստուն, քանի խորահայեաց էին աղքային գոյութեան խնդրին և ո՛րպիսի անձնազոհութեամբ հաւատարիմ էին իւրեանց միակ աւանդին և աւանդարաննին։

Հայաստաննեայց եկեղեցին՝ մեր այդ փառաւոր աւանդարանը, ծփում էր իւր փեհութեան մէջ դեռ առաջին դրերում իւր պարզ սուրբ և աղատամիտ սկզբունքներով, որոնք սոյն այս դարում և յաւիտեան ամենալուսաւորեալ աշխարհի հիացման առարկայ են։ Հայաստաննեայց եկեղեցին ոչ մի եկեղեցու կամ ազդի թշնամի չէ, սակայն իւր անաղարտ էութեան և կերպարանքի մէջ մնալով, նոցա զրկախառնելուց հիմնապէս և մահու չափ զգուշանում է։ Բայց իւրաքանչիւր եկեղեցու բարոյական պարտականութիւնն է ցոյց տալ և խելամուտ անել իւր որդոց իւր հիմնական սկզբանց և գաղափարներին, որպէս զի պահով լինի օտար մօլորութիւնից, վասն զի Հայը քանի առաւել զարգանայ և քանի շատ խորամուտ լինի Հայաստաննեայց եկեղեցու նելքնոյն, այնքան աւելի կսիրէ և կպաշտէ զայն Խակ ով գիտաստութեամբ չէ սիրում, նա պէտք չէ իւր փառապանծ եկեղեցուն։ Հայաստաննեայց եկեղեցու բարոյական պարտականութիւնն է, որպէս ընդհանուր ընդունուած է, քարոզով ցոյց տալ իւր որդոց ոյն հաւատքն ու սկզբունքներն, որոնք կենդանի են ի հոսւց, որպէս զի Հայը պարզապէս կարենայ, համեմատելով իւր սեփական եկեղեցին այլոց հետ, մեկին տեսնել իւրի փեհավսեմ առաւելութիւնք։ Հայաստաննեայց եկեղեցու բարոյական պարտականութիւնն է օտարաց զըպարտութեանց զանազան թշնամական խեղաթիւրմանց ընդդէմ գալ և հերքել արիարար և ծշմարտութիւնն ո՞ի փերայ լերինն բարձուա հռչակեր Վերջապէս Հայաստաննեայց եկեղեցու բարոյական պարտականութիւնն է օգնութեան ձեռք

մեկնել իւր այն զաշնակից եկեղեցիներին, որոնք կարևոր ոյժն ու եռանդն ծախսած լինելով, այժմ կենսագուրկ դշութիւն են վայելում. նորա պարտականութիւնն է ձեռք մեկնել բարձրացնել նոցա, և յառաջ քաշել իւր հին զինակիցը լինելու ծշմարտութեան համար Բայց թէ Ե՞րբ և ինչպէս. այդ հայաստանեայց եկեղեցու ինքնադիտաստ որդոց գործն է, նոցա զնիքն է գործունէութեան սահմանահան և իրերի յառաջադայութեան յաջողութիւնը ժամանակի պայման։

Իսկ այդ պարտականութիւնք կատարելու հնար չկայ առանց օաար եկեղեցիները քննադատելու, ուստի պարտ է և ուրիշ եկեղեցիները հետազոտելով ծշմարտութիւնն ու մոլորութիւնը տարորոշ տեսարանի վրայ զնել ըստ որում ծշմարտութեան քննադատումն ոչ մի դարձացած բանականի վիրաւորով չ։ Եւ ինչո՞ւ.

Ըսդհանուր ծշմարտութիւնն է, որ իւրաքանչիւր աղքի և երկրի մէջ եկեղեցին պէտք է և պարտ է ժողովրդական լինի և անհրաժեշտաբար ինքնուրժյնութիւն ունենայ և զարերի ընթացքում կազմութիւն ստացած լինի իւր հօտի հետ նորա հոգուն համաձայն, որպէս զի երբե եկեղեցի գործէ ժողովրդի վրկութեան համար. Արդ այս զրութիւնը հակառակ է եկեղեցիների միանմանութեան, վասն զի այն եկեղեցին, որ Գերմանիայում ըստ գերմանների հոգուն ծագիել է, չկարէ ծագոնիայում նշյն կազմակերպութեամբ յարատել և օգտաւէտ լինել։ Այն եկեղեցին, որ Անգլիայումն է ծաւալ ստացել չի կարող հունձ ունենալ հեռաւոր Ափրիկէի վայրենիների մէջ։ Սոյն այս գաղափարը փայփայում էր հայաստանեայց եկեղեցում դեռ Դ—Ե գարերում, երբ Հայք քրիստոնէութիւն մտցնելով ի Վրաստան և Աղուանք, սերմանեցին, որպէս զի ըստ տեղւոյն բարեխսառանութեան և պայմանաց և հողասննղին աճի և կազմակերպուի, և ոչ թէ

իւրեանց անկած աճնցրածն էին տանում այնտեղ անկում։ Աւասիկ պատմական հետեւութիւն մի է զիտնական աշխարհում, որ եկեղեցիներն ոչ թէ ի մի ձուլուտծ պիտի լինին, այլ հինաւուրց քրիստոնէութիւնն՝ հաւատքըն ու սէրն անաղարտ պահելով, թոյլ տալ իւրաքանչիւր եկեղեցու իւրաքանչիւր երկում իւր ինքնուրոյն կազմակերպութիւնն ստանալու։ Իսկ որպէս զի իւրաքանչիւր ժողովրդական կամ ազգային եկեղեցի իւր ինքնուրոյնութիւնն և անկախութիւնը պահել կարենայ, պարտ է իւր քննարանական քարոզական զործունէութեան մէջ հռանդուն կեանք ունենալ։ ոչ թէ այս ու այն եկեղեցին անարգելու համար, այլ ծշմարտութեամբ զայնոքիկ իւր որդոց ծանօթացնելով, զիտաստ համոզման պաշար մատահարաբելու համար, որպէս զի իւր հետեղք անփտանգ լինին պետութեան, հասարակութեան և ընտանիքի, իրբեւ աւետարանի ծշմարիտ որդիք։ Այդպիսի վսեմ զործունէութիւնն է, որ միացնում կալում է ամրող ազգն ոչ թէ անցական իրերով, այլ հոգով, ներքին կեանքով, որպէս զի մի շունչ լինի ազգը, մի եռանդով ոգեւորուի, վասն զի մեր նախնիք ևս, որոնք այնքան սիրագործութեանց հնդինակներ էին, միով գոտեաւ ծշմարտութեան պնդեցին զմեցս արք և կանայք¹։ Բանին քարոզութիւնն, աստուածային ծշմարտութեան աւետարանութիւն, որ ջանահնար էր լինում Շտալ զոգի Աստուծոյ ի սիրտս մարդկան, միաբանել խառնել ի սէր աստուածորդւոյն, զի ի սրտից ամենեցուն իրբեւ մի աղաղակ իցէ»²

¹ Եղիշէ. Վենետիկ 1828 թ. էջ 115.—² Ազաթանգ. Դեռ անցեալ զարի սկզբի ազնիւ քարոզիչ մի զրում է Տարօնի Ս. Կարապետ վանքում, լիշտակելով իւր և եղալրակիցների քարոզական ծանապարհորդութիւնը. «և էր սովորութիւն ի հարցն առաջնոց մերս գաւագանի, զի ի ծմեռնային եղանակին շրջէին աշխատութեամբ քարոզել պրանս աստուածայինս ուր կամէր և յաջողէր Հոգին Աստուած. և ի

և այդ ծշմարտութիւնն է; որ փրկում է ամենքին և ո-
րից կենդանանում է ամենայն ոք անհաստափէս և զօրա-
նում է ամենայն ազգ հանրապէս:

Արդ այս է Հայաստանեայց եկեղեցու քարողական
հմնաւուրց գերն, որ պիտի շահազգովէ խրաբանչիւր
հայանհատի և ոչ թէ սոսկապէս նորան նուիրուած
պաշտօնէից: Այս ինչո՞ւ:

Վերաբցյն ասուեցաւ, որ Հայաստանեայց եկեղեցին
մէկ առանձնական աշխարհ չէ ազգից անջատուած, այլ նո-
րանից անբաժան և նորա հետ ի մի ձուլուած ամբողջու-
թիւն է կաղմում: Հայ ազգինն է Հայաստանեայց եկեղեցին.
Հայաստանեայց եկեղեցունն է Հայ ազգն, և որպէս ազգն
խրաբանչիւր հայինն է, այնպէս և Հայաստանեայց եկե-
ղեցին անձնիւր հայի ժառանգական սեփականութիւնն է
և հարստութիւնը. Հայն է իւր եկեղեցին պայծառացնողը,
Հայն է իւր եկեղեցու հովիւ և հովուապես տուող ընտ-
րողն, ուստի և ազգի և եկեղեցու շահն ու գործունէու-
թիւնը համակցական է: Որչափ ազգն բարեկեաց է և յա-
ռաջադիմում է, նոյնքան և կայծառանայ նորա անգնա-
հատելի եկեղեցին, որչափ զարդացած է ազգի անձնիւր
անհատն, նոյնչափ անուանի կլինի նորա եկեղեցու պաշ-
տօնեան, իսկ որքան պայծառանայ Հայաստանեայց եկեղե-
ցին, նոյնքան կծաւալի նորա անսպառ լոյսը հայրենեաց
ամենայն անկիւններն: Ապա ուրեմն իւրաքանչիւր անհատի
բարդական և ազգային պարտականութիւնն է մի լինել
իւր եկեղեցու հետ և աշխատել նորա պայծառութեան
համար, օգտուիլ նորանից և իւր նորան իսկ տուած
կարգն և օրէնքը յարգելով ապրիլ, գործել, փառաւորուել
նորա հետ և նորա մէջ:

զարդանալին նրոսակին դառնալին անդրէն ի սուրբ ուխտն: Վերոյի-
շեալ լիշտառակ, առ Ձենորայ:

Վիրոյիշեալ գաղափարը առաւել ևս մղում են մեզ
դէպի ծշմարառութեան հանդէսը, յորժամ նոյն այդ են
քարոզում հայաստանեայց եկիղեցու առաքելական հարա-
զատութեան և ազգային ինքնուրոյնութեան վրայ հիացող
նշանաւոր գիտնականք: Թողնելով «Հին-կաթոլիկաց»
Կեօնի ժողովում (11 սեպտ. 90) գերմանական՝ Խայն-
կենս, զուիցարիական՝ Հերցոգ, Հոլլանդական՝ Հայկամպ,
անգլիական՝ Վորդսվորթ եպիսկոպոսների և այլոց արտա-
յայտած խորին համակրանաց հաւասարքն ու ձայնը,
զանց առնենք և աստուածաբանների յարգանաց ապա-
ցոյցներն և դնենք այստեղ իմ բարեկամ անուանի պատ-
մարան աղքունի խորհրդական ուսուցչապետ Հայնրիխ
Գելցերի նամակն Շվեյցարականաց Հայեացքին,
ծանօթանալու համար:

Դուք վճռել էք աստուածաբանութիւն սովորել ձեր
բոլոր ոյժն ձեր ազգին նուիրելու համար. հյատիանպ և փառա-
ւոր նպատակ: Որպէս ես պատանեկութիւնից անտի ի վեր
քան զամենայն սիրել եմ իմ ամբողջ գործս ու ձրդ-
տումներս միայն իմ թանգագին գերման ազգի բարեկեցու-
թեան համար տալու, այնպէս և դուք կամենում էք ձեր
ազգի, հայկայ հին, մեծայարգ ժողովորդի համար աշխա-
տել: Ես բարեմաղթում եմ ձեզ առ այդ վճիռն, որ դուք
յանձն էք առել Քրիստոսի նախառինքը. վասն զի աստուա-
ծաբանութիւնն աշխարհի երբեմնական առաջին և բարձրա-
գոյն գիտութիւնն, աճող լրւաւորութեան և անսաստուա-
ծութեան մօտ, որի սոսկալի արդիւնքը տեսնում ենք
ընկերվարութեան (sozialismus) և ոչնչականութեան մէջ
(nihilismus), երթալով իջաւ մինչև նախառեալ և ծա-
ռայող սպասարկութիւնը: Որպէս առ ձեզ այնպէս և
տիտրում է առ մեզ —եղո՞ւկ—բազմապատիկ այն հայեցո-
ղութիւնը, թէ սրբագյուն ամենայն գիտութեանց՝ աստուա-

Ճարանութիւնը, վարդապետութիւնն Աստուծոյ և եկեղեցու վրայ այլ ևս ոչ թէ ուսեալների համար է, այլ միան ժողովրդի իմ լաւագոյն երկու բարեկամներո՛ ուսուցչապետն դործնական աստուածաբանութեան ի հայդելլերդ՝ զր. Բասսերման և տեղւոյս քարոզիչ զր. Կիստ, ունեցել են նշն փորձն, որպէս դուք. նորա երկորբին սիրուած են հարուստ և անուանի սսկ սսկեշահութեան զրայ մտածող վաճառական ընտանիքից և միայն մեծագոյն մաքառմամբ կարեցել են այդ քաջ՝ բայց սահմանափակ մարդկանց դատապարառութեան զիմաց, Տէրի կոչման հետեւ և աստուածաբանութիւն սովորել նշնն է և ձեղ պատահել. ձեր արիւնակից բարեկամները մարմնաւոր պատճառներով ընդդիմագրիել են ձեղ Աստուծոյ արքայութեան համար դործելու՝ որպէս Քրիստոսի ո. եկեղեցու սպասաւոր Արդ, յարգոյ բարեկամ, զիտեմ, որ ձեր հաւատքն ամուգ հաստատուած է միակ հիման վրայ՝ որ է Յիսուս Քրիստոս, երէկ և այսօր, նշն և յաւիտեան: Ուստի լսեցէք նաև նորա ո. աւետարանի խօսքերն, որոնք ի ձեղ՝ յանարժան անօթի, բայց և այնպէս աստուածային ողորմութեան ծառայի մէջ, կատարուել է. ՇՄի՛ համարիք՝ թէ եկի արկանել խաղաղութիւն յերկիր. ո՛չ եկի արկանել խաղաղութիւն, այլ սուրբ Քանզի եկի քակել զայր ի հորէ իւրմէ, և զգուստը ի մօրէ իւրմէ, և զշարսն ի սկեսրէ իւրմէ: Եւ թշնամիք առն—ընտանիք իւրի Որ սիրէ զհայր կամ զմայր առաւել քան զիս, ո՛չ է ինձ արժանի. և որ սիրէ զօւստը կամ զդուստը առաւել քան զիս՝ չէ ինձ արժանի: Եւ որ ոչ առնու զիսաչ իւր՝ և զայ զինի իմ, չէ ինձ արժանի....: Եւ եղեցեք ատեցեալք յամենեցունց վասն անուան իմց. իսկ որ համբերեսցէ ի սպառ, նա կեցցէ¹: Այս մեծ և տատուածա-

յին խօսքերն ամրացնեն ձեզ ձեր ընտրած կոչման մէջ և ի ձեզ այդ որոշումը հասունցնեն ի սուրբ օծումն մըտնելու և որպէս Աստուծոյ օծեալ երէց գործել կարենալու։ Լսեցէք թէ ինչ էր ասում արևմտեան եկեղեցու մէկ սուրբ այր՝ ձեր՝ աստուածային սահմանմամբ ընտրած կոչման վրայ. և եւ է գաղտնիքն և մեծ է արժանիքն քահանայի, զի նոցա տուեալ է այն, որ ինչ չէ տըւեալ հրեշտակաց։ Քանզի միայն եկեղեցում օծեալ քահանայք են, որ ունին իշխանութիւն Քրիստոսի մարմինն և արիւնն օրհնելու և խորհուրդ բաշխելու։ Քահանան է իրօք միայն Տառայ Աստուծոյ, որ Աստուծոյ Խօսքը կիրարկում է ըստ Աստուծոյ Հրամանին և պաշտօնատրութեան. սակայն Աստուած է, որ աստ առաւելապէս գործում է և աներևապէս ազդում է, որի ներքոյ է ամենայն, ինչ նա կամենում է, որին ամենայն հնազանդում է, ինչ որ նա հրամայում է¹։

Սրդ եթէ գուք լրջութեամբ մտադիր էք ձեր ազգի վարդապետը դառնալու — գեղեցկազոյն կոչումն, զօր ես երեակայել կարեմ մի հայրենասէր և ազգասէր հայի համար՝ փորձեցէք ձեզ Աստուծոյ առաջ հանապազօք և ամրացրէք ձեզ եռանդուն պատուիրանքներով առ Քրիստոս մեր միակ Տէրն և միջնորդն, որպէս զի նա ձեզ շնորհէ ձեր ազգի վերածնութեան համար ամբողջ հոգով և քաջակամութեամբ գործելու։ Աստուած օրհնէ ձեզ ձեր ընտրեալ գեղեցիկ կոչման մէջ։

Դուք գիտէք, սիրելի բարեկամդ իմ, որ ես իմ պարապունքներով նուիրուած եմ արևելեան հին ազգերի պատմութեան ուսումնասիրութեան. թէև աշխարհական, մեծ ուշազրութիւն եմ դարձրել ի սկզբանէ թէ եկեղեցական պատմութեան և թէ քաղաքակրթութեան պատ-

¹ Թովմաս, Յաջորդութիւն Քրիստոսի. IV. 5.

մութեան էական մասին և ըստ նմին բերման դրազուել եմ
բաւապէս մանրամասնաբար Անտարդայ առորական եկեղեցու,
Եղիպառսի Ս. Մարկոսի և Հայոց Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի
եկեղեցեաց պատմութեանու Ես չեմ կարող գերմանական
ուսումնականաց հասկանալ, որոնք անզգամ, ընդ նմին
և անհանձար ու յիմար միաք յառաջ բերին, որ իրը
թէ Հայոց ազգային անբազութիւնն է եղած քրիստոնէու-
թեան ընդունելը: Իրը թէ Հայոց Տակասագիրն է եղել
իւրեանց լեզուակից և բարդյակից Պարսիկների հետ մաղ-
գեզն խոսառվանել Խնչ խնդութիւն. ընդունած լինէին
Հայք կրակապաշտութիւնն՝ այդ տաղտկագոյն և չնչնա-
գոյն հեթանոսութեան մեծ վարդապետութեան մէջ, այն
ժամանակ, է դարում, երբ Խոլամն ստումունքով արե-
ելքը նուածեց, Հայք մահմետական կրառնային և այսօր
լաւագոյն զրութեան մէջ անզամ կլինէին դուրանապաշտ
աւազակներ, որպէս իւրեանց հարեան Քրդերը Քրիստո-
նէական վարդապետութեան խոսառվանումն բերաւ Հայոց
համար բոլոր դարերում սարսափելի հալածանկըներ և շատ
արինաթօր նահատակութիւնք: Պէտք չէ ձեզ՝ տեղական
պատմութեան Շշտագոյն զիտացողեր, երկար մանրամաս-
նել որպիսի սոսկալի նեղութիւնք կրելու ստիպուեցան
Հայք Սասանեան Պարսիկներից, արարական խալիքներից,
Թիւրքերից և Նոր-Պարսիկներից: Սակայն աղէտից բո-
լոր դարերում Հայ ազգը պահպանել է իւր թանգարդոյն
գոհարն՝ իւր քրիստոնէական հաւատն, և ջահը չէ շար-
ժուել: Վասնորոյ և Աստուծոյ օրհնութիւնն իջնում է
յայտնապէս Հայոց առատահանձար ազգի վրայ և ես
հաստատ համոզուած եմ, որ ապագայ դարերում Հայ ազ-
գը դեռ մեծամեծ իրաց համար է սահմանուած:

Բայց իւր ապագայ տիեզերապատմական կոչման քա-
ջարար նախապատրաստելու համար, ազգը պէտք ունի
հաւատարիմ և նախանձաւոր վարդապետների, լուրջ խը-

բատող հոգեռականների և օծեալ սուրբ քահանաների, որոնք իւրեանց հաւասացեալ հօտն առաջնորդեն Քրիստոսի շաւղաց վրայ:

Այսօր ցաւալի է, որ ժողովուրդը բազմապատիկ խրուել է արտաքին ծիսապաշտութեան մէջ. նորա նշանաւոր անդամք գերազանց վաճառականներ են, սակայն այնպէս խրուելով՝ երկրային բարեաց, ոսկու և արծաթի ետևից ընկած, որ նորա յայնմ մոռանում են ծշմարիտ մարգարիտն որոնելու, զոր յայնի վաճառականն աւետարանի մէջ էր փնտում և երբ գտաւ զայն, ծախեց իւր բոլոր ստացուածքն այդ թանկաղին զոհարը ձեռք բերելու. Համար: Անհաւաստութիւնն, որ մի կիսատ և անհիմն իւրացմամբ արևմտեան լուսաւորութեան հետ զինքն թեթևապէս միայն զօտել է, յաջողութիւն է ունեցել որպէս դուք ինքներդ խոստովանեցիք, նաև չայկի զարգացեալ որդոց մէջ և թէ հարկաւ զարգացելոց և մանաւանդ ժողովոդի մէջ բաղում ծշմարիտ և համոզանուելու քրիստոնեայք իսկ կան, այնու հանդերձ միւս կողմից՝ որպէս շատ ժողովոդագէտների տեղեկութիւնք համաձայնում են՝ քահանայից և աշխարհականաց մօտ քրիստոնէութիւնը մասամբ սուզուել է արտաքին ձեւապաշտութեան մէջ: Ուստի յիշեցէք Դուք Եսայի մարգարէի սոսկալի խօսքերը, զոր Քրիստոս Տէրն մեր և Փրկիչն ասաց առ Հրէաները. «Կեղծաւորք՝ բարւոք մարգարէացտի վերայ ձեր Եսայի՝ և ասէ. ժողովուրդս այս շրթամբք պատուէ զիս, և սիրտ իւրեանց հեռացեալ մեկուսի յինչն»:¹⁾

Աստուած մի՛ արասցէ որ այս սոսկալի խօսքերը չայկայ ժողովուրդի վրայ ստուգուին և նա աստուածային հրամանով նման դատավճիռ. կրելու ստիպուի, որպէս

1) Մատթ. ԺԵ. 7:

Հրէից զժբախտ ժողովուրդը: Ուստի վեհագոյն է խնդիրն, որ մնումէ այդ ժողովողի ուսուցչին: Դուք պէտք է հայոց վերստին երկիւղած և քաջ ժողովուրդ դարձնէք որպէս եղել են ո. Գրիգորի, ո. Սահակի և ո. Ներսիսի օրերով: Յիշեցէք որ ինչ ո. առաքեալն Պետրոս իւր առաջին թղթում առ հաւասարացն ասում է. «Դուք աղդ եք ընտիր, քահանայութիւն թագաւորական, աղդ սուրբ, ժողովուրդ սեպհական, որպէս զի զձեր առաքինութիւնս նուիրիցէք այնմ՝ որ զձեզ ի խաւարէն կոչեաց յիւր սրանցի լոյսն: Որք երբեմն չժողովուրդ՝ բայց արդ ժողովուրդ Աստուծոյ: որք չողօրմեալք՝ այժմ ողօրմութիւն գտիք»:

Ո՞ւ փառաւոր է կոչումն վարդապետի, որ պէտք է գործէ իւր աղջն Աստուծոյ սեփականութեան ժողովուրդը գարձնելու:

Մեր զարում արեւմտեանների մէջ զարթել է շահազըրգութիւն արևելեան ազգերի նկատմամբ: Անզինան և հիւսիսային Ամերիկան, նաև Գերմանիան և Զուկոցերիան բազմաթիւ քարոզներ են առաքել որոնք հայոց մէջ, Ասորիքում և Կոպտերի մէջ գործել են ուղում: Այդ ըլշմարիտ ճանապարհը չէ. նոքա ուղում են իւրեանց անպիտական, իւրեանց նորոգող կամ լութերական եկեղեցին հայոց շատ հնագոյնին վեզը կապել: Իմաստութիւնը պիտի զինքն պատժել տայ իւր որդիներին: Այդ չէ ճանապարհն, որով հայաստանեայց ո. եկեղեցու վերածնութիւն են բանում: այդ պարտ է ի ներքուստ կատարուի: Այն օտար պատուիրակները բերում են, որպէս հռովմայ որդիքը, երկապուակութիւն և բանակուութիւն Քրիստոսի Փարախը: Գիտեմ, որ շատ աւետարանական (հռովմաբողք քական) քրիստոնեայք զատապարտում են այդ քարոզութիւնն արևելեան ժողովրդոց մէջ: Մենք ուրախանում ենք, երբ հայկայ որդիք գալիս են առ մեզ և արեւմտքում արեւմտեան զարգացումն և գերմանական գիտու-

թիւն սեփականում բայց ապա ոչ թէ օտարք, այլ նոքա պէտք է իւրեանց ժողովրդի մէջ գործեն և նոցա ուսուցաննն և լուսաւորեն, որ նա, որպէս նախկին դարերում վերստին մի երեւի զիրք բռնէ ուսեալ ազդերի մէջ։ Ես համոզուած եմ, որ թէ Հայաստանը լուսաւորուող տեղացի քահանաների միջոցով մի նոր կենսազօր քիստոնէական հաւատքի հասնի, այն ժամանակ ազգային կեանքն ևս նոր զօրովթեամբ կըզարթնի և էջմիածնի փառքը վերստին կըճառագայթի, որպէս հին ժամանակները։

Խնդիր մի մեծ սպասում է դեռ Հայ ազգին և մանաւանդ նորա սուրբ եկեղեցուն, իւր քահանայից և վարդապետաց, բոլոր այն ժողովրդոց մէջ, որոնք հին եկեղեցու Կիւրեղ Աղեքսանդրացու և այլ սուրբ հայրերի հաւատքին հաւատարիմ են մնացել այն է Եղիսպատացոց, Ասորոց, Եթովպացոց և Հայոց մէջ, Հայկայ որդիք միահին են, որոնք կատարելապէս և ամբողջապէս իւրեանց որդոց մեծ մասամբ՝ սեփականել են արեւմտեան քաղակակրթութիւնը, վասն որոյ և մեծ առաւելութիւն ունին իւրեանց եղբայրներից ի Քրիստոս, ըստ որում և նոցա է մնում մէկ մեծ պատասխանատուութիւն։ Նոքա են Քրիստոսից՝ Ճշմարիտ հովուապետից՝ հաստատուած, որոնք այդ հնագյն և մեծայարդ եկեղեցեաց մէջ պիտի հսկեն, որպէս զի աւետարանի և առաքելոց և ս. Հայրերի աւանդած Ճշմարիտ վարդապետութեան ջահը չհարուածուի Արդ եթէ Հայոց եկեղեցին բազմաթիւ քահանաներ վերըստին ունմնայ, որոնք քարոզեն հին եկեղեցու վարդապետութիւնն ու հաւատն անկեղծութեամբ և սրբութեամբ, և բոլոր սրտով ու հոգով՝ ոչ թէ մարդու՝ այլ Աստուծոյ գործ կատարել կամենան, յայնժամ պարտ են նոքա նաև այդ տկար եղբայրներին ընդունել և զօրացնել նոցա, նոցա, որոնց որոգայթ են դնում Հռովմայ պատուիրակ եղուիթներն և ցաւալի է, որ շատ Ասորիք և

Կոպտեր դոցա թակարդի մէջ նն ընկնումն հարեշտանում լաւագոյն է. այնտեղ քրիստոնեայ կայսրներն՝ Թէոդորոս և Յօվհաննէս ո. բարեյիշատակութեամբ վռնդեցին այդ ոչխարազգեստ գայլերին, նաև նոր թագաւորեալն նեգուս նեգեստէ Մենելէքն Շօսյի՝ մի հաւատարիմ որդի է ո. Մարկոսի եկեղեցուն:

Հստ իմ մասնաւոր կարծեաց, զօր որպէս աշխարհական և օտար առաջարկում եմ միայն բոլորովին խոնարհաբար, յարմար ժամանակ է, որ, եթէ աշխարհական կառավարութիւնք դժուարութիւն չեն յարուցանում, կաթուղիկոսն ամենայն հայոց պէտք է հնագաւան եկեղեցիներից մի ժողով գումարէ կամ յէջմիածին կամ ի Կարին, ըստ որում հրաւիրելի նն նախ, երկրին կաթուղիկոսք Սոյ և Աղթամարի, Կ. Պոլսի և ո. Երուսաղէմի պատրիարքներն, հայաստանեայց ուղղափառ եկեղեցու համօրէն արքեպիսկոպոսք և եպիսկոպոսք և նշանաւոր վանահայրերն ու վարդապետները:

2) Ս. Պետրոսի Անտիռքայ աթոռի յաջորդն՝ ուղղափառ Ասորոց այսպէս կոչուած Յակոբիկների ի Մերդին և արևելքի Մափրիանների պատրիարքը և ընդ նմին բռլոր արքեպիսկոպոսք և եպիսկոպոսք և յայտնագոյն վանահայրերն Ասորոց ո. եկեղեցու:

3) Ս. Մարկոսի Աղեքսանդրիոյ աթոռի յաջորդն, ուղղափառ Եղիստոսի պապն և արքեպիսկոպոսն Եղիպատոսի, Լիբրիայի և Պենտապոլսի իւր բոլոր կոպտական եպիսկոպոսներով, հանդերձ նիմրական և սկետական անապատի վանքերի, այլ և Ամբահակեր, Մարբուռոս, Մար Անտօնիոս, ընդ նմին և նիմրական անապատի Ասորոց վանքերի առաջնորդներով:

4) Ներկայացուցիչք ո. Մարկոսի աթոռից կախեալ եթովական քրիստոնէից՝ միտրապօլիտն կամ Արունան հարեշտանի և վանապետն Դերրա Տարօրին ի Շօա և այլ

քանի մի երեելի, և ուստեղ հոգեորականք եթովպական
բարեպաշտ ժողովողի:

Եթէ կարելի լինէր՝ թէւ ինքս նախապէս տարա-
կուսում եմ արտաքին պատճառներից՝ այդպիսի մի ժո-
ղով գումարել նա նոր վարդապետութիւն չէր ունենալ
աւետարաննելու, զոր ուղղափառք վերաթողում են ի վա-
տիկանն հռովմայ ժողովալ՝ Տշմարտութիւնից մոլորուղ
արեմտեան եպիսկոպոսաց: Այլ հայոց, Ասորոց, Եթով-
պացոց և Եղիպատացոց ո. եկեղեցեաց սրբազան պատրիարք-
ներն, եպիսկոպոսներն և վարդապետները միացած կըխոս-
տովանէին, որ իւրեանց հաւատն հանուր է և նոյն, զոր
ո. առաքեալք Քրիստոսի բերանից լսելով, մեղ են աւան-
դել, զոր առաջին դարերի ո. հայրերը թողել են յետնոց,
զոր 318 հայրերն ի Նիկիայ (325-ին) և 150 ի Կ. Պօլիս
(381)՝ ի նորն հռովմ և 200 հայրերն յԵփեսոս (431)
հաստատել են և որ յաւէտ Տշմարիտ և անկեղծ հա-
ւատքն է եղել այդ չորեքին եկեղեցեաց: Եկեղեցու սրբա-
զան և բարձրագոյն Վարդապետաց այդպիսի մի հրապա-
րակական և հանդիսաւոր խոստովանումն ո. հայրերի
Տշմարիտ հաւատքի՝ անշուշտ մեծ ազդեցութիւն կըդոր-
ծէ ազգերի վրայ, կամրացնէ տատանուողներին և կոչն-
շացնէ հռովմայ խարդախ յարձակմունքը:

Ընդունեցէք այս խոնարհ խօսքերն, այնպէս՝ որպէս
են, խօսքերն հայաստանի մի հաւատարիմ բարեկամի, որ
աղօթքի և բարեխօսութեան մէջ յաճախակի յիշում է
զագըն հայոց:

Հ. ԳԵՂՅԵՐ.

Ենա, մայիս 25, 1890,
Հոգեպալատեան ո. տօնին.

Նամակն ինքն իւր համար խօսում է ազդուապէս,
ըստ որում և պատուաւոր տեղ բռնելով ազգային պատ-
մութեան մէջ, ականաւոր տեղ է տալիս իւր մարդասէր

Հայագէտ զրողին Ճշմարիտ հայասիրաց փոքրիկ շարքի մէջ Հայասէրներ շատ կան, բայց մարդասիրական գթութեամբ, իսկ զիտաստ Ճշմարիտ հայասէրը շատ հազուագիւտ են, որոնցից է և Գելցեր ուսուցչապետը:

Աւասիկ, այսպէս են վերաբերուում գերման զիտնականք առ Հայաստանեայց պատիառելի եկեղեցին: Դժյն վիտնականներից եկեղեցական պատմադէտ Թրիդրիխ Նիպպոլդն՝ իմ բարեկամն էր, որ խնդրելով իսկ յորդորեց նուաստիս Հայաստանեայց եկեղեցու հիմնական պատմութիւնը զերմաններէն տալ եւրոպացոց, զոր և ուրախութեամբ կատարելով, կարելի ընդարձակութեամբ և աղօթիւրների մանրամասն յիշատակութեամբ¹⁾ ի լյս ընծայեցի, ըստ կարեաց զոհողութիւն չխնայելով: Այդ նոյն գործին քաջալեր եղաւ և եկեղեցական գաղանի խորհրդական, ուսուցչապետ Ռ. Ա. Կիպոֆուս հոչակաւոր գաւանաբանն ու քննաբանն:

Հերիք է յիշատակել օտար քաջալերներին, եթէ օտարաց կողմից այդպէս է, միթէ Հայաստանեայց եկեղեցու ննիքնազիտաստ որդիք անտարբեր կրգտնուէին: Ահա իմ բարեկամներից բժ. Միոպք Արամեան անխոնջ բանասէրը հայերէն ևս բացարած տեսնել կամեցաւ Հայոց եկեղեցու հիմնական պէտքերն, առանց գիտենալու որ նոյն զերմաններէն տալու էի հետամուտու Այս ձայներն ուրախացրին և եկեղեցու անձնուէր նախանձախնդիր իմ մօրեղբայր հանգուցեալ գնդապետ Աղքերսանդր Մելիք-Հայկազեան մեծանձն հային, որ զիտէր տալ ոզկայսերն կայսեր և զԱստուծոյն Աստուծոյ, որի սիրոն շարունակ այս ս. գործի հետ բարախելով, աչքերը յառել էր պայծառ ապագան տեսնելու: Նա ըստ ամենայնի Հայաստանեայց եկեղեցու

¹⁾ Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zur Byzantinischen, vom IV bis zum XIII Jahrhundert. Leipzig 1892. Gustav Fock.

համար շնուրով, օրինակ մի էր հաւատարմութեան և անտիսկ նուիրման. նա քաջալեր էր բառի բուն մողով, նա եղբայր էր և թւեակից իւրաքանչիւր ինքնագիտասար, ում մէջ աստուածային սերմի փոշեհատ իսկ էր գոնում, նա իւրը չէր, սակայն իւր սրտից բղխած հոսանքներին պտուղ մի տեսնել էր փափագում. նա հանգեաւ այդ փափագանաց մէջ, անցներով իւր նմանների անմահ շարքը:

Տիուր մշուշի տակ կրակն անգամ հովի պէտք ունի.... Մինչդեռ մերթ ընդ մերթ քաջալերների ձայնը գալիս էր, Հայաստանեայց եկեղեցու գեր. արթուն հովիներն ևս անմանակից չմնացին: Մաղաքիա եպիս. Օրմանեան ևս Արմաշի նորափթիթ վարժարանից իւր հայրական ձայնը պարզեց ի քաջալերութիւն: Ահա և Հայաստանեայց եկեղեցու ո. Աթոռից նորա հզօր հովանաւորն, հանգուցեալ ուսումնասէր հայրապետն օգնական ձեռք կարկառեց: Այնտեղ ևս գեր. Ներսէս եպիս. Խուդավերդեան մեր այդ լուսավայրից իւր նպաստաւոր ձեռքը չմերժեց:

Անցաւ զրուածքս բարեյիշատակ իզմիրեանի բազմօգուտ կտակի տրամադրութեան ներքոյ և ահա Սահակ-Մեսրոպեան մրցանակաբաշխութեան պատիւն ունեցաւ: Յանձնաժողովն ևս առանձնապէս քաջալեր եղաւ և զրուածիս հրատարակութեան փափագեց: Յիշեմ արդեզ և այն քննաբանութիւնն, որ տուաւ գեր. Եղիշէ Դուրեան բանասէր վարդապետը, սակայն չնայելով զործի ծանրութեան, զլուխ բերուածի կարևորութեան, այնու հանդերձ քաջալերութեան լծաղիծ եղաւ և առաւելագոյն պահանջը: Զկար սակաւը, կարօտը շատ էր. ելաւ սակաւն և ահա իւր համառօտութիւնը շատերին բաւականութիւն չէ տալիս. Հայաստանեայց եկեղեցու մի խնդիրը պարզողից պահանջում է զեռ ամրող պատմութիւնը, գրականութիւնն, այլոց զրուածների քննաբանութիւնը, զանազան ցնդեալ բաղբաղանաց հերքումն և ամենայն ինչ տալ:

Պատմառն այն է, որ մինչև այժմ չայց պատմութեան, գրականութեան և ոչ մի կողմը չէ հետազօտուած և Միհիթարեանց գրուածները փոշի են վշել բանասէրների աչքերին Միհիթէ Հարկ կայ ծրինակներ բերելու և ցոյց տալու թէ քանի քանի մեքենայութիւնք և ստութիւնք նու ամփափուած դրցա գրուածոց մէջ: Միհիթարեանք իւրեանց հաւատքն առ ստութիւնն ուղղելով, ստութեան մէջ լիապէս ծածկուել են. ցաւ է միայն, որ Ժիշող չեղաւ այն սուրբ խօսքերը թէ ար հաստատի ի ստութիւն՝ այնպիսին զհողմա արածէք: Հողմ արածել չէ հապա՝ ի՞նչ է այն ստարանական ոճն, որ գոնում ենք նոյց ստուարակարկատ գրուածներում: զէպք չմնայ որ ստութեանց այդ որոճողք չկեղծեն. նոյն իսկ չեղած անձինք, չեղած թղթեր եղած հրատարակուեցան և այդ ամենը յարդարուեցաւ Չամչեան իմաստակի ժամանակազրական վիպատախտակի յառաջավարութեամբ: Հէնց այսօր այդ անրջասէր Շկղղիաբնակներն-ը չեն խորշում ի սէր Հռովմայ՝ ազգային պատմութեան Շշմարտութիւնք տակն ու վրայ անելուց, ըստ որում և փառարանում են զարդարուն բանակոյտների հեղինակները պատմութեան հոտը չեմացողներից: Խօսքով գովասանել ներբողել մանկական հետազգացութեամբ. փառարանել և իրօք վատարանել, կեղծաւոր, հաւատազրուժ, գող, ստախօս դուրս բերել հայոց կաթուղիկոններին. . . այս է դոցա արշեստը, որ եղուիթ բարոյագիտութեամբ դատապարտելի չէ, վասն զի ի սէր Հռովմայ է կատարւում: Հայաստանի սար ու ձորը, դաշտն ու շինը գուրզուրալով նկարազրել հինգ տողով լսածը յիսուն տողով արտայայտել անապատը ծաղկազարդ դուրս բերել սակայն նորա ամբողջութիւնից. Իտալիայի հռովմ քաղաքը կամ Վենետիկի կղզին գերազանել զի այնտեղ եկեղեցական իշխան մի է նստած և Միհիթարեան ըսուրբ հայրենս են բնակւում այս է նոյցա ոճը:

Արդ միթէ հայն իւր նախնեաց պատմութիւն պիտի համարի դոցա զրչի արդինքը. միթէ անտարբեր աչքով կնայէ այն պատկերներին, որոնք շոյուած են եզուիթեւթեան մէջ թաթաւած ձեռքերով, միթէ հաւատ պիտի ընծայէ նոցա, որոնք պատմական աղբիւրներն անդիտանալով, ըդձալով և բաղձալով են ապացուցել ուզում իւրեանց հեքիաթները. Բաւ և մի՛ լիցի. կուրութեան գարն անցել է և եթէ Մխիթարեանք իւրեանց խղճի խայթը շոյելու համար նախնեաց իսկ իւրեանց շարքը զասել են ջանում, այդ ինքնախարութիւնը պիտի իւրեանց վարձը լինի... .

Հեռու կրտանէր, մեզ եթէ մի առ մի թուէինք և կամ օրինախներ բերէինք. փափագողք կարեն այդ տեսնել, համեմատելով ներկայ զրուածքս և յիշատակուած աղբիւրները Մխիթարեանց հաղածարանութեանց հետ. իսկ եթէ հարկը ստիպէ, անհրաժեշտ բայցատրութիւններ կը տանք մենք ուրախութեամբ, վասն զի այժմ ձգտելով համառօտութեան, հնարաւորութիւն չկայ ինպրից դուրս գալու և ուշադրութիւն դարձնելու այն հեղինակութեանց վրայ, որոնք ինքեանք ինքեանց կթըն, երբ իրականութիւնք իսկ խօսել կսկսեն... .

Արդ եթէ նման անցաւոր խնդիրներով զբաղեցնէինք ընթերցողներին, չէ՞ որ վերջինս կատիպուի մանրամասնութեանց մէջ բուն գործը կորցնելի Բայց պարտաւոր չենք ամենայն մի զառանցողի անթիւ ստերը մի առ մի հերքել, իսկ եթէ այդ կամեցող կայ, թող յանձն առնէ կարևոր հոգատարութիւնը, պատրաստ եմ առանձին զըրութեամբ կատարելու, զի՞ օր. Զամշեանի պատմութիւնը քննարանելու համար, հարկ է երկու անգամ մեծ զիւք մի գրել. Պէտք կայ և գրականութեան հետազօտութեան, որի շըջանում միայն մի երկու օրինակ կայ և այդ է հայ ուսումնական՝ Գարագաշեանի «Մովսէս Խորենացին» և

Խալաթեանի «Ղազար Փարավեցին և գործք նորին»։ Ուկ կերթայինք եթէ այդ ամենայն մանրամասնօրէն յառաջապէննք։

Ներկայ զրուածքս քանի մի որոշ խնդիրներով է զբաղուամ։ Իսկ երկրորդական հարցերը միայն գործի լը-րութեան համար պիտի համառօտապէս յիշատակուին. մանրամասն ուսումնասիրել կամեցողը պէտք է ինքն ևս աշխատի և նշանակուած աղբիւրները բանալով՝ հետամուտ լինի. իսկ որոնք արտաքին աղբիւրներն ևս ձեռնահաս են տեսնելու, պիտի ստիպուին գերմաներէն զրութեանս դիմել։ Շատ և շատ հանգամանկքներ, այլ և անհրաժեշտութիւնը ստիպում են մեզ այս զրուածքը համառօտ թողնել, աւելին ապազային պահելով և կամ յուսալ որ նոր ձեռքեր երնեն Ս. Էջմիածնի դիտութեան տաճարի ինքնազիտաստ զաւակներից և թերեւ Արմաշի վարժարանի ծաղկման ուսավայրից, որի երիցադշն աշակերտներն արդէն կայտուելու թրթիւներ են ցոյց տալիս գիտութիւնը թեւակոխնելու։ Այդ երկու աղբիւրներն եմ յիշում, զի դռաքա են, որ կարեն ձեռնհաս լինել զրուչազաց մատենադարաններին նուիրուելու՝ ո. գործին զոհուելով, եթէ իրաւ պահ մի մտածում են Ե դարի աստղերի վրայ, առանց անյատակ հոսանքի ենթարկուելու...

Այսչափ նկատելուց յետոյ չմոռանանք յիշել, որ զրուածիս աղբիւրներն են Հայոց՝ պիխաւորպէս՝ ականատես աղբիւրները, մանաւանդ թղթեր ու նամակները։ Յետագայ մատենադիրները միայն համեմատական արժէք ունին։ Իսկ օտար եկեղեցեաց աղբիւրներն իւրեանց մատենադիրներն են և ոչ հակառակորդներին. վասն որոյ վերջինների նկատմամբ ևս յիշատակել եմ միմիայն այն զրութիւնք, որոնք նոցա մէջ ընդունուած և ի յարգի են։

Հուսկ ապա ինչ որ մեր խնդրին է վերաբերում և որքան աղբիւրները ներում են, կյիշատակուին պատմա-

կան ստոյգ հիմնաբաննութեամբ. երկրորդական հարցեր չեն
շօշափուիլ, իսկ իդ ու բաղձանկները, վարկած ու թե-
թուքները կմնան լայնածաւալ թուղթ մրոտել փափա-
քողներին: Հիմք կայ մեծայցս լինելու, որ ունեցողին այս
փոքրիկ գրուածը շատ կտայ, —զի բովանդակում է աւելի
քան ճշմարտասէր անձինք թախանձազին պահանջում
են, —ըստ այնմ թէ որ ունիցի տացի նմա և յաւելցի:

ԱՐԾԱԿ ՏԵՐ-ՄԻՔԵԼԵԱՆ.

Ենա. 1891 սեպտ. 29.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ԵՒ

ԲԻՒԶԱՆԴԵԱՆ ՃՈՂՈՎՈՑ ՊԱՐԱԳԱՅՔ

Ա.

ԱԿՆԱՐԿ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԶԱՐԴԱՑՄԱՆ ՎՐԱՅ.

«Կացէք լիս և նս ի մեզ. որպէս ուռն
ոչ կարէ պտուղ բերել յանձնէ իւրմէ,
եթէ ոչ իցէ հաստատեալ յորմն, նոյնպէս
և դուք՝ եթէ ոչ լիս հաստատեալ իցէք» :

ՅՈՎ. ԺԵ. 4.

Թշնամութիւնը խորին հաստատութիւն էր ստա-
ցել ի հնումն չոռվմէական պետութեան և արեւելեան
ժողովրդոց մէջ. չոռվմ յառաջ տանելով իւր աշխար-
հակալական ձգտումներն, ոչ միայն փաքք Ասիոյ պետու-
թեանց դէմ կռւում էր, այլ ճգնում էր նոցա ուժաս-
պառ անելու, խռովութիւնք մայնելով նոցա մէջ և
կռուացնելով թէ իշխողաց իրար հետ և թէ նոցա որդոց
իւրեանց հայրերի դէմ։ Այս ձգտումները լաւ հասկանա-
լով և մանաւանդ ձանձրացած Աղեքսանդր Մակեդոնացու

լծից, ջանահար եղան այդ երկրների ցեղակից ազգերը
 միանալ և միահամուռ ոյժով ապահովուիլ հռովմէական
 ահեղ բռնութեանց դէմ Ժողովուրդ խսկ ըբարբարոսա
 նախատական խօսքին արժանանալով հռովմայեցիներից,
 խօսքին ատելութիւն էր տաճում դէպի նոցա, ըստ ո-
 րում և Արշակունեաց հզօր ձեռքը հեշտութեամբ կար-
 դացաւ միացնել նոցա մէկ զրոշակի տակ. թէ քանի հեշտ
 էր այդ՝ երեւում է հէնց նորանից, որ այս ու այն կողմե-
 րում հռովմայեցոց նշանակած հռովմայեցի իշխողք չէին
 կարենում յարատեիլ մինչդեռ Արշակունեաց վերջինն
 անդամ պատիւ և մեծարանք էր գտնում բնիկներից:
 Զօրացան Արշակունիք և մէկ բուռն պատուար հաստա-
 տեցին արևեմուտքի դէմ. քանի որ այդ ցեղը հզօր էր,
 հռովմայեցոց ոչ մի խարդաւանանքը չփարեցաւ յաջողու-
 թիւն գտնել ըստ որում և ապահով էր այդ պետու-
 թեանց դրութիւնը. Սակայն այդ մշտակեաց չեղաւ դոցա
 ներքին խօսքան կառավարութեան պատճառով և 224—
 226-ին Արտաշէս Սասանեան խորտակեց Պարսից արքայ
 Արշակունի Արտաւանի իշխանութիւնն, ինքն գահ բարձ-
 րացաւ և արիւնակալ աչքերով սլացաւ ընդդէմ հայոց
 Արշակունի տոհմին. Խոսրով Ա. ստիպուեցաւ միայնակ
 դէմ ելնել բայց և այնպէս ուժգին յետ մղեց նորան և
 ապա ջանահար եղաւ այլ դաշնակից որոնել: հռովմ քա-
 ղաքականապէս հակառակ գոլով այդ երկրների միահե-
 ծութեան, բնականարար ձեռք պիտի տար Խոսրովին Պար-
 սից ոյժը թուլացնելու, ըստ որում և արիւնակցի ար-
 եան վրէժինդրութիւնը յառաջ բերաւ մշտական ոխա-
 կալութիւն այդ երկու տոհմազահերի միջև. Խոսրով
 սպանուեցաւ 235—236-ին, այսինքն Արտաւանի անկու-
 մից 10 տարի յետ: Նորա որդին Տրդատ փախցուեցաւ և
 հռովմայեցոց օգնութեամբ ու Արտաւազդ Մանդակունի՝
 հայրենայսէր զօրավարի աժանդակութեամբ, որին արե-

մտեանք թագաւոր ևն կոչում՝ քսնի մի ջանքերից զինի,
261-ին թագաւորեց (որ է ըստ Խորեն. մօտ 27 տարի
Խոսրովի մահից յետոյ):

«Սէզն» Տրդատ իւր պետութիւնը զօրացրեց, սակայն
այլ ձեռքեր էր վիճակուած ազդի ինքնազիտաստութեան
և նորա հոգու յաւիտնական ինքնուրոյնութեան զարկը.
այդ կրօնի գործն էր: Այդ հայոց կրօնը խառնուրդ մի էր
դարձել պարսկական և հռովմէական հայախորթ տարրերի,
ըստ որում և ազգային չէր և փլացնում էր ժողովրդի
յատուկ բնոյթն և օտարացնում նորան, Հայացնում.
զտելու, նորոգելու հնար և առիթ չկար, դարձեալ աս-
տուածայինը պիտի՝ որպէս մարդուն բնակից՝ հային ևս
օգնութեան համնէր, նորանը դառնարու Այդ աստուած-
մարդկայինը — քրիստոնէութիւնը պիտի բանար ժողովրդի
աշքն ու միտքն, որպէս զի նա հեթանոսութիւնից փերջ-
ընդմիշտ չկուրանար և վտանգի չմնթարկէր իւր անպայ-
ման գոյութիւնն, անցաւոր պայմանաւորութեան հետ
կապուելով:

Առաքելոց ցանած սերմերը աճում էին. նոցա յա-
ջորդութիւնը յարատեռում էր ի հայաստան: Հայոց Մելքոն-
ժան հայրապետը նահատակուեցաւ, ընդ նմին և քրիս-
տոնեայք սոսկալի հալածանքի ենթարկուեցան (Ազաթանգ-
ժի):¹ սակայն դոքա այնպէս զօրացել էին արդէն, որ
Տրդատի քարացած սիրտն իսկ շարժուեցաւ Գրիգոր Լու-
սաւորչի՝ իւր սիրելու շարչարանքից. ուժգին եղաւ նորա
հոգեկան ցնցումն, ապա և բուռն եղաւ նորա զօրծունէու-
թիւնը. նա ընդունեց քրիստոնէութիւնը քաջարի շահ-

¹ «Դիոկեստիանոս» ինչպէս և «Սեղենստրոս» հին սխալներ են
առ Ազաթ: Հին մատենագիրք տարածալն էին Տրդատի ժամանակի
Նկատմամբ, գոր. Ազաթ. և Զենոր, որոնց միաբանեցրել են յետինք.
տես Ուխտ. Եպիսկ. I. Հ.

տակութեամբ և Վաղերիանոսի հալածանաց ժամանակները,
 276-ին առաջին անգամ աշխարհի վերայ քրիստոնէու-
 թիւնը պետական կրօն դարձրեց, ընդ նմին հրովարտակ
 հանեց, մունետիկ յղեց ամենայն կողմ քրիստոնէութիւնն
 ընդունելու (Ագաթ. Ճ. Ճ.). բորբոքուեցան Պարսիկները և
 փրփրեցան Հռովմայեցիք, մինչեւ իսկ Մաքսիմինոս յարձակ-
 ուեցաւ Տրդատին պատժելու, բայց յետ մղուեցաւ:
 Քրիստոնէութիւնը մտաւ Պարսկաստան. այդ կողմից ևս
 դարեր շարունակ հալածանաց Հնոց վառուեցաւ ի պաշտ-
 պանութիւն իւր հայրենի կրօնին: Հայերն ևս մնացին
 երկու թշնամեաց մէջ տեղ և ոչ մէկի դաշնակցութեան
 չյուսալով, սկսան ներքին ամրութեան աշխատիլ: Ահա այս
 քաղաքական տրամադրութեան ներքոյ Գրիգոր Լուսաւորիչ
 Պարթեն ու պետականը կազմակերպեց իւր եկեղեցին
 յօդուտ իւր սիրած ազգին, զօրութիւն տալով նորա
 ինքնուրցին ոգուն, ներշնչելով այնպիսի ինքնազիտաստու-
 թիւն, որ պանծացաւ դարերի ընթացքում ահեղ մա-
 քառման մէջ: Նա այդ արաւ աննման իմաստութեամբ,
 որ կարծատես աչքին իսկ պարզապէս նկատելի է: Նա
 ժողովրդականացրեց քրիստոնէութիւնն, ազգայնացրեց,
 մեշեանների տեղ եկեղեցիք շինեց և հեթանոսական
 կալուածներն վանքերին թողեց. քուրմերին կրթեց, քա-
 հանաներ դարձրեց, առանց նոցա յարաբերութիւնը ժողո-
 վրդի հետ փոփոխելու, բաս որում հայը տեսաւ ոչ թէ նոր
 կրօն, այլ իւրը վեհացած: Հայն սկսաւ հային եղանակ
 կոչել և քանի որ Ս. Գրիգոր Շհոգոց և մարմնոց ա
 համար էր ջանում միանգամայն և Շվասն հասարակաց,
 ուստի եկեղեցին և ազգը լրացնում էին իրար. եկեղեցին
 տուաւ ոչ միայն անձնազօհ եկեղեցականներ, այլ և
 քաջարի զօրապետներ և զինուորներ. Աստուած սիրողը,
 պիտի սիրէր և իւր ազգն և իւր հայ եղօրը. մեռնել
 ազգի համար—աստուածային գործ էր, որպէս հայ զօրա-

փարն իսկ ասում էր Դ դարում՝ «այն ինքն մահ՝ վասն
Աստուծոյ է, փոխանակ եկեղեցեաց նորա և ուխտի նորա,
և ի վերայ բնակ տէրանց աշխարհիս Արշակունոյ»
(Բիւղ. Վ. ԽԴ): Եկեղեցին եղաւ հայի եռանդի աղթիւրն
ամենատառապեալ ժամանակ. «զԹագաւորս՝ քաղցրացոյց
եկեղեցի, զգազանս ընտելացոյց, զգայլս՝ գառինս արար,
զձեզ պայծառացոյց, զԹշնամիս ծշմարտութեան ամաչե-
ցոյց» (Փարպ. 551): Նա պարզ որոշեց իւր հօտի հա-
ւատայիքն և պատուիրեց չեղուիլ «ոչ ձախ և ոչ
յահեակ», կապեց նորան ուղղակի Աստուծոյ հետ և
լիովին միացրեց հօտն իւր յաջորդաց հետ, որպէս որլոց
և հարց մի ընտանիք կազմելով: Նա պատուիրեց Ս. Գրքով
կրթուիլ հանապազ և Աստուծոյ նմանիլ, անդադար
յառաջադիմել, զի «անցանեն ժամք և աւուրք և ամք,
և յառաջադէմն նկրտի». ինքն ևս ծգնելով, անյայտու-
թեան մէջ ծածկուեցաւ, որպէս զի հօտը չյուսահատուի,
այլ իւր միջից տայ միշտ արժանաւոր հովուապետ նա
օծեց ո. Ռեստակէսին և իւր ձեռքի տակ կաթուղիկոսու-
թիւն անել տուաւ, որպէս զի հմտանայ իւր կառավարու-
թեան: Հայոց նոր Սիոնը Քրիստոսից իսկ հաստատուեցաւ
իրք անմահ կոմող իւր փառաց: Նոր Սիոն հիմնադրեալ
Աստուածանից, Հայաստանեայց կաթուղիկէն ոոր ժողովէ
զամենայն ժողովս ի միարանութիւն հուտատոց ի ներքոյ
թեւոցն իւրոց (Ագաթ. ձԲ): Իսկ Հայրապետական ա-
թոռը պահապան ազգի, որին հրամայեց Քրիստոս՝ «Զգոյշ
յեր աւանդիդ՝ որ քեզ հաւատացաւ ի Ցեանէ»: Ուստի
անմահ է այդ եկեղեցին և զայն «ոչ ներքինք շարժել
կարեն և ոչ վերինք զրդուեցուցանել» (Եղիշէ 78): Այս-
պիսով Աստուած շինում է Հայոց եկեղեցին, Աստուած
օծումէ Քրիզոր Լուսաւորչին քահանայապետ, աստուածա-
նալն է հայի նպատակը (Յաճախապատում 16): Նոյն իսկ
աստուածային հրամանով տարածեց Տրդատ Քրիստոնէու-

թիւնն արագապէս Եւ որպէս զի ըստ ամենայնի ինքնուրժն լինի Հայոց եկեղեցին և ապահով օտարից, ո. Գրիգոր հրաւիրեց տօրի քարոզիչներ և ոչ յշն, ասորերական պաշտամունք մոցրեց եկեղեցու մէջ և ասորականի վրայով ընթերցուածք (Փարա. ԺԱ.): Նա ձեռք մեկնեց և Հայաստանից զուրսիւր ցրուեալ հօտը հովուելու. աւետարանը պիտի կապէր և ցրուեալ Հայոց ի մի, ուստի և Դանէլ ասորի եպիսկոպոսին վերակացու քարոզիչ նշանակեց սահմանից դէնը հեռաւոր կողմեր (Բիւլ. III, ԺԴ): Խնդրից շատ կհեռանայինք, եթէ Գրիգոր Լուսաւորչի գործունէութիւնը մանրամասն ներկայացնէինք¹. այդ այլ ժամանակի սպասող առանձին մի նիւթ է. սակայն յիշելի է, որ վերագոյն թուած աչքի ընկնող կէտերի պսակն է այն ազատութիւնն, որ նա ներշնչում է ամենայն ինքնազիտաստ Հայի սիրտ, կապելով նորան ճշմարտութեան, աղնիւի, բարոյ հետ և ոչ որ և է անձի հեղինակութեան ննթարկելով: Եկեղեցու մէջ գտաւ Հայն իւր ազատութիւնն և ազատաց հետ միացաւ, ընդ նմին եկեղեցին կապեց Հայոց անցեալն իւր ամենայն փառքով նորա ապագայի հետ և Հայկայ ժամարժոց որդոց յաւիտենականութեան ձգտող ազդ դարձրեց: Եկեղեցին ազնուացրեց ազգինը և ոչ թէ փոխեց, վասն որոյ ս. Գրիգոր ասում է Հրաշապէս. ոոգւոյ և մարմնոյ ձերոց պատրաստեցաք, զօգուտն ձեր՝ ձեզ մատուցանելը. այս է Հայ ազգի վեհագոյն կատարելութեան սկզբունքը: Այսպիսով մարմին, հոգի, ազգ, Հայրենիք, անցեալ և տպագայ, փառք և գործք, հանգուցեալ քաջեր և կենդանի լաւեր միացան եկեղեցու մէջ ի փառս հայրենեաց և ի զօրացումն հասարակաց:

¹ Գրիգոր Լուսաւորչի հոչակը հասկանալու համար բաւ է միայն յիշել, որ նոյն իսկ Դ-րդ դարում և Թերես իւր կենդանութեան միջոցն մինչև անգամ հեռաւոր Կովկասում զոր. Վրաստանում նորա ա-

Բ.

ՀՈՌՎՄԷԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆ ԵՒ ՆԻԿԻՈՅ ԺՈՂՈՎԸ.

«Մարդ ըստ բնոյթին
բաղարական էակ մի է :
արիստօնք»

Քրիստոնէութիւնը դուրս գալով Պաղեսափնխց,
հաստատուեցաւ Անտիռքում, ծաւալուեցաւ Եփեսոսում,
Աղեքսանդրիայում և մտաւ Հռովմէական պետութեան
մայրաքաղաքը՝ Հռովմէ Հեթանոսութիւնը զեռ շատ հզօր
էր, ուստի և քրիստոնեայք անդարբար հայրածում էին
կռապաշտ կայսրներից. իսկ պետութեան անկիւններում
եպիսկոպոսները ջանում էին իրար օգնել և քաջալերել
ընդհանուր թշնամու դէմ զիմացկունութեամբ մաքառելու
համար: Լստ բնական բերման նոքա ոչ մի կապ չունենա-
լով իրարից, աշխատում էին աւետարանին հետեւել և
սէր պահել միմեանց մէջ: Առաջին դարու եպիսկոպոսաց
գաղափարն էր, որ եկեղեցու զլուխը՝ Քրիստոս և քրիս-
տոնէական հաւատը մի լինելով, մի են բոլոր հաւատա-
ցողք իրար հետ: Դեռ Պետրոս առաքեալի յաջորդն
Անտիռքում՝ Խճնատիս (\dagger 115) վարդապետում էր որ
եկեղեցին մի է աշխարհում և այդ միութեան մէջ իւրա-
քանչիւր համայնական եկեղեցի աւանձնաբար երկնայնի
նկարակերպն է:

Բ-րդ դարից, երբ սաստկացաւ քրիստոնէութեան
մաքառումն հեթանոսութեան դէմ և քրիստոնէութիւնը

նուամբ վանքեր էին շինուած: Իսկ յետազայ դարերում նա տօնուել
սկսաւ հեռաւոր արևմտքու իսկ:

պիսաւոր անկիւններից տարածուեցաւ շրջակայքը, համայնքի վարիչները բնականարար դեր պիտի կատարէին թէ քաջալերելու և թէ ուժի համար միութիւն պահելու Զօրութիւնն անհրաժեշտ էր մանաւանդ հերձուածողների պատճառով, որոնք ուժասպառ էին անում քրիստոնէից միահամուռ գործունէութիւնը: Այդ իսկ ժամանակ ձրդում յառաջացաւ պետութեան մէջ քրիստոնէական եկեղեցին իրրե ընդհանուր ինչ նկատելու, հակառակ զանազան հերձուածողաց. հարկաւ այդ յառաջացաւ նախ գաւառական շրջահայեցողութեամբ և ապա ամբողջ պետութեան վերաբերմամբ: Որպէս քրիստոնէութիւնն իւր աստուածայնութեամբ տիեզերքը պիտի իշխէր և ընդհանրական կրօնը դառնար ըստ աւետարանին, այսպէս ևս չոռվմէական հեթանոս աշխարհում, ոչ թէ մասնաւոր համայնութիւններ տալու էր, այլ հակառակ հերձուածողաց, ընդհանրական միութիւն: Այսպիսով ընդհանրականութեան գաղափարը քրիստոնէականին փոխարինեց: Բնական էր ուրեմն, որ այդ գաղափարն ոմանց մէջ ձիշտ ըստ աւետարանին հասկացուէր, իսկ ոմանց մէջ ծերուէր և աշխարհային դիտմանց ծառայէր. և ահա երկու տեսակ ձգուումներ յառաջացան պետութեան եպիսկոպոսաց մէջ: Նախ՝ քրիստոնէութիւնն իւր ընդհանրականութեամբ միացուցիչ մարդկութեան իմ գլուխն Քրիստոս. և 2) համայնքի միացուցիչն եպիսկոպոսի անձի մէջ: Առաջինն էր առաքելական ճշմարիտ ձգտումն ըստ Քրիստոսի պատուիրանաց. իսկ երկրորդը՝ մասնաւոր անձանց մտածմունքն էր մարմաւորական իշխանութեան նպատակով, որ պատճառ պիտի լինէր եկպառակութեան, կորիների և հայհոյութեան:

Քրիստոնէական ընդհանրականութեան կամ կաթուղիկոսութեան առաջին յերարկողք են չոռվմէական պետութեան մէջ Փոքր Ասից եկեղեցականք՝ Պոլիկարպ Զմիւռնացի († 166), Սերապիոն Անտիոքացի, Դիոնի-

սիոս Կորնթացի. զոյա հետևեցան ապա և միւս եկեղեցիք:
Պետութեան զօրաւոր եկեղեցիք հաստատուած էին ա-
ռաջնակարգ քաղաքներում. այսպէս՝ յԱնահիոք, յԵփեսոս,
յԱղեքսանդրիայ և ի հռովմի Առհասարակ իւրաքանչիւր
ժողովուրդ և համայնք քրիստոնէութիւնն ընդունելով.
սրբազործում էր իւր հեթանոսական վայրերն և իւր նոր
կեղուն գարձնում. որտեղ հռչակաւոր կուռքերն էին, այնտեղ
էին հաստատուում քրիստոնէական հզօրագյն նիստերը:
Անախոքիան, որպէս արևելեան հին մայրաքաղաք, կեղո-
ցրեց իւր ժողովրդի մտքերն, Աղեքսանդրիան առանձնա-
ցրեց իւր սեփական ազգն, իսկ Հռոմոց կեղունավայրն
էր հռովմն, ոչ միայն իրու արքայանիստ մայրաքաղաք,
այլ և որպէս հեթանոսութեան սրբավայր, որ կուապաշտ
հռովմայեցիների համար նոյնն էր, ինչ որ Երուսաղէմը
քրիստոնէից համար, ըստ որում և կոչում էր «Քա-
ղաք յաւիտենական» (urbs aeterna), «Քաղաք սուլր»
(urbs sancta) և այլն, իսկ նորա կուապաշտական ծէսերն
օրինակելի էին ամենուրեկիք:

Այդ կեղունավայրերից իւրաքանչիւրում առանձին
դպրոց էր և ուղղութիւն. միայն հռովմումն էր որ քրիս-
տոնէական զիտութիւնն առաւել ուշ ծաղկեցաւ կուապաշտ
կայսրների մտաւոր հալածանաց պատճառով։ Բոլոր այդ
ուղղութեանց և ընդհանրականն եկեղեցու գաղափարը
հիմնապէս չէին շեղում իրարից։ Բ գարում արդէն
հաստատուն մի սկզբունք էր, որ եպիսկոպոսը Քրիստոսի
փոխանորդն է և յանձին եպիսկոպոսի է հաստատուած իւրա-
քանչիւր համայնք։ Եւ որովհետև աւանդութիւնն առաւել
բարձր նշանակութիւն ունեցաւ այդ եկեղեցիներում և
եպիսկոպոսից բարձրագոյն դիրք չկար, բնականարար ա-
ւանդութեան կրողներն եպիսկոպոսները համարուեցան.
այդպիսով իւրաքանչիւր եպիսկոպոս եկեղեցու ծաւայման
աղբիւր գարձաւ, ըստ որում անձնիւր եպիսկոպոսի

Ճեղքում ինքնուրոյն դործունէութիւն մի կեղրոնացաւ:
Եկեղեցին դեռ զարգացման մանուկ հասակում գոլզվ,
կարօտ էր զանազան հարցերի բացայայտութեան, ուղիղ
և մոլար կարգերի որոշման և այլն. այս ամենի պարզող
հաստատողն էր եպիսկոպոսը: Եպիսկոպոսաց զօրութիւնն
այն աստիճանի հասաւ, որ չոռվմայ Կալիստոս (217—222)
արգելեց չարագործ եպիսկոպոսի պաշտօնանկութիւնն, ե-
կեղեցին նմանեցնելով Նոյեայ տապանին, յորում կային
սուրբ և անսուրբ կենզանիք, թէև Կուրքնելիոս եպիսկոպոսը
(որ 251-ին չոռվմայ աթոռը բարձրացաւ) դուրս եկաւ և
հեմն ի վեր տապալեց այդ վարդապետութիւնը:

Եկեղեցու փրկութիւնը ժողովրդի համար ամուր ո-
րոշումն աստացաւ ընդհանրութեան զաղափարի տակ. դորա
սովորակոն արտայայտութիւնն էր ամենուրեկ՝ արտաքոյ
եկեղեցւոյ չեք փրկութիւնս, որ մէկ չափ էր անձնիւր
հաւատացողի համար: Սակայն պետութեան եկեղեցիք իրա-
րից անկախ և մանաւանդ ըստ այլացեղ ժողովրդոց
բնոյթի զարգանալով, բնականօրէն տարբեր կերպաւորու-
թիւն ստացան. նոյն իսկ վարդապետութիւնք այս ու այն
եպիսկոպոսի մենաշնորհը լինելով, իրարից պիտի շեղուէին.
ահա այս իսկ պատճառ եղաւ այն վէճերին, որոնք տեղի
ունեցան, երբ քրիստոնէութիւնն ընդարձակուեցաւ և
տարբեր դպրոցների հետևողք ընդհարուեցան, սկսեալ
Գ դարու վերջերից: Քաջայայտ է որ կեղրոնական ե-
պիսկոպոսք ժժուարութեանց պիտի հանդիպէին տարա-
ձայնութեանց վճիռ տալու. վասն որոյ անհրաժեշտաբար
իւրաքանչիւր եպիսկոպոս սկսաւ իւրը Շշմարիտ համարել
և թոյլերին պարտաւորեցնել իւրին հետևելու: Այնուհետև
յարձակման դուռը բացուեցաւ: Այդ ժամանակ անձնիւր
եպիսկոպոս մաքառմամբ զօրանալու համար սկսաւ դի-
մել իւր շրջանի եկեղեցականաց ժողովի օգնութեան, ըստ
որում և ժողով գումարելը միջոց զարձաւ եպիսկոպոսաց

ձեռքում, որոնց մէջ մայրաքաղաքի աթոռակալք և ծերագյուղք գահերիցութիւն էին վայելում. իսկ Գ դարի վերջում արդէն առաջնակարգ տեղ բռնեցին առաքելական յաջորդք: Այսպիսով երբ վերջինքս վարիչներ հանդիսացան և թշնամական խմբերն ստուարացան, կոհուր խախտիչ ուղղութիւն առաւ պետութեան դէմ, վասն զի զօրաւոր եպիսկոպոսք, ջանալով իւրեանց բանակը մեծացնել, բռնահարում էին միւտներին՝ աիրելու համար: Հանձարաւոր եպիսկոպոսք, որոնք յաժմախ ջանում էին իւրեանց պաշտօնակցաց մոլար ընթացքն ուղղել, յանդիմանելով և ժողովով դատապարտելով, զօրաւոր խնամող չկարէին լինել. անհրաժեշտ էր այլ զօրութիւն, որ եղաւ պետութիւնը:

Քրիստոնէութիւնն յառաջանալով կայսրներին վարանման մէջ էր ձգում: Հեթանոսութիւնը յուս չունէր ապագայի, և ահա Կոստանդիանոսը խոհեմութիւն համարեց հակուիլ առ նոր կրօնը: Նա յաւ դիտէր որ պետութեան ապագան քրիստոնէութիւնն էր, սակայն առժամապէս հեթանոսութիւնն ևս զօրաւոր էր, որի արհամարհելը վտանգաւոր էր: Թէե իւր միահեծանութեան ժամանակները քրիստոնէից թիւը հազիւ 10—15 րիւրերիւրի էր հասնում, սակայն հեռատեսութեամբ սկսաւ խնամել նոցա շուրջ 314-ին և վտանգից խուսափելու համար երկրիմի քաղաքականութիւն բանեցնել: Հէց որ նապաշտպան երեւեցաւ քրիստոնէութեան, պետութեան հկեղեցիք պայմանաւորուեցան նորա քաղաքականութեան հետ, զոր երկար ժամանակ ի նկատի ունեցան և նորա յաջորդները: Կոստանդիանոս նայում էր իւր գայիսոնի տակ գտնուած բոլոր ինքնուրոյն եպիսկոպոսական աթոռների վրայ, որպէս մէկ միութեան, ըստ որում և աշխատում էր այդ միութիւնն իւր միահեծանութեան ներքյամուր պահել: Այդ ձգտման հետևանք էր որ նա խնամեց

միաժամանակ թէ հեթանոսութիւնն և թէ քրիստոնէութիւնն, ըստ օրում և կարգուեցաւ թէ հեթանոսաց շաստուածների և թէ քրիստոնէից սրբոց շարքը, բայց երբ չկարեցաւ այդ երկդիմութիւնը պահպանել, ըստ որում նոյն իսկ նորա նախորդք Խոյս էին տալիս ի Հռովմանակուելուց, միայն այն ժամանակ հզօր հեթանոսներից չեռու լինելու համար փոխազրեց (330-ին) իւր արքունիքն կ. Պոլիս, ընդ նմին մկրտուեցաւ միայն մահուան օրը (337-ին):

Եկեղեցու շրջանում նա միայն ներքին խնդիրներն էր եպիսկոպոսներին թողնում, իսկ մնացեալն տմենայն իւր ձեռքին էր. պառք կարէք եպիսկոպոսներ լինել եկեղեցու ներքին գործառնութեանց, իսկ ևս Աստուածանից հաստատուած եպիսկոպոս եմ արտաքին գործառնութեանց¹, ասում էր նա եպիսկոպոսաց. այդ գաղափարի հակիրճ արտապայտութիւնն է նորա յաջորդաց՝ «Ես կայսր եմ և քահանայապետ միանգամայն»՝ խրոխտ խօսքերն, որոնք լիակատար նշանակ են արքունիքի և եկեղեցականաց յարաբերութեան:

Կոստանդիիանոս ըստ այս սկզբանց առաջնորդուելով, տեսաւ որ իւր պետութիւնը կանոնաւոր կարգի էր, մինչդեռ եկեղեցականը գոյն մի չունէր. ինքն միահեծան պետ էր, սակայն անձնիւր եպիսկոպոս մարմնաւոր գերիշխանութեան էր ձգտում. նոյն իսկ գաւառական աննշան եպիսկոպուք թեակիսում էին միահեծանութեան: Կոստանդիիանոս բաժնել էր իւր պետութիւնը չորս կուսակայութեան՝ Արևելք, Իլլիրիայ, Խտալիայ և Դալմատիայ, որոնք կազմում էին 14—15 նահանգ. առաջինում՝ Արևելք, Եգիպտոս, Աղիա (Եփեսոսի), Պանտոս, Թրակիայ, երկրորդում՝ Մակեդոնիա, Իլլիրիկայ, Դացիայ. երրորդում՝ Խո-

¹ Եւսեբ. Կեանը Կոստ. IV. 24.

լիսյ, Աֆրիկայ. չորրորդում՝ Հիսպանիայ, Գալլիայ, Բրիտանիայ: Այդ նահանգներն ևս բաժնուած էին գաւառների, և աշա գաւառի եպիսկոպոսը ձգտում էր իւր գաւառի վրայ իշխելու, նահանգներն նահանգի վրայ և կուսակալութեանն ոչ միայն ամբողջ կուսակալութեան վրայ, այլ և նկրտում էր գահերցիութիւն ձեռք բերելու արքունիքի առաջ: Կոստանդիանոս տեսաւ այս ամէնն և աչքաթող չարաւ:

Պետութեան քաղաքական վարչութիւնը կեղունացած էր պետական ծերակցուում և որպէս զի եկեղեցականն ևս կանոնաւոր վիճակի մեջ լինէր, յղացաւ նա ըստ այդ ծերակցյտին «մեծ ժողովի» գաղափարը (փոքր ժողովք էին գաւառականք), որ պէտք է հսկէր ըստ հարկին ամբողջ պետութեան եկեղեցեաց վրայ: Այդ ժողովներում պէտք է ներկայ լինէին պետութեան բոլոր «պապերը» կամ եպիսկոպոսք, որպէս զի ժողովի որոշումները խաղաղաբար ընդունուէին բոլորից: Ժողով հրաւիրողն էր ինքն կայսրն, եթէ եպիսկոպոսք վէճի էին բռնւում, գանգատուում էին կայսրին և պատիւ էին համարում միայն կայսրից դատուել: Ժողովում նախագահում էր ինքն կայսրը մէկ եպիսկոպոսի միջնոցով:

Երկապառակող եկեղեցականներին խաղաղացնելու դիմեց Կոստանդիանոս այդ ժողովների օգնութեան ա. անգամ 314-ին. դյն ժողովը տեղի ունեցաւ Արլէզում և լինելով ամբողջ պետութեան համար, «տիեզերական» կոչուցաւ ոմանց գրուածներում, որպէս տիեզերական էր կոչուում արքունիքը, բայց և այնպէս չկարեցաւ խռովութեանց վերջ տալ գանգատներ էին, զորոնք ստանում էր, ըստ որում տեսնելով պետութեան եղկելի վիճակը, հրաւիրեց 325-ի Նիկիոյ «մեծ ժողով»: որի հեղինակութիւնը բարձրացնելու համար հրաւիրեց նաև օտար եկեղեցեաց ներկայացուցիչներին: Հայոց քաղաքականութիւնը պահան-

ջել է միշտ դոնէ մէկ գաշնակից ունենալ իւր հարևան թշնամի պետութեանց մէջ: Կոստանդիանոսի քրիստոնէական տրամադրութեան ցցյցերը բաւ էին հայոց ևս զրաւելի: Հաւանական է, որ 323-ին Մաքսիմինոսի ջարդուելուց յետոյ, երբ Կոստանդիանոս միապետոց իւր երկիրը, Տրիտա առիթ ունեցաւ նորա հետ տեսնուելու Նիկոմիդիայում, որտեղ նա քանի մի ամիս անցյցեց: Աստ կարէր և դաշնաք տեղի ունենալ, նոյն իսկ Լուսաւորչի և Եւսեբիոս Նիկոմիդիայի եպիսկոպոսի ներկայութեամբ: Այս բարեկամութեան յարակից նկատելի է որ ասիական կազմակերպուած հնագոյն եկեղեցեաց ձայնը մեծ հշիռ պէտք է ունենար հռովմայեցոց նորագարձ պետութեան համար, ուստի թախանձադին եղաւ Կոստանդիանոսի հրաւելն և սիրառապք հայաստանեայց եկեղեցու ներկայացուցիչը: Նիկոհոյ այդ մեծ ժողովին մասնակցեցան այդպիսով բոլոր այն ժամանակի նշանաւոր եկեղեցիք, վասն որց և իւր բովանդակութեամբ կարող է նա տիեղերական ժողով համարուել սակայն ըստ դիւնանձևին ո մեծ ժողով կոչուեցաւ արձանագրութեան և պատմութեան մէջ:

Երկառակութեան մօտագցն պատճառ առողջն էր Արիոս, որի մոլար վարդապետութեան գէմ եղաւ Աղեքսանդրոյ Աղեքսանդր եպիսկոպոսն (պապան կամ ԷլԲարան) 313—26, որ արդէն գերիշխանութեան էր հասել հռովմէական պետութեան մէջ և մերժեց նորան եկեղեցուց 321-ին ժողովով: Արիոս ապա օգնութիւն գտաւ Եւսեբիոս Նիկոմիդացուց, որ թշնամի լինելով Աղեքսանդրին, սկսաւ գործել ընդէմ նորա: Վէճը ժամանակ մի տեհց և ապա ըստ երեսյթին հանգամանքը ներեց Արիոսի Աղեքսանդրիայ վերադառնալու, սակայն վէճը կրկին սաստկացաւ: Արիոս սկսաւ իւր գաղափարը երգերով տարածել: Կարծ միջոցում կորւն այնպէս սաստկացաւ, որ եպիսկոպոսք ու քրիստոնէութիւնը ծաղրի ենթարկ-

ուեցան հրէաներից կոստանդիանոս պատերազմներից վերադարձ, խորին թախծութեամբ տեսաւ եպիսկոպոսաց պատերազմն, որ վտանգում էր պետութեան խաղաղութիւնը: Նա անձամբ զիմեց նամակով առ Աղեքսաննդր և Արիսու: Այդ նամակը հիմնաւոր յիշատակարան է նորաքաղաքիտութեան: Նա զրում է, որ մինչդեռ յշուունէր արևելեան եպիսկոպոսաց օգնութեամբ անհետացնել տօնացեանների երկպատակութիւնն, ահա տեսնում է, որ իւր պետութեան արևելքն իսկ կորստական պառակտման է մատնուած, ուստի և ինքն իւր միջնորդութիւնն է առաջարկում խաղաղութեան: Հարկ չէ, շարունակում է նա, այդ վիճաբանութիւնը տգէտ ժողովրդի մէջ տարածել այլ պէտք է մէկ համաձայնութեան զալ, ըստ որում մնութեաց վրայ վիճում են տգէտ ամբոխն ու մոնթերը: Զգացուած զրում է նա, որ այն վէճը սպառնում է խաղաղութեան և խանկարում միութեան գործը, վասն որյ խնդրում է խաղաղ մնալ, եթէ մինչև իսկ գաղափարաց համաձայնութիւն չկայանայ. «Պարձրէք ինձ իմ հանդիսա օրերն և անհոգ զիշերները. մի՛ թողէք տիրութեամբ անցցնել կեանքիս մնացեալ ժամանակն », ասում է հզօր կայսրն և աւելացնում է թէ պատրաստւում է Աղեքսանդրիս գնալու, սակայն յետ է կացել իւր մտադրութիւնից, երբ ստացել է երկպատակութեան լուրը, և խոստանում է, որ եթէ հաշտուին, իսկոյն այցելել:

Այս նամակի հակիրծ բովանդակութիւնը ցցյ է տալիս թէ քանի քնքոյշ էր այն ժամանակի քաղաքական վիճակն, որ արիւնըռուշտ կայսրն անգամ, որ իւր ատելի տոհմակիցների արեամբ իսկ խաղում էր, այդպիսի աղաճական դիմումն է անում առ մէկ եպիսկոպոսու: Բայց նամակն աղղեցութիւն չունեցաւ և խովութիւնն այնպէս բորբոքուեցաւ, որ Եղիպատոսում կայսեր պատկերն անգամ անարդեցին: Պետութիւնը վտանգի մէջ էր և ահա նի-

կից այդ ժողովը պէտք է նորա արիւնաթաթախ օրի տեղը բռնէր: Ժողովը տեղի ունեցաւ 250—300 եպիսկոպոսաց ներկայութեամբ, նախագահոյ կայսրն Եւսեբիոս Կեսարացու միջոցով, առաջնակարգ գեր կատարեցին Աղեքունն եպիսկոպոսն Աղեքսանդրիոյ, Եւսթաթէոսն Անտիոքոյ և Մակարն Երուսաղէմի. Եւսեբիոսի նախագահութիւնը ծշդրիտ և որոշ է, սակայն հարց կայ նաև Եւսթաթէոսի և Նողիոսի վրայի:

Այդ ժողովում Կոստանդիանոս ձգեց բոլոր գանգատաների խառնակոյար կրակի մէջ առանց կարգալու և մէկ կարծ ճառով որոշեց ժողովը հրաւիրելու նպատակը. ո Երկպառակութիւնն եկեղեցու մէջ համարում եմ ես, ասաց նա, աւելի ցաւալի և սոսկալի, քան որ և է պատերազմն չէնց որ ես Աստուծոյ օգնութեամբ թշնամեաց յաղթեցի, կարծում էի թէ այլ ևս ոչինչ պէտք չէ, միայն թէ իմ ազատածների հետ ընդհանուր ուրախութեամբ Աստուծոյ գոհութիւն մատուցանեմ: Բայց երբ ձեր Երկպառակութիւնը լսեցի, հաւատացած էի որ այդ չպէտք է ուշացնէի և փափաքելով իմ ծառայութեամբս օգնութիւն հասցնել իսկոյն հրաւիրեցի ձեզ Սակայն իմ բաղձանքս այն ժամանակ կատարած կլինեմ, եթէ բոլորի սրտերը միացած և խաղաղ ի միաբանութեան տեսնեմ, զոր և զուք, որպէս օծեալք Աստուծոյ, այլոց ևս կաւետէք: Մի՛ յապահէք իմ բարեկամք, մի՛ յապահէք ծառայք Աստուծոյ. Հեռացրէք վէճի բոլոր պատճառներն և կոտորեցէք երկպառակութեան հանգոյցները խաղաղութեան օրէնքով, որով Աստուծոյ ամենահաճոյ գործ կատարած կլինէք և ինձ ձեր պաշտօնակցին չափազանց մեծ ուրախութիւն կառիւէք ։ Կոստանդիանոս չհասաւ իւր նպատակին. նա պատրաստ էր Արիոսականաց կողմն անգամ անցնելու, եթէ միայն դորանով կարենար խռովութեան վերջ տալ. սակայն Աղեքսանդրիոյ աթոռը հզօր էր, ուստի և հեշտու-

թեամբ չեր զոհուիլ աղանդաւորին:

Արդի ի՞նչ եղաւ նիկիյց ժողովում: Արիսս բանագրուեցաւ և պքորուեցաւ. Աղեքսանդրիյց հեղինակութեան ներքյց վերափոխած հաւատամբը պարտաւորիչ դրուեցաւ ամբողջ պետութեան մէջ: Պետութեան եպիսկոպոսայց յարաբերութիւնը ճշտելու համար դրուեցան օրէնքներ, որ նոքա իւրեանց վիճակաց եկեղեցական վարչապետք գոլովի, իրար հաւատար են, ընդ նմին և որոշուեցանքանի մի վարչական կանոնք նոցա համար: Ա. էէտն ընդհանուր քրիստոնէական էր, վասն զի աղանդի եղծելով խաղաղութիւն պիտի շնորհէր եկեղեցական աշխարհին, ուստի և որպէս ծշմարտութեան յաղթանակ եկեղեցիներում յիշատակիլի. բ-ը հետազայ դարերի համար նըպաստաւոր եղաւ, զի առաքելական հաւատքի իւրովանն օրինակելի ամփոփումն տոււաւ հաստատուն արժանագրութեամբ. իսկ գ-ը պատկանում է բացառապէս հովիմէականպետութեան եկեղեցեաց: Ուրեմն առաջին երկուքի մնայուն արժանիքը դատելով, նշանակութիւն ունին միմիայնքրիստոնէութեան պատմութեան համար և իրական առընչութիւն չունին հովիմէական պետութեան չպատկանող եկեղեցեաց հետ:

Նիկիյց ժողովի որպիսութիւնն ու նշանակութիւնն ըմբռնելուց յետ, գանք այժմ քննելու հայաստանեայց եկեղեցու յարաբերութիւնն առ այդ: Գիտենք հաստատապէս, որ ս. Ռստակէս ներկայ էր ժողովին և նորա անունը գտնուամբ է ստորագրութեանց տախտակի վրայ: Հապա իւր հետ հայաստան բերաւ նիկիյց ժողովի կանոնն երն, որոնք, որպէս և շատ ուրիշ ժողովների կանոնները, կարող էին նաև հայոց օգտակար լինել Այնուհետեւ այդ ժողովն նկատուեցաւ որպէս մէկ կողմանակի: լաւ գործ քրիստոնէական եկեղեցում: Իրեւ¹ կողմանակի:

¹ Հայոց հաւատամբի կտորներ և նմանութիւնք տես գորօր Անգամ.

գործ պիտի նկատուի Նիկիոյ ժողովը, զի նորա բուն
հաւատամքը մուտք չդատաւ Հայոց եկեղեցում: Հայոց հա-
ւատամքը շատ տարբեր է Նիկիականից և չի կարող
վերջինի ընդարձակումը լինել սակայն քանի որ համա-
դաւան է Նիկիականին, կարէր և Նիկիական կոչուիլ—
ըստ բովանդակութեան, թէև ոչ ըստ ձեւին: Խնչպէս ու-
րիշ տեղ ասել ենք, Հայոց հաւատամքը ծագել է արե-
ելքում, Ասորոց, Կապադովիկիոյ, Հայոց և գույշէ Պաղես-
տինում նոյնանման կազմութիւն ստանալով: Իսկ ապա
կարէին Լուսաւորչի արդիւնքը քանի մի լրացումներ ևս
անել այդ հաւատամքին՝ միայն թէ ամենաուշն մինչև
Եղարու սկիզբը, վասն զի բնութեան խնդրի վրայ բայ-
օրոշ յիշատակութիւն չունի: Քանի որ Կիպրոսի եպիս-
կոպոս Եպիփանը Պաղեստինցի էր և իւր երկու հաւա-
տամքներն անտարակոյս այդ արեւելեան հանգանակներովն
է ձեւել չենք կարող չյիշել որ արեւելեան եկեղեցիները
բաւական հեղինակութիւն են ունեցել հաւատոյ խնդիր-
ներում: Կապադովիեան - Աղեքսանդրեան գպրոցը դեռ-
երկար փայլեցաւ քրիստոնեայ աշխարհում: այդ գպրոցին
էր պատկանում և Հայոց Ճիւղը բոլորովին տարբեր
Բիւղանդեան դպրոցից:

Աւելորդ չէ բերել այդ երկու հաւատամքներն ի
դատողութիւն ընթերցողի.

Հայոցը.

Նիկիականը, հին թարգմանութիւն Կիւրեղ Աղեքս. մեկ- նութեանն մէջ.
--

Հաւատամք ի մի Աստուած ի Հայրն ամենակալ յարարիչն եր-	Հաւատամք ի մի Աստուած Հայր ամե-
--	------------------------------------

289. 197. 356. 376. 215. 226. 116. 147. 55. 312. 331. 385. 499.
253. 211 էջերը (տպ. Թիֆլիս). Թածախապատ. 190 և այլն. Բիւղ.
IV, b. Եղիշէ Վենետ. 1828. էջ 48. 50. 51. 64 ևալլն:

ինի և երկրի, երևելեաց և ան-
 երևոյթից: Եւ ի մի տէր Յիսուս
 Քրիստոս որդին Աստուծոյ, ծըն-
 եալն յԱստուծոյ հօրէ միածին.
 այսինքն յէռութենէ հօր: Աստ-
 ուած յԱստուծոյ, լոյս ի լուսոյ,
 Աստուած Շշմարիտ, յԱստուծոյ
 Շշմարտէ՝ ծնունդ և ոչ արա-
 րած: Նոյն ինքն ի ընութենէ
 չօր: որով ամենայն ինչ եղե
 յերկինս և ի վերայ երկրի, երե-
 ւելիք և աներևոյթք: Որ յաղագս
 մեր մարդկան և վասն մերոյ
 փրկութեան իջեալ ի յերկնից՝
 մարմացաւ, մարդացաւ, ծնաւ
 կատարելապէս ի Մարեմայ սրբոյ
 կուտէն հոգութիւն սրբոփ: Որով
 էառ զմարմին, զհոգի և զմիտ
 և զամենայն որ ինչ է ի մարդ
 Շշմարտապէս և ոչ կարծեօք:
 Զարչարեալ իսաչեալ թաղեալ
 յերրորդ աւուր յարուցեալ ել-
 եալ ի յերկինս նովին մարմնով
 նստաւ ընդ աջմէ հօր: Գալոց է
 նովին մարմնովն և փառօք հօր
 ի գատել զկենդանիս և զմեռ-
 եալս, որոյ թագաւորութեան ոչ
 զոյ վախճան: Հաւատամք և ի
 ս. հոգին յանեղն և ի կատար-
 եալն, որ խօսեցաւ յօրէնս և ի
 մարդարէս և յաւետարանս: Որ
 էջն ի Յորդանան, քարոզեաց
 նակալ ամենայն երե-
 ւելեաց և աներևու-
 թից արարիչ. և ի մի
 տէր Յիսուս Քրիստոս,
 յորդին Աստուծոյ,
 ծնեալ ի հօրէ միա-
 ծին. այսինքն յէռու-
 թենէ հօր: Աստուած
 յԱստուծոյ, լոյս ի
 լուսոյ, Աստուած Շըշ-
 մարիտ, յԱստուծոյ
 Շշմարտէ ծնեալ և
 ոչ արարեալ համա-
 գոյ հօր՝ որով ամե-
 նայնն եղեւ՝ (որ) յեր-
 կինս և յերկրի: Որ
 վասն մեր մարդկան
 և վասն մերոյ փրկու-
 թեան, իջեալ մար-
 մացեալ մարդացեալ,
 չարչարեալ և յարուց-
 եալ յաւուր երրորդի,
 ելեալ յերկինս, զա-
 լոց է զատել զկեն-
 դանիս և զմեռեալս.
 և ի սուրբ հոգին:
 Իսկ ողք ասեն՝ էր
 երբեմն, յորժամ ոչ
 էր, և յառաջ քան
 զծնանին ոչ էր, և
 թէ յոչնչէ եղեւ, կամ
 յայլմէ էութենէ կամ
 Հայ. եկեղ. և Բիւզ. ժողով. պար.

զառաքեալն (ըստ իս յառաքեալն) և բնակեցաւ ի սուրբան: Հաւատամբ և ի մի միայն ընդհանրական և առաքելական եկեղեցի, ի մի մղրտութիւն, յապաշխարութիւն, ի քաւութիւն և ի թողութիւն մեղաց: Ի յարութիւն մեռելոց, ի գատատանն յաւիտենից հոգւոց և մարմնոց, յարքայութիւնն երկնից և ի կեանս յաւիտենականու:

Իսկ որք ասն՝ էր երբեմն, յորժամ ոչ էր որդի, կամ էր երբեմն, յորժամ ոչ էր ս. Հոգի, կամ թէ յոչից եղն, կամ յայլմէ էութենէ ասն լինել զորդին Աստուծոյ և կամ ըզ սուրբ Հոգին. և թէ փոփոխելիք նն կամ այլայլելիք, զայնպիսիսն նզովէ կաթուղիկէ և առաքելական եկեղեցի:

Տարբերութիւնն ահազին է, վասն որոյ և բաւական է այդ ապացուցելու, որ Նիկից ժողովը Հայոց ականատես Հայրերից առանձին իմն հեղինակաւոր նշանակութիւն չէ ստացել և համարուել է միւս տասնեակ ժողովների շալքում, որոնք առօրեայ էին քրիստոնէական աշխարհում: Այդ պարզ երեսում է նաև Հայոց Հնագոյն մատենագրութիւնից, մանաւանդ Գրիգոր Լուսաւորչի ձառերից որոնց մէջ որ և է ժողովի յատուկ հեղինա-

¹ Գրչագիր յարքայական մատենադարանի ի Բերլին № 32, Թերթ 206.

կութիւն տալ չկայ: Ինչ տեսակէտից էլ նայենք այդ հաւատամբների վրայ, մեր եղրակացութիւնը կմնայ անփոփօի: Դոյն այդ ճշմարտութեան վկայում է նաև պատմութիւնն, ըստ որում տեսնում ենք որ Ռոտակէս, ըստ վերնոյն, միայն ժողովի կանոններն է բերել իւր հետ, որոնք և փոփոխութեամբ վաւերացուեցան Գրիգոր Լուսաւորչից նաև չայոց համար, որպէս հին ժամանակ սովորութիւն կար զանազան եկեղեցեաց զգուշացուցիչ կանոններից օգտուիլ: Արդ աւելորդ չէ բերել և պատմութեան վկայութիւնք:

Ագաթանգեղոսը պատմում է Ճարտասանօրէն (զլ. Ճիէ). (Ռոտակէս) երթեալ հասանէր ի ժողովն մեծ նիկից ընդ եպիսկոպոսն ամենայն, ուր ամենայն տիեզերացն կար գեցաւ ընդունելութեան աւանդութեան հաւատառք, կարգք լուսաւորութեան, կանոնք պայմանաւորք աստուածատուր զօրութիւն համցիցն Աստուծոյ անչափ բարձրութեանցն: Ուր և մեծ կայսրն Կոստանդիանոս. Իսկ երանելին Ռոտակէս գայր հասանէր պայծառ ծագեալ հաւատովքն և հաստատուն աստուածահամար նիկի ական կանոնօքն երեւալ ի չայտաստան երկրին. առաջի դնէր թագաւորին և կաթուղիկոսին սրբոյ գրերեալ աւանդութիւննոն: Որով ս. Գրիգորի ի նոյն լուսաւորական կանոնն յաւելեալ, առեալ զիւր վիճակն զչայտաստան երկիրն. պայծառացուցեալ հանդերձ արքայիւն Տրդատաւ, զամենայն աւուրս կենաց իւրոց լուսաւորէր»:

Պարզագոյն ևս հաղորդում է «Պատմութիւն վարուց և նա հատակութեանց երջանիկ հայրապետացն. . . » այնտեղ ասուած է. «Զայսու ժամանակաւ յայտնեալ լինէր Արիոս Աղքաքանդրացի, որ դաւաճանեալ լինէր ի զիւէ անտի, ոչ գոլ ասէր զՄրդի ի բնութենէ չօր, և ոչ հաւասար նմա. վասն այսորիկ իսկապէս

ժողով եպիսկոպոսաց լինի ի հրամանէ Կոստանդիանու
ի Նիկիայ Բիւթանացւոց, ընդ որս և մերն Առիսաակէս կոչեցաւ. և անդ հարք երկք հարիւր ութ և տասն ըստ
Հոգուցին սրբոյ տուչութեան քակեալ զազանդն Ո-
րիոսին՝ նզովեալ մերժեն զնա ի հաղորդութենէ.
եկեղեցւոյ. Իսկ ապա մերն Առիսաակէս դարձեալ
գայր, բերելով ընդ իւր զարժանըն կալ քսան
կանոնեալ զլուխս ժողովոյն. ընդ որ յաւէտ
խրախ լեալ Գրիգորի, յաւելոյր այլ ևս զլուխս ի նշյն
ի զգուշութիւն վիճակելոց իւրոց (Սոփ. Ժ. 48): Հետե-
ւաբար Նիկիայ ժողովը գումարուեցաւ իսկապէս Արիսոսի
պատճառով. Խոստակէս ևս վերտապոնալով, բերաւ ժողովի
քսան կանոնները: Որ ժողովն միայն Արիսոսի պատճառով է
գումարուել, յիշում է նաև Բիւզ. արագանցիկ (III. Ժ):
Սակայն թէ հնագոյն զրութիւններից քաղելով և թէ
Գրիգոր Լուսաւորչի երրորդ աշակերտաց պատմանները
լսելով, ամփոփում է պատմահայրն Սոփ. Խորենացի հե-
տեեալը. «Յայնժամ գայ հասանէ հրովարտակ ինքնակա-
լին Կոստանդիանոսի առ մեր արքայն Տրդատ, զի
զսուրբն Գրիգոր առեալ ընդ իւր ի ժողովն երթիցէ.
զոր ոչ առ յանձն Տրդատ. . . . բայց և ոչ սուրբն Գրի-
գոր հաւանեցաւ երթալ. զի մի զառաւել պատիւ վասն
խոստովանողական անուանն ի ժողովոյն ընկալցի. որպէս ո
զի այսպէս փափաքանօք և մեծաւ փութով
կոչեն: Այլ նոքա առաքեն փոխանորդ իւրեանց զիւր-
տակէս, հանդերձ Ճշմարիտ խոստովանու-
թեամբ երկոցունց՝ գրով:

Երթեալ Խոստակէս ընդ մեծին Ղետնղի, հասանէ ի
քաղաքն Նիկիացւոց, ուր եղեն ժողովեալ հարք երեք-
հարիւր և ութեւտասն ի քակտումն արիանոսաց
զորս նզովեալ մերժեցին ի հաղորդութենէ եկեղեցւոյ. սա-
պէս և ինքնակալն արտասահմանեաց ի մետաղս: Ապա

դարձեալ Ռստակեայ արժան ահաւատ բանիւ և
քսան կանոնեալ գլխովք ժողովոյն, գոյ
հանդիպի հօրն և արքային ի Վաղարշապատ քաղաքին
Ընդ որ ուրախացեալ սրբոյն Գրիգորի սուլ ինչ զլուխս
յինքնէն ի կանոնս ժողովոյն յաւելու, վասն առաւել
զգուշութեան իւրոյ վիճակին» (Ա. Զթ):

Արդ Արիոսի պատճառով գումարեալ այդ ժողովին
հրաւիրուեցաւ Տրդատ Լուսաւորչի հետ գնալու. հրաւէրը
թախանձագին էր: Նզքա ուղարկեցին Ռստակէսին իւրեանց
գրաւոր խոստովանութեամբ հանդերձ: Ռստակէս բերաւ
20 զլուխ կանոններն արժանահաւատ զրութեամբ¹, զորոնք
և ս. Գրիգոր աւելացումներով յարմարեցրեց իւր վիճակին:
Բոլոր այդ վերև պատմածք համառօտում է և Յովհանն.
կաթուղիկոս (թ) և ասում: «Իսկ ապա մերն Առիստա-
կէս գարձեալ անտի գոյր բ'երելով ընդ իւր զար-
ժանըն կալ քսան ական կանոնեալ զգլուխո ի
ժողովոյն, ընդ որ յաւետ խրախ լեալ սրբոյն Գրի-
գորի՝ յաւելցր այլ ևս զլուխս ի նոյն ի զգուշութիւն
վիճակելոց իւրոց»:

Եզրակացութիւնը պարզ է. Հայք ոչ մի կապ չու-
նին նիկիոյ ժողովի հետ, այլ մասնակցեցին քրիստոնէտ-
կան նախանձախնդրութեամբ, որպէս սովորութիւն էր, զի
հայք ևս նման ժողովներ ունեին, որոնց հոռոմոց հայրենն
ևս երբեմն մասնակցել են: Ռստակէս նպաստեց ուղղա-
փառութեան յաղթանակին և Արիոս պարտեցաւ, ուստի
նիկիոյ ժողովը յարգուեցաւ ազատամիտ եկեղեցիներում
իբրև «ս. ժողով» և այդ ևս երբ արևմտեանք հին հա-
ւատքը խախտեցին:

¹ Էմինը Թիւրիմացութեամբ և կամակումեամբ Թարգմանում է այդ
խօսքը՝ «արժանահաւատ խոստովանութեամբ» — « Ե ծ ծօտօտորինամ
Աւունամանիմ » , յէջն 157. Մով. Խոր. ուերէն Թարգմանութեան:

Գ.

Կ. ՊՕԼԵՒԻ 381 ԹՈՒԻԻ ԺՈՂՈՎՐԸ.

«Եւ ոչ յայլմէ ումերէ այնպէս
երկնշիմ ես՝ որպէս յեպիսկոպոսաց,
բաց ի սակաւուց ։»

ՈՍԿԵԲԵՐԱՆՆ.

Կոստանդիանոսից յետոյ երկպառակութիւնք շարու-
նակուեցան. Աղեքսանդրիոյ միահեծան գահակալն Աթանաս
(326) պահում էր ամբողջ պետութեան եկեղեցական
գործերն իւր ձեռքում, որպէս ժառանգել էր իւր նա-
խորդից. նա այնպէս զօրացել էր, որ այլ ևս իւր աթոռի
թշնամի արիստականութեան վերահաստատման հնար չէր
թողնում, թէև կայսրները պետութեան խաղաղութեան
համար երբեմն ձգտում էին առ այդ: Աքսորում էին
մերթ Արիստականք մերթ Աթանասեանք, բայց անօգուտ:
Աղքունի քաղաքականութիւնը պահանջում էր ընկճել
Աղեքսանդրիոյ գորութիւնն, սակայն Կոնստանց Աղեք-
սանդրիոյ աթոռին ոյժ տալով, խանգարում էր կ. Պօլսի
աթոռի միահեծանութեան ձգտելուն երբ Կոնստանցի
հովանաւորութեան ներքոյ Աթանաս վերադարձաւ պր-
տորանքից և նորա մեռնելուց յետոյ կրկին աքսորուեցաւ
Կոնստանցիսսից, Եղիպտացիք վտարանջեցան և միայն
զէնքի տակ խաղաղուեցան: Թէ ինչպիսի սարսափ էր
ձգել Աթանասը Կոստանցիսսի սիրտն, երևում է նորա-
նից, որ անապատ քաշուելուց զինի ոգևորում էր իւր
ժողովրդին, այնպէս որ կայսրը զիխազին նշանակեց,

սակայն ոչ ոք յանձն չառաւ հզօր եպիսկոպոսի զլուկը
բերելու. Աթանասեանք նեռն էին անուանում կայսրին:
Եկաւ հեթանոս կայսրն Յուլիանոս, ապա հետեւցաւ ա-
րիոսեանք՝ Վաղէս և խոռվութիւնն առաւել սաստկացաւ
մինչև Թէոդոս Մեծն (379): Վէճերն այնպէս տաղտկալի
էին որ շատ եպիսկոպոսք զղուելով քաշում էին հասա-
րակական ասպարէզից: «Ոյք երեկ մէկալոր, ասում է
Գրիգոր Նիւսացին, արհեստանոցից են դուրս եկել, թեկն
են ածում խսկյն դաւանաբանութեան ուսուցչի: Ոյք
թերեւս ստրուկներ են եղել և ծառայութիւնից փախել,
խորին պատուով իմաստաբանում են անըմբանելի իրաց
վրայ: Զեզ անշուշտ անծանօթ չէ, թէ ինչ մարդկանց
վրայ է մեր խօսքը. ամբողջ քաղաքը՝ շուկան և փողոց-
ները լիք են այդպիսիներով — Հսոսիավաճառների, ըգ-
գեստավաճառների, դրամափոխների, նպարավաճառների
վրայ է իմ խօսքը: Եթէ հարցնում ես թէ ինչքան օրալ
(զրտմ) պիտի ստանայ, իմաստաբանում է ծնեալի և
անծինի վրայ» ևայլն Այսպիսի խառնակ վիճակում էր
գտնուում պետութեան եկեղեցական աշխարհն. իսկ ժո-
ղովները. «ես, եթէ Ճշմարտութիւնն ասել պէտք է, ա-
սում է նա, այնպէս տրամադրուած եմ, որ եպիսկոպոս-
ների ամենայն մի ժողովից փախչում եմ, վասն զի դեռ
երբէք չեմ տեսած, որ մէկ ժողով որ և է լաւ վերջ
ունեցած լինի կամ թէ չարիքը նորանով վերացած լինի,
այլ միշտ դրքա աւելի ևս բազմացել են, զի վիճասիրու-
թիւնն և իշխանակիրութիւնը, (մի կարծիր թէ ես աստ
կոշա եմ արտայայտում) այդ ժողովներում ամենայն
նկարագրութիւնից վեր է և մարդ աւելի շուտով նախա-
տինքի և գանգատի կենթարկուի, եթէ համարձակուի
այլոց վատութեան դէմ խօսելու, քան թէ յաջողութիւն
կունենայ այդ վատութիւնքը յաղթելու: Ուստի և ես
յետ եմ քաշուել և դորանում եմ միայն իմ հոգու

հանգստութիւնը զտել¹ Այս էր իրերի վիճակը վիճեր յարուցանել և շհաւատոյ գործերը² զոհել սովորական էր այդ խառն ժամանակի:

Այս իսկ միջոցին Թէոդոս թագաւորելով, շուտով հրաման հանեց 380-ին փետր. ի հաստատութիւն նիկիականին, բայց երբ այդ չօգտեց, 381-ին 10 յունուարի վերստին հողվարտակով արգելեց բոլոր աղանդներն և հականիկիականաց պաշտամունքները³: Այսու հանդերձ նորա երկու տարուայ բոլոր ջանքերն անօգուտ անցան. նա չկարեցաւ խաղաղութիւն հաստատել և ձարահատեալ զիմեց ժողովի օգնութեան: 381-ի մայիսին գումարեց Կ.Պօլսի ժողովը: Բացի խաղաղութիւն վերականգնելը պիտի և Աղեքսանդրից աթոռը յետ քաշէր, ուստի և որոնեց նորա հակառակորդ արևելեան եկեղեցների օգնութիւնն, որոնք անվտանգ էին և միայն Աղեքսանդրից աթոռին չենթարկուելու էին ձգտում: Թէոդոս տոււաւ ժողովի նախագահութիւնն ոչ թէ Աղեքսանդրից եպիսկոպոսին, այլ Անտիոքայ Մելիտիասին, որին և արևելեան բաժնի գլուխ կարգեց Անտիոքայ օգնութեան անշրաժեցաւթիւնն արտայայտեց նա, երբ մերժեց եպիսկոպոսաց խնդիրը՝ ժողովն Աղեքսանդրիայում գումարելու: Թէոդոսի հոգը — Կ.Պօլսի գերիշխանութիւնն էր. այդ էր պէտք կայսրակցի աթոռը խորտակելու համար. դորան նպաստաւոր եղաւ Մելիտիոսի մահն, որից յետոյ նախագահեց ժողովին Պօլսի նեկտարիոս եպիսկոպոսը: Իշխող ժողովականք արտայայտեցին ժողովի բանահիմն անդադրում բացականչութիւններով՝ տարևելքից է ելնում արեգակն, արևելքից է մարմնացեալն Աստուած լուսաւորելը: Թէոդոս մեծն այդ իսկ արևելքն զօրացնելու համար՝ բարձրացրեց Պօլսի եպիս-

¹ Նամակ 55, 381-ից յետոյ գրեալ: Տես և Նազիանց ժառ XXII.

4. 416. 14. 423. — ² Նազիանց. նամ. 65. ժառ XXXII. 4. 581.

³ Cod. Theod. XVI. 1, 2: 5, 6:

կոպոսին ևս, այլ և Երուսաղէմն ամայր ամենայն եկեղեցին հաստատեց, հակառակ Աղեքսանդրիոյ աթոռին, որ ձգառում էր Պաղեստինի վրայ իշխելու ժողովը նզովեց Մակեղմանին, առաջին կանոնով հաստատեց Նիկիականը. երկրորդ կանոնով՝ արգելեց եպիսկոպոսներին իրար գործերին խառնուելու. երրորդ կանոնով՝ որոշեց որ Կ. Պոլսի պատրիարքն որպէս Նոր-Հռովմայ աթոռակալ Հին-Հռովմայ հետ հաւասարապէս յարգուի Խոկ փոքր ինչ ուշ գուրս եկաւ Թէոդոսի Հրովարտակն, որով նա պատրիարքութիւն առուաւ Երուսաղէմի եպիսկոպոսին: Ոյս էր Կ. Պոլսի ժողովի 150 ընարովի եպիսկոպոսաց գործը. Նիկիան քայլ մի արաւ և Աղեքսանդրիոյ շարքում զրաւ Հռովմայ և Անտիօքոյ աթոռաները. Կ. Պոլսի ժողովն ևս փոքր ինչ աւելի առաջ գնաց: Սակայն գեռ գորանով Աղեքսանդրիոյ գերիշխանութիւնը չընկուեցաւ. նա $\frac{1}{2}$, դար ևս իւր առաջնակարգ գերը պետութեան մէջ կատարեց, մինչեւ որ սրի զօրութեամբ նուածուեցաւ:

Արդ Կ. Պոլսի այդ ժողովի եպիսկոպոսաց 150 թիւը պարզ ցոյց է տալիս որ պետութեան ամբողջութեան մասնակցութեամբ չէ եղել: Այժմ տեսնենք արգելքը հայք մասնակցեցին Բիւզանդական այդ ժողովին: Ականատես պատմից Փաւստոս, որ իւր պատմութեան ամբողջ կէսը նուիրել է Հայոց կաթուղիկոսաց և անսահման շաղակրատութեամբ պատմում է նոցա կենաց պարագայք, առական չէ յիշատակում որ և է ժողովի մասնակցութիւնը Խորնսացին դար մի յմտոյ գրում է (III. 14). Թէոդոս Շաբարձոյց զամենայն հարս սուրբս, որք յաղագս ուղղափառութեանն արտասահմանեալ էին. ընդ որս և զմեծն Ներսէս ածեալ առ իւր ի Բիւզանդիոն, պահէ մեծաւ պատուով մինչեւ Շշմարտութեանն ստուգեցաւ հաւատ, որ յաղագս ամբարշտին Մակեղմանի հայհոյութեանցն . . . և Այնուհետև պատմելով վարդապետու-

թիւնը, յարում է. « Եւ ժողովեալ սուրբ հարքն ի
թագաւորեալ քտղաքն Բիւզանդիոն, Դամասիոս Հռով-
մայ(?), Ներտառիոս Կ.Պոլսի և այլ եպիսկոպոսք,
միանգամայն 150 հարք, որք նզովեալ մերժեցին զՄակեդոն
և զամենայն հոգեմարտոն։ Ուրեմն Խոր. ևս չէ յիշում
թէ Ներսէս որ և է ժողովի մասնակցած լինի. ըստ նորին
այսքան միայն՝ որ Թէոդոս Ներսիսի միջոցով ստուգեց
թէ որն է Ճշմարիտ հաւատքը Բայց Վաղէս մեռաւ 378-ին
օդուստ. 11-ին, իսկ Պոլսի ժողովը գումարուեցաւ 381-ին
մայիսում, ըստ որում Ներսէս չէր կարող ամրադր 2 տարի
օտարութեան մէջ մնալ և իւր երկրի խռովութիւնք
մոռանալ, մանաւանդ որ այդ միջոցին ոչ ոքի մաքով որ-
պէս տեսանկը, ժողովի գումարումը չէր անցնում։

Սշնը հաստատում են և հետաքայ դարերի զրուած-
ները։ Յովհան կաթուղիկոսն աւելի քան 4 դար յետոյ
զրում է (ՀՀ. ԺԲ). « ընդ որս և զմեծն Ներսէս ածեալ
առ իւր պահէր, մինչև ի ձեռն նորա զամբարիշտ հայ-
հշութիւնն Մակեդոնի ի ստուգութիւն հաւատոյ Տըշ-
մարտութեան դարձուացէ։ Եւ ապա ժողով եպիսկոպո-
սայն միանգամայն ձ՛՛ ի Բիւզանդիոն արարեալ, նզովեալ
մերժեցին ի բաց զՄակեդոն » որ և ամենա-
պարզ կերպով արտայցնում է մեր հետեւութիւնը։
Բայց Փաւստոս պատմում է, որ Վաղէս զըառաջինն մեծա-
պայծառ փառօք մեծաւ շքով մեծարեաց զնոսա (IV, Ե.).
իսկ Ներսիսի վարուց պատմին ասում է. « Վաղէս զա-
ռաջինն մեծարեաց յոյժ զնախարարան հայոց Մեծաց, և
եղ զաթոռ մեծին Ներսիսի ի վեր քան զմետրապոլտացն
և քան զպատրիարքին» (Էջ 53). և ապա վերստին գրում
է. Թէոդոս ածեալ առ ինքն և եղ զաթոռ մեծին Ներսիսի
ի վեր քան զամենայն և պիսկոպուսացն որ ժողովեալ էին
և զպատրիարքին ևս, որ վասն հոգէմարտին Մակեդոնին
էին գումարեալ (Էջ 62)։ Այս երկրորդ մեծարանքը չէ

յիշում Փաւստոս, այլ գրում է որ Վաղէսի մահից յետ
 Ներսէս ինքն դարձաւ Համեմատելով այդ երկու մեծա-
 րանկները, տեսնում ենք որ յար և նման են և կրկնութիւն.
 բայց և այնպէս երկրորդ կէտում «ածեալ առ ինքն» «և
 եղ զաթոռաւ խօսքերի մէջ անկարելի է 2 տարի
 թուել ըստ որում և պարզ է որ կայսրական խորհրդակ-
 ցութիւն կամ կածառ է եղել Մակեդոնի պատճառով,
 վասնորդյ և միայն մի պատրիարք է ներկայ եղել
 Այսու հանդերձ բոլոր պատմիչները զիտեն որ Արշակ
 արքան բանտարկուեցաւ Շապուհ Բ-ի օրով. այդ Շապուհ
 Բ թագաւորեց 309—379։ Մեծն Ներսէս թագաւորեցեց
 Պապին զարձեալ Շապուհ Բ-ի օրով. ընդ նմին ներսիսի
 դառնալու միջոցին Արշակն էր շքով հանդէպ զնացողը:
 Այնուշետե Ներսէս դժկամակած Արշակից, հեռացաւ ար-
 քունիքից (Բ. IV, ԺԵ. ԽԱ.): ըստ որում նորա տեղը
 բռնեց Զունակ անունով Շապուհանուն քահանայ և մի
 (Բ. և Խ. III, հԴ.): Արշակ անդադրում պատերազմ ու-
 նեցաւ Պարսից դէմ և նախարարը դժգոհութեամբ դիմե-
 ցին առ Ներսէս (Բ. IV, ԽԱ.): Հուսկ ուրեմն երբ Արշակ
 բռնուեցաւ, Մուշեղ ժողովեց նախարարաց և զնաց առ
 կայսրն, ինդրելով թագաւորեցնել Պապին. անտի դառ-
 նալով, գային և ի մի վայր բովանդակէին, և լինէին ի
 խնդիր սրբոյն՝ մեծի հայրապետին Ներսիսիւ ապա
 մեծաւ ջանիւ հաղիւ հաւանեցուցանէին զնա երթալ նմա
 ընդ նոսա ի բանակն արքունի. զի յաւուրց ժամանակին
 ի մահուանէն Գնելոյ մինւ յայն ժամանակն թագաւորու-
 թեան Պապայ ոչ էր երթեալ նա ի բանակն արքունիո . .
 Այսպէս Փաւստոս նմին նման պատմում է և Խորենացին
 թէ «մեծին Ներսիսի առեալ զամենայն նախարարսն, ողք
 կամակից էին ընդ տէրութեանն Պարսից և որք ոչն, և
 զապրեալ Կամարականն Սպանդարատ, սոյա միաբանու-
 թեամբ ածէ զՊապ յաշխարհս չայոց (Խ. III, ԼԶ.):

Հետեւաբար Մեծն Ներսէս Արշակի մահուան ժամանակ, որ
379-ից առաջ է յիշատակւում, արդէն Հայաստա-
նումն էր:

Սակայն Ներսէս Մեծն 381 թուին ոչ միայն Կ.Պօլ-
սում չէր, այլ և վաղուց արդէն վախճանուած էր: Այս
հաստատական իրողութիւն է:

Փաւստոս պատմում է (IV. 6. 2.), որ Վաղէս
աքսորեց Ներսիսին, որպէս և ամենայն ժողովրդոց ա-
ռաջնորդաց իսկ պնոցա տեղիսն կալան մշակք սատանային:
Փաւստոս յիշում է այդ աքսորանքից յետոյ (IV. 6. 3.),
որ Վաղէս Կեսարիայումն էր և քննութեան ննթարկեց
Եւսեբիս եպիսկոպոսին և բանտարկեց, ընդ նմին և սաս-
տիկ նեղեց քրիստոնէից: Եւսեբիսին յաջորդեց Բասիլի-
ոս, որ նոյնպէս բանտարկուեցաւ: Արդ հաստատ զիտենք,
որ Վաղէս իւր հայտանքն ու աքսորեն սկսու 368-ից ոչ
յետոյ. Բասիլիոսն ընտրուեցաւ 370-ին (+379-ին). քանի որ
Ներսէս աքսորուեցաւ Բասիլիոսից առաջ, ուրիշն 370-ից
ուշ չի կարող լինել: Այդ խոսանվանում է և Փաւստոս,
ըստ որում ասում է որ Ներսէս աքսորանքից վերագրա-
ձաւ 9 տարի յետոյ, հաշուելով նորա աքսորուելու տարին
368-ը և վերագրաձը Վաղէսի մահից զինի 378-ին: Եւ
որովհետեւ Փաւստոս զանազան առասպելների հետեւելով,
շեղում է պատմական ծշտութիւնից, Ներսիսի դարձն
այդպէս ուշ զնելով և Վաղէսին մեռած համարելով,
այլ ևս իւր պատմութեան բացը լրացնել չէ կարենում
և չէ յիշում թէ այնուհետեւ որ կայսրն էր պատերազմի
մէջ: Ներսիսի զալուց յետոյ ևս Արշակ արքայի բոլոր
գործերը պատմում է և ասում է թէ 34 տարի պատե-
րազմ վարեց Ներսիսի առանձնացած ժամանակ, Վաղէսի
մահից յետոյ և ահա թէ Շապուհ թէ Արշակ մինչև
V դարու սկիզբն ապրում են Փաւստոսի երկակայու-
թեան մէջ:

Սակայն եթէ ներսիսի աքսորանքն եղելութիւն է և
ինը տարին չափաղանցութիւն ինն ամսուայ, հասկա-
նալի է որ նա դարձել էր արդէն 369-ին: Խորենացին,
որ աշխատում է Հայոց պատմութիւնը համաձայնեցնել
Բիւղանդականին, ունեցել է իւր աչքի առաջ Փաւստոսի
յիրարկած աղջիւրը (գուցէ ներսիսի կենսագրութիւնը
(Սոփերը)): Ուստի և չափաղանցութիւնք ուղղագրելով և
անդիտացած կայսրի անունը Թէոդոսին ճանաչլով, Ներ-
սիսի կեանքը ձգում է մինչև 385-ը: Այդ զարմանալի չէ,
վասն զի նո չգիտէ որ Վաղէս քանի մի տարիներ Հա-
յաստանի կողմերումն է եղել որ Փաւստոսին քաջ յայտ-
նի է: Բայց Փաւստոսի, «ամս իննը ուղղելով Շամիսս
ինն», բանը չէ վերջացնում: Ինըը լաւ գիտէ որ Ներսէս
ոչ թէ ուղղակի Կ. Պոլիս գնաց, այլ Կապատովկիայ. և
թէ այդ 368-ին էր, ի՞նչպէս կարող էր 9 ամսից յետոյ
Վաղէսի մահուամբ վերադառնալի Այդ լաւ գիտենալով, ահա
չէ յապաղում և ներսիսին երկու անգամ է տանում
դէպի արևմուտք, ընդ նմին երկու անգամուայ գեսպանու-
թիւնն ևս պատմում է լիովին յար և նման կրկնու-
թեամբ (III, հԱ. = իԹ): Այլ ներսէս այդ ժամանակ ոչ
մի անգամ ևս Կ. Պոլիս չէ գնացել, վասն զի հաստատ է,
որ Վաղէս 370 թուից առաջ արևելք գնալով, մինչև
376 թիւը Պարսից պատերազմներում է եղել, ըստ արե-
մուեան պատմազրաց, իսկ ապա 376 թուին արագապէս
արևմուտք գնաց յարձակուող Գոթաց դէմ և մեռաւ մի
Ճակատում:

Արշակ բռնուեցաւ յունա - պարսկական պատերազմի
միջոցին. Վաղէս թագաւորեցրեց Պապին, որի յաղթու-
թեան ժամին ներսէս նորա հետ էր և աղօթում էր
Նպատի վրայ: Այնուհետեւ Փաւ. յիշում է ներսիսի
մահն: Բայց շատ չանցաւ և ահա Պապն ևս իւր վերջա-
կէտն ունեցաւ. «իշխանքն թունաց և զօրքն նոցին տակաւին

էին յերկրին հայոց, և երբ կայսրի հրամանն եկաւ գաղտուկ, խնջյքի միջոցին սպանեցին նորան։ Այդ բոլորը կատարուեցաւ ըստ պատմական ամենայն տեղեկութեանց Շապուհ Բ-ի օրով։

Այսպէս ուրեմն Ներսէն Մեծի մահն ոչ մի կերպ չէ կարելի Թէոդոսի ժամանակ դնել։ Բայց աւասիկ Յունաց ականատես Ամբիանոս Մարցելինոս լատինագիր պատմին, որ աւանդել է 353—378 դէպքերը, հաղորդում է որ Պապ սպանուեցաւ 374-ին. ուրեմն հաստատ է որ Ներսէս վախճանուեցաւ 373-ին։

Այս մանրամասն բովանդակութիւնից յետոյ, այլ ևս աւելորդ է Կ. Պոլսի ժողովի մասնաւոր նշանակութիւնը բացատրել. բայց և այնպէս յիշենք և մի կէտ ի լրումն ամենայնին։ Մեղ համար մասնաւորապէս ապահով աղբիւր են ժողովների ստորագրութեանց տախտակներն։ արդ 325-ի Նիկիոյ ժողովի հայրերի անուանք գտնում ենք Ճշտօրէն նոցա ստորագրութեան տախտակում, ի շարս որոնց կայ և Ռոստակէսի անուանը բոլոր թարգմանութեանց և բնագրաց մէջ միաձայն հայերէնին, իսկ Կ. Պոլսի այդ ժողովի ստորագրական տախտակի մէջ հայոց անուան հետք չկայ։

ԻՐԵՐԻ ՎԻՃԱԿ Դ ԴԱՐՈՒԻ ՅԱՆԳՄԱՍԲ.

«Յարդեանցն փորձի ծշմաբտութիւն» :

ԴԱԻԻԹ ԱՆՑԱՂԹ.

Յշն-պարսկական պատերազմը վերջացաւ Դ. դարում չայոց կորստարեր մի խաղաղութեամբ։ Հայք ձեռքից տալով՝ Պարսից զաշնակցութիւնն և հոռոմոց հաւատալով, դաւաճանուեցան և մնացին երկու թշնամեաց մէջ։ Բիւզանդ նախ փորձեց հայոց ձգել Պարսից սրի տակ (Բիւզ. IV, հԱ) թուլացնելու համար և ապա համաձայնելով բամնեց հայստանը Պարսից հետ, նկատելով թէ շաւ է զի այսու եղծանել և խանդարել կարասյուք զայս թագաւորութիւնս։ Նախ ընդ երկու բաժանել երկու թագաւորզք Արշակունզք՝ զորա կացուցաք, ապա և նոցա կրծել ջանացուք, աղքատացուցանել, ի մէջ արկանել ի ծառայութիւն, զի մի կարասցն ի մէջ մեր ամբառնալ զզլուխս» (Բիւզ. V, Ա. III, ԽԱ.)։

Այս ծանր հարուած էր, որ ոչ թէ տապալեց, այլ զարթեցրեց հայոց և զարկ տուաւ նոցա ներքին ոյժ կազմելու, ամրացնելու սուրբ Գրիգորի ներշնչած հոգին ազգի մէջ։ Երկու ատեցող ազգերի մէջ «տատանէաք, որք կեղէին զկեանս մեր զանազան վշտօք, վասն որոյ եղկելի գտաք քան զամենայն ազգա զրում է ժամանակակից մի ճառախօս (Սովերք. Բ, 7)։ Հոգի էր պէտք որ անձեռնմիսելի մնար, Ս. Սահակն որ վշտահար, բայց քաջակամ ականատես էր այս ամենին, օգտւում էր

ամենայն առթից, ս. Ներսիսի նման, իւր ժողովրդի մէջ շրջելու և աստուածային ամրութիւն տալու նորան. սակայն բան մի պակասում էր հայոց, որ շատ հարուածում էր ազգի ինքնուրոյնուրիշեան, կախեալ պահելով նորան օտարներից. այդ էր հայոց տառերի պակասութիւնը: Հայք մինչեւ այդ ժամանակ յիրարկում էին ասորերէն և մասամբ յշն տառեր. իսկ հայոց հին նշանագիրը պակասաւոր գոլով, անուշաղիր էին մնացած: Նոյն իսկ Վ.ո.ամ. շապուհ թագաւորին այս հոգ պատճառեց և նա պատեհ առթից օգտուելով, ձգտում էր ինքնուրոյն տառեր հնարել տալու: Սակայն այդ ձգտումն առաւել փառուեցաւ ս. Մեսրոպի մէջ, երբ նա նկատեց որ իւր կամ ս. Սահակի բացակայութիւնը զրկում էր ժողովրդին Ս. Գրքի բացատրութիւնից, զի այդ ընթերցուածները կատարւում էին ասորերէնի վրայով թարգմանաբար: Նա հետամուտ եղաւ և Վ.ո.ամշապուհի և ս. Սահակի քաջալերութեամբ անցաւ Ասորիք, հարցուփորձ արաւ և հայոց հին զրերը գտնելով, բերաւ և առ ժամանակ ուսուցման հետեւց ընկաւ: Իսկ երբ զոյա պակասութիւնը նկատեց, վերստին հետամտեց և ոչ մէկից բաւարարութիւն չգտնելով, յշյուր դրաւ իւր և Աստուծոյ վրայ և Սամոսատ քաղաքում զրերին լրացումն տուաւ, ոչ միայն պակասորդները յօրինելով, այլ և եղածը կոկելով, ուստի և իւր ժամանակակիցներից ամրող այրուբէնքի հեղինակ հանդիսացաւ: Վ.ո.ամշապուհի է տարին, (Կորիւն 21) որ թագաւորեց 383-ին (Խոր. III, Ե. ԵԱ.) հայոց լեզուն յարակայ շունչ ստացաւ. իւրաքանչիւր հայ անհատ անդամ ապահովութիւն ինքնիշխան ազատութիւն ստացաւ, որպէս ճառախօնն է ասում, թէ ու աչք կուրաց բացցին, և ականջ խից լուիցին. այժմ երազեսցէ կաղութիւն լեզուիս մերց այժմ ոչ կարօտացի ոք թարգմանութեան և ոչ ընթասցի ոք առ ոք թէ ընթերցիր ինձ զայս :

Զօրաւոր միջոց անհատի ազգային-պատմական բնքնա-
զիտաստութեան — ահա սյդ մեծ զործի էութիւնն, որ
հիմնաբար եղաւ Հայոց եկեղեցու որբագաւիթ դպրոցների
Սուրբ էր այդ միջոցն, որբութեան մէջ ևս զրոշմուելով
երեւցաւ, երբ ս. Մեսրոպ իւր Յովհան և Յովսէփ աշա-
կերտների հետ թարգմանեց Հին Կտակարանն և տուաւ
առաջին Հայաբարբառ ընթերցարանը Հայի ձեռքը¹:

Երբ ս. Մեսրոպ իւր նոր դպրոցում խումբ մի
ուսեալ վարդապետներ պատրաստեց, առաւ նոցանից քանի
մին և գիմեց դէպի հիւսիս, քարոզեց ի Վրաստան և
Աղուանք, գտաւ նոցա համար ևս զրեր, բացաւ դպրոց-
ներ և իւր աշակերտաց ոմանց եպիսկոպոս ձեռնազրեց
նոցա՝ զործի յառաջադիմութեան ի նպաստ. ապա դառ-
նալով հանդիպեց ս. Մահակին նոր Կտակարանը թարգ-
մանելիս (Խոր. III, ԾԻ.), Այս յաղթող զործունէու-
թիւնից խոցուեցաւ Բիւզանդ և սկսաւ չարիք նիւթել
Հայոց լուսաւորութեան դէմ. նա բռնի միջոցների դիմեց
և ստիպեց իւր բաժնի Հայոց ոչ թէ ասորերէն զրեր,
այլ և յունարէն գործածել, սակայն Հայաստանեայց եկե-
ղեցու քաջարի ամոլն օգնութեան հասաւ իւր հօտին և
իւր մի խումբ պատրաստի աշակերտներով անցաւ Հայոց
անիշխանութեան միջոցն դէպի արևմուտք (Հուրջ 410
թուին): Բիւզանդ, որ մինչև այդ ժամանակ տակնահան
էր գործում Հայոց դէմ, այժմ դիմակը վերցրեց և արգե-
լեց ս. Մահակին իւր եկեղեցական վիճակներում քարո-
զելու. ո այնչափ ատեսեալ զմեզ, մինչ զնշանազիրս ան-
գամ ոչ ընկալան ս, զրում էր վշտացած ս. Մահակը:
Հարկաւ այդ անիրաւութիւնը նորան չյուսահատեցրեց և
նա իսկոյն ս. Մեսրոպի և Վարդան Մամիկոնեանի հրեշ-
տակութեամբ հակիրճ բողոք մի առաքեց առ կայսրն

¹ Խոր. III, 53.

Հայ. եկեղ. և Բիւզ. ժողով. պար.

Թէոդոս, պահանջելով չկապտել իւր եկեղեցական իշխանութիւնն իւր վիճակներում:

Թէոդոս մեղալրում է ս. Սահակին նախ՝ որ նա և ամենայն սրաիւ և միտել էր առ Պարսից թագաւորն և չէր կամեցել գոնէ մի թղթով ինքեան՝ կսյօրին ծանօթանալը. և 2), որ արհամարհել էր Յունաց ձարաւարներին և զրերի գիււն Ասորիքում որոնել Աստաբիոս պատրիարքն ևս մեղալրում է ս. Սահակին, զի նա Ոսկեբերանի օգնութեան չէր դիմել. և քանի որ Ոսկեբերանը մեռաւ 407-ին, անշուշտ այս նամակագրութիւնը շատ ուշ քան 410 թիւը չէր կարող լինել Քայոց աստուածային աջն էր որ միշտ օգնում էր Հայոց Աստուծոյ տաճարն էր՝ որ պատսպարում էր Հայոց յրուեալ հօտին, Աստուծոյ թեւն էր՝ որ հովանաւորում էր Հայոց գործերն. և աշա այստեղ ևս Աստուած է օգնութեան հասնում, որպէս զրում է Թէոդոս չար նախանձով. «բայց զի յետոյ պատմեաց մեզ Մերոպ, թէ կատարումն արուեստիդ ի շնորհաց վերնոյն եղեւ, գրեցաք զի ամենայն փութով ուացին, և զքեզ պատուով ընկալցին...» (Խոր. III, Ծէ.): Այսպէս աստուածային շնորհաց հովանաւորութեան ներքոյ Հայոց եկեղեցւոյ հանձնարաւոր ամոլը յառաջ տարաւ ազգի ինքնուրոյնութեան գործը, եկեղեցու գաւթում ժողովրդի ինքնազիտաստութեան գորութիւն ատարով: Անսասան հիմքն աստուածային բազկով զրուեցաւ, շնուրթիւնը բարձրացաւ ամրապէս, ազգը իւր հոգու մէջ իւր պատիւը ծանաչեց և ապահովուեցաւ. այնուհետեւ վտանգ չկար մարմնաւոր հոսանքի դիմաց: Ս. Մերոպ վիրապարձաւ շուտով և բերաւ Ս. Գրոց նոր օրինակներ, որոնց համեմատեցին վերստին Հայոց թարգմանութիւնը (Կոր.), երբ 420-ին թագաւորեց Արտաշէս, Մերոպ շարունակեց իւր քարոզչական գործունէութիւնը պետութեան թոյլ կողմերում ապա ուղարկուեցան Յովսէփ և Եղիշիկ յեղեսիա, ասորա-

կան զլքերը թարգմանելու, որոնք պատռէրը կատարելով
ուսումնական նախանձախնդրութեամբ դիմեցին ի Բիւղանդ
նոյս հետևեցին նոյնպէս ինքնակամ՝ Ղեռնդ և Կորիւն
(Մելիտինէից), մինչդեռ ուղղակի առաքուածք՝ Յովհան և
Արձան շատ ուշ հասան կ. Պօլիս Հստ երեւյթին այս
առաջին աշակերտաց անցուղարձը եղել է 425—434
միջոցին (Խոր. III, կ, կր. 28) եկեղեցեաց ս. հարց
զրուածների ստոյդ օրինակներ, որոնց թարգմանութեան
համար առաւել նախապատրաստութիւն էր պէտք, վասն
որոյ ուղարկեցին Խորենացուն և ընկերներին յԱղք-
սանդրիա «վերաբանութեան» կամ բարձր աստուածա-
բանութեան (Anagogie) ձեմարանը (Խոր. III, կԱ.)

427-ին հայոց անմիտ նախարարք, որոնք խելահասու-
թիւն չունէին հասկանալու, թէ ազգի պետի վասու-
թիւնից վատթարագրյն է նորա անկումն, որոնք առժա-
մանակեաց գոլով, չգիտէին որ ազգի գահը չէ կարելի
զոհել նորա անցաւոր-մահկանացու գահակալի տապալման,
որոնք վատին ընտաներար խրատելու խանդն ու եռանզը
չունէին, հանրականն անձնականին զոհեցին, առանց վա-
րանման՝ ազգային գերդաստանի ներքին գործն արտաքին
օտար դատաւորի ճանկը ձգեցին և թշնամու դրան ամբաս-
տանեցին իւրեանց հարազատ արքային: Վաս էր Արտաշէս,
բայց իւր վատութեամբ հանդիրձ գահապահ էր. անկաւ
նա, անկաւ և Արշակունեաց հզօր գահն, որ ինչպէս էլ
լինէր, քաջալեր պահապան էր ազգի: Խոկ ս. Սահակ,
որի սկզբունքն էր «ինձ քաւ լիցի մատնել գայլոց զիմ՝
մոլորեալ ոչխար» (Խոր. III, կԴ), սրբազն բանակիմն,
իւր անվեհեր հաւատարմութեան համար արգելուեցաւ
Պարսից զրանը Բայց շատ չանցաւ և նոյն գահապուժ
նախարարաց աղաչանօք դարձաւ 430-ին: Եյնուհետև
թողնելով ս. Մեսրոպին ս. Էջմիածնի ընդհանրական
եկեղեցում, ինքն ևս շարունակեց «զհոգեսր կաթնն տիե-

ցուցանել մանկանց եկեղեցւոյ, գործելով թաղրեանդում
ևուր ծագեաց յերինուստ լցան ի մլրտել ս. Գրիգորի
զջրդատ արքայ և զբոլոր Հայու (Խոր. III, Կ.2.): Նորա
գործունէութեան կնիքն է նորա վերջին խօսքն, որով
պատուիրեց Հայոց հաւատարիմ մնալ ս. Գրիգոր Լուսա-
ւորչի վարդապետութեան և օրհնեց առելով. «որդեակք,
փոխանակ իմ տէր հովուեցէ զձեղ և ինքնին վերակայու-
լինիցի ձեղ...» (Փարա. 104): Նա սլացաւ իւր փառա-
ւոր նախնեաց կարգը 439.-ին, ընդ նմին «մահկանացու
ծնեալ անմահ զիւրն յիշատակ եթող» (Խ. III, Կ.1.):

Ս. Սահակի վերջին ամաց նն պատկանում և Եփե-
սոսի 431.-ի ժողովի պարագայք՝ Վերագրյն բերուած անսու-
թեանց հիման անշեղ հետեանք է, որ Բիւզանդական
հետագայ ժողովներին հետ առընչութիւն չունեցան Հայք:
Սակայն երբ Եփեսոսի ժողովից հալածուեցան նեստորական
աղանդաւորք՝ Թէոդորէտ և այլք, եկան նոքա ի Հայաս-
տան հող որոնելու: Այդ ժամանակ զառնում էին Հայոց
թարգմանիչք իւրեանց ուսումը վերջացնելուց դինի, ըստ
որում և Կիւրեղ Աղեքսանդրացին, Պրոկոպ Կ.Պօլսին
և Ակակիոս Մելիտինացին պատեհ առթից օգտուելով
թուղթ գրեցին առ ս. Սահակ և զգուշացրին նորան յի-
շեալ աղանդաւորներից: Սակայն շուրջ 560.-ին և ո ոմն Լիքե-
րատոս սարկաւագ զանազան բաղանք յօրինեց, (առ Ման-
սի IX, 639 Այլն.): որ իր թէ Հայք ժողով նն գումա-
րել և դեսպան ուղարկել Ղեսնդիոսին և Աքերիոսին (?)
ի Կ.Պօլիս հարցնելու Պրոկոպից թէ արդեօք Թէոդորի,
Ռաբուլասի թէ Ակակիոսի զուութիւնք նն հարազատ և
այլն, ըստ որում այս ևս մի հետեանք է Յունաց այն
ջանքին, որով ճգնում էին ցցց տալ թէ Հայք առանց
Բիւզանդի օգնութեան նցին իսկ սևն սպիտակից զանա-
զանել չէին կարենում: Բայց, որպէս պիտի տեսնեք, Հայք
ընաւ չնաբռուեցան: Սակայն ահա երկու այլ թղթեր ո-

ըոնք ս. Սահակին են վերագրում հրատարակողք (Սով. I, 150). և մէկին մասնակից է դուրս դալիս, մինչդեռ մինը միւսի կրծատումն է: Աւելորդ չէ այդ թղթոց աչք մի դարձնել տեսնելու համար՝ թէ որպիսի կարծամիտ անձինք էին այդ կեղծողք: Հետազօտելով այդոքիկ, զարմանում ենք թէ ինչ անբովանդակ գրութիւնք էին շինւում, միայն որ և է բանակուուական և խարուսիկ նպատակի համար: Թունելք միայն քանի մի կէտեր, որ դոքա տղէտի մի հերերանքներ են. Նախ որ այդ թուղթք նպատակ չւնին: ս. Սահակ պէտք չուներ նեստորականութեան դէմ Եփեսոսի ժողովից յետոյ բան գրելու, զի հոռոմք արդէն նզովիլ էին նեստորին. պէտք չուներ և իւր հաւատը հաղորդելու, զի նոքա զիտէին որ չայք նեստորական չէին. բնական էր միայն այն, եթէ ս. Սահակ շնորհակալութիւն յայտներ նոցա թղթին, որ չկայ այդ թղթերումն 2. այդ թղթերը բնաւ նման չեն ս. Սահակի միւս թղթերին (Խոր. III, Կ.) ոչ ձեռվ, ոչ ոգով, ոչ ոճով: 3. լիովին անըմբոնելի և օտարոտի է, թէ ինչո՞ւ ս. Սահակ անգամ մի միայնակ է գրում և միւսը ս. Մեսրոպի հետ: 4. յիշւում է, որ իբր թէ ս. Սահակ թղթեր է գրել և զգուշացրել իւր հօտն և այդ է միայն նորա միջոցք ընդդէմ հերձուածողաց մախանաց, մինչ պատմութիւնն ասում է հալածեց վռնդեց նոցա իւր երկրից: 5. բայց թուղթն իսկ ինքեան հակասում է: ասելով՝ «այլ յաղանդըն որ գրեցեր զատչել՝ առ ժամանակս ի շնորհս Աստուծոյ այնպիսի ինչ չել է հասեալ» և 6. թղթերը յորդորում են հոռոմոց հալածել հերձուածողաց, մինչդեռ նոքա էին ս. Սահակին նոյնը յորդորել: 7. թղթում նկատում է որ պարտ է վերացնել եկեղեցեաց մէջ զայթակղութիւնն, որ այն ժամանակի պատմութիւնը չգիտէ: 8. հերերողն ընթերցող հային իւրեանից տղէտ կարծելով և այսափս իբր չային զիւրական ինչ շինելով,

այժմ սկսում է իւր քմահածութեան ծառայել. ս. Սահակ, որ քաջարի ախոյեան էր գիտութեան, որ ձեռքն ընկած ուսումնատենչին ուղարկում էր դիտութիւն ոովորելու և կանոնով պարտառորիչ էր հաստատել եկեղեցականաց ուսումը (Սոփ. II, 81.). Հանդիսանում է թշնամի և առեցող բարձր ուսման, առարկելով որ իր թէ քանի առաւել ուսում են առնում հոռոմք, այնքան աւելի հերձում են և հերձարանում, ըստ որում այդ անյաջող թուղթը յօրդորում է նոյա մեծ ուսում չուալ մարդկանց հերերողն այս ողորմելի ստով է զարկում հայի հաճոյական երակին: Թ. հեղինակը դաւաճանում է իւր հոռում լինելն, ըստ որում չափազանց ևս նուաստացնում է ս. Սահակին, որ մինչդեռ իւր հալածեալ ժամանակ հակիրճ, կտրուկ, մեծանձնութեամբ էր զբում առ իւր հալածող կայսրն, աստ այնքան խղճանում է: Այն էլ իւր վեհութեան տարիներում, որ նոյն իսկ պրում է. ու եթէ ինչ ըստ չափոյ թղթոյդ առ տգիտութեանս (!) վրիպեալ իցէ ուղղել կամեսջիր: Զենք սխալուիլ եթէ նկատենք, որ հեղինակը պարզ վանական մի է: Բայց թողնենք այս բաւ է որ հայոց ոսկեղարու պատմաղիրք, ս. Սահակի և Մեսրոպի մօտագյն աշակերտք քնաւ նման թղթեր չեն յիշում, որով և եթ իսկ լիովին խորտակում են այդ թղթոց հարազատութիւնը: Միայն ժ դարումն նոք հարևանոցի յիշատակութիւն մի գտնում (Ասող. III, ԻԱ.), եթէ այդ տողերը խճրծուած չեն, ուրեմն և այդ շրջանումն են հրապարակուել այդ շինծու թղթերը:

Արդ որ այդ թղթերին ոչ մի կերպ հարազատութիւն վերագրել անկարելի է, այդ ակներև է. մնում է դոյց յերկարման նպատակն, զօր գտնում ենք թղթերի մէջ իսկ. «Ձան լիցի մեզ խղել զիսոչն, և զգայթակղութիւն դայն» (? ?) ի միջյ ի բաց կորուսանել, զի միաբանութիւն որպէս ձերում ի միջի փառարանի, և զմեզ

ի հաւասարութիւն փառաւորութեան առ Աստուած հասուցաննել արժանի արասյէ ։ Այս բիւղանդական խրառ էր ու Սահակի զիմառնութեամբ։

Ի վերստին հաստատութիւն վերոյիշեալ կէտերին տւելորդ չէ յառաջաբերել ականատես և գործակից պատմիչների մեծարարրառ վկայութիւնք։

Խորենացին զրում է. «վասն զի ոչ հանդիպեցան յայնո՞ւ ժողովի մեծն Սահակ և Մեսրոպ, զրեն առ նոսա կիւրեղ Աղեքս. և Պրոկոս կ. Պօլսի և Ակակ Մելտինյշ եպիսկոպոսք, զգուշացուցաննել զնոսա, քանզի լուան, եթէ ոմանք ի չարափառացն աշակերտացն առեալ զգիրսն Թէոդորոսի . . . զվարդապետին նեստորի և զաշակերտին Թէոդորի, զնացին յաշխարհն իւրեանց։ Ապա եկեալ թարգմանիչքն մեր՝ Յովսէփ, Եղիշիկ, Աւոնդ, Կորիւն (Յովլան և Արձան), զտին զմեծն Սահակ և զՄեսրոպ յԱշխիշատ Տարօնոյ, և մատուցին զԹուղթօն և զկանոնս ժողովցին Եփեսոսի՝ վեց սահմանեալ կանոնաւ զիխով, և զսույդ օրինակս զրոց» (III, Կ.Ա.)։

Բայց ինչու հեռու զնանք. աւասիկ ինքն թղթաբերն Կորիւն զրում է (25). «Յայնո՞ւ ժամանակի բերեալ երեւեան Հայաստանեայց աշխարհին զիրք սուտապատումք, ընդունայնախօս աւանդութիւնք առն ուրումն Հռոմի, որում Թէոդիսս անուն։ Վասն որոյ սիւնհոդոսական Հայրապետաց եկեղեցւոյն սոցա նշանակեալ ազդ առնէին։ Ճշմարտահաւատ փառաւորչացն Սահակայ և Մաշտոցին եւ նոցա Ճշմարտասէր փութով զայն ի միջոյ բարձեալ՝ աշխարհահայրած արտաքոյ իւրեանց մերժեցին, զի մի՛ իլուստուր վարդապետութիւն՝ ծուխ ինչ սատանայսական մերձեսցի ։ Կորիւն մինչև անգամ չէ յիշում թէ արդեօք թղթաբերք թարգմանիչներ էին թէ այլք։

Ուրեմն թարգմանիչք, որոնց անուանք մի առ մի յիշուած են, վերադառնում էին 434 — 435-ին. նոքա

տեսակցեցան Եփեսոսի ժողովի հարց հետ և ստացան զրոց օրինակներ և ժողովի կանոններ. սահայն լսելով որ ժողովի նզոված հերձուածողք հող որոնելու գնացին ի հայաստան, «առաքեալ թուղթս ազդ առնելիու գնացին ի հայաստան, և առաքեալ թուղթս ազդ առնելիու գնացին ի հմանալով, Սահակ և Մեսրոպ իսկցին հարածեցին այդ սատանայական ծուխն» իւրեանց աշխարհից:

Այժմ ամփոփենք մեր ասածները. ժողովներ գումարւում էին քրիստոնէական եկեղեցեաց մէջ շատ յաշախ. այդպիսի ժողովներ ունեին և հայք¹ հոռոմոց կայսրը պետութեան եկեղեցեաց վրայ իշխելու միջոց գտնելու համար, իւր մայրաքաղաքի ժողովը բարձրացրեց գաւառականաց վրայ և վարչական մարմնի փոխեց: Այդ ժողովն եկեղեցական ծերակցյա էր քաղաքականի նմանութեամբ և դոցա միջոցով վկայոր ու քահանայապետք վարում էին եկեղեցական գործերն և դատում էին պատրիարքաց կամ եպիսկոպոսաց: Այն ժողովք, որոնց սահմանները պետութեան մէջ մշտական նշանակութիւն ունեին և վերաբերում էին ամբողջ երկրին, պարտաւորիչ էին հրատարակուում կայսրներից օրոժելու համար Դ. դարուց սկսան կայսրները Շահեղբարական» հրատարակել՝ այսինքն՝ պարտաւորիչ ամբողջ պետութեան մէջ: Դոքա ւտիեղերական» էին հրատարակուում ոչ թէ իսկցին, այլ յաճախ շատ ուշ, այն է՝ երբ կայսրները կարեւոր էին համարում: Օտարերկրեայ եկեղեցիք գործ չունեին այդ ժողովոց հետ, իսկ թէ երբեմն երբեմն մասնակցում էին, այդ լինում էր քաղաքական իրաց բերմամբ, ուղղագաւառնութեան նպատելու համար և կամ լոկ պատահական հանդիպմամբ, ըստ որում օտար եկեղեցեաց նկատմամբ որ և է գործ

¹ Սոփ. II, 82. Փաւա. Թիւզ. IV, 4. 63—64.

տեղի չկը ունենում այդ ժողովներում։ Ասկայն դոքա, որպէս ասուեցաւ, ազատամիտ օտար երկներում ևս յարգում էին, եթէ մի որ և է քրիստոնէական լաւ գործ էին կատարում, ուստի և յետին գարերում ի հեճուկս Հռումնց սկսան Ասորիք և Հայք տօնել որպէս սուրբ ժողովներ, սուրբ՝ զի նոյս կատարածը սուրբ գործ էր։

Ականատես և ժամանակակից Հայք սակաւ նշանակութիւն են տուել այդ ժողովոց, ուստի և հարեւանցորէն են յիշում դոցա իրագործութիւնք — այդ ևս ի քաջայերութիւն քրիստոնէական նախանձախնդրութեան երր վերջին ժամանակներում Հայաստանի քանի մի մասերն ընկան Հռովմէական իշխանութեան ներքոյ, Բիւրգանդ սկսաւ իւր հպատակ հայոց ևս ժողովները պարտաւորել այնուհետեւ սկսուեցաւ մաքառումն այդ բռնութեան դէմ, որ յետոյ պիտի տեսնենք։ Հայք բանակուիւ ունեցան և օրըստօրէ կրկնուեցան այդ ժողովոց անուանը, զորոնք յառաջ բերելով, ջանում էին Բիւրգանդական զէնքով Բիւրգանդիոնի դէմ կոռւել այսինքն ցոյց տալ որ վերջինս իւր եկեղեցական բարձրագոյն հեղինակութեան դաւածանել և և շեղուել ծշմարիտ հաւատքից։ Այնուհետեւ Նիկիոյ 325-ի ժողովը յիշուեցաւ որպէս առաքելական հաւատքի միութեան մի ապացոյց, որին առելի ևս զյժ էին տալիս Կ. Պոլսի 381-ի և Եփեսոսի 431-ի ժողովները, վասն զի վերջինքս յիշուում էին որպէս առաջնի հաստատողք։ Այդպիսով, այդ ժողովք զյժ ունէին միմիայն Բիւրգանդիոնի զէմ բանակուի մէջ։

Քանի բանակուիւր ստատկացաւ Հայոց և Բիւրգանդացոց միջև, այնքան յաճախ յիրարկուեցան այդ ժողովներն, որպէս յենարաաններ, ժարից յետ բանտկցութիւնն յաճախեցաւ և Բիւրգանդական գրութիւնք սպրտեցին իւրեանց արտայայտութիւնք և Հայոց մէջ. այդպէս եղաւ

Նաև «տիեզերական» բառի հետ Մակայն՝ ողարմանք,
այդ ժամանակի եկեղեցականք ևս հասկանում էին գործի
հութիւնը նոցա գրուածները կրկին և կրկին հաստատում
մն նոյնը Ոչ մի տեղ չէ գտնւում տիեզերական բառը
կ.Պօլսի 381-ի և Եփեսոսի 431-ի ժողովոց յատկացրած,
բնդ նմին և տիեզերական, կոչելով միայն Նիկիոյ 325
ժողովը, Գրիգորիս կաթուղիկոս յիրարկում է «տիեզե-
րական ժողովոյդ», «տիեզերական եկեղեցւոյդ», «տիեզե-
րական տէրութեանդ», խօսքերը, «տիեզերական» բառին
ծարտասանական նշանակութիւն տալով, որ իսկապէս ծաղը
է երեւում. տիեզերական էին կոչւում և չայտատանում
ոչ միայն եկեղեցին, այլ և չայոց տեղական ժողովները,
Կիլիկիոյ Տարսոնի չայոց ժողովն, այլ և այս ու այն
վանք, ինչպէս օրինակ Մարմաշէն վանքն¹, Բաղրատունի
Թագաւորն կաչում էր զինքն ևս Աշոտ թագաւոր թագա-
ւորաց ամենայն տիեզերացն²: Երբ Բիւզանդացիք գրում
էին սովորաբար, ընդունել ։ Յ տիեզերական ժողովոց հետ
և ։-ըն ։, Գրիգորիս կաթուղիկոս, չկարենալով քաղաքա-
կան խառն դրից պատճառով պատասխանել կոշտութեամբ՝
որ ոչ երեք տիեզերական ժողով է ձանաչում և ոչ
չորք, նուրբ քաղաքաղիտութեամբ գրեց, որ ամենայն ե-
կեղեցեաց մէջ եղած ուղղափառ հայրերի ուղղափառու-
թեան ճայնակցում է և նոցանից նզովեալներին նզովում
է և ինքն, վասն զի նորս բարդարև յարդարեցին ըդ-
գմուարինսն ի դիւրինս և զարապարն ի հարթ ձանա-
պարհո, և Խլեցին զորոմն ապականիչ ողք են գայլք ի
հանդերձս գառանց, յորոց զգուշացուցին զըանաւոր հօտո
ովնարաց³ և այդչուփ միայն, իսկ օտար՝ եկեղեցեաց իրաց

¹ Շահնամունեան, Ստորագր. Արարատալ Ա. 271 ևալլն. —

² Անդ իսկ, էջ 305. — ³ Հնդհանրականք. ս. էջմիածին. 1872,
էջ 252.

հետ դործ չունի այլապէս, որ և վեհութեամբ ասում է՝ «զ՞ադկեղոն ոչ գիտեմ, և ոչ զԼւոն ճանաչեմ. իսկ եթէ բարիք են՝ անձանց և ժողովրդեանն, և եթէ շարիք են՝ անձանց և ժողովրդեանն^{1:}»

Իսկ թէ այդ Յ ժողովները նշյն նշանակութիւնն ունին Հայոց համար, որպէս և այլ ամենայն քրիստոնէական ժողով, այդ ևս ամենայն ստուգութեամբ որոշում է Գրիգոր կաթուղիկոսն, ասելով. «գտանին և այլ և այլ ժողովոց կանոնադրութիւնք ի մէջ մեր և ընդունելիք են՝ որք զզանազան կարգս եկեղեցւոյ հաստատեցին և զպէսպէս հերձուածս հերքեցին. որպէս և անկիւրեայ ժողովն ի հերքումն կիկիանոսի ամբարշտութեանն՝ որ ի զոհս կոռցն բռնադատէր զերիցունսն. և Կեսարիայն ընդդէմ յուռթից կանանց. և Նէոկեսարեայն ընդդէմ անխտիր պոռնկութեան ևայլն»: Այզափ նշանակութիւն ունին և այդ Յ ժողովներն, որոնք դոցա կարգումն են գտնւում տարերիքեայ եկեղեցեաց նկատմամբ: Իսկ Հայի ս. պարտիքն է իւրոց հաւատարիմ մնալ որպէս ասում է Գրիգոր. «առ մեզ մի՛ լիցին խոտելիք մերն ս. լուսաւորիչք և հարք. այլ պատուելիք և պաշտելիք, ս. Գրիգոր և զարմն իւր սուրբ. ս. Ներսէս և Սահակ, և որ ըստ նոցայն քարոզեսցի քաջութիւն յեկեղեցիս մեր, և յաղազս նոցա բանակութեացուք եթէ դոցին հակառակք^{2:}»

b.

ՀԱՂՎՄԷԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱԹՈՌՆԵՐԻ
ԻՐԱԻԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԻ Խ-Դ ԴԱՐՈՒՄ.

Նիկիոյ ժաղովն որոշեց իւր 6-րդ կանոնով պետութեան եպիսկոպոսական աթոռների իրաւասութիւնը, վճռելով. Շնախընթաց սովորութիւնք պահեացին, որպէս ինն յԵղիպտոս, ի Լիբիա, և ի Պենտապօլիս, զի Աղեքսանդրիոյ եպիսկոպոսն ունիցի զեշխանութիւն ի վերայ սոցա ամենեցան, վասն զի և Հռովմայեցւոց եպիսկոպոսին այս սովորութիւն է, նոյնպէս և յԱնտիոք և յայլ և ս գաւառս պահեացին իշխանութիւնք և պատիւք և մեծութիւնք իւրաքանչիւր եկեղեցեաց։ Կ. Պօլսի ժողովն ևս նոյնը վերստին նորոգելով, յիշատակեց նաև յականէ յանուանէ — ո որք յԱսիայ նն եպիսկոպոսունք որ ինչ յԱսիա միայն կարգաւորութիւն է, անօրինեացին, և եպիսկոպոսունք Թրակիոյ զԹրակիա միայն կարգաւորեացին, և Պոնտոսին զՊոնտոս։ Ընդ սմին և ինքնակախ իշխանութիւն տաւաւ կ. Պօլսի աթոռին, որ մինչև այդ ժամանակ գտնւում էր Հերակլիոյ աթոռի իրաւասութեան ներքոյ։

Հստ այս կանոնայ՝ Աղեքսանդրիոյ աթոռը տարածում էր իւր իրաւունքը զրեթէ ամբողջ հիւսիսային Աֆրիկէի վրայ և ունէր 10 վիճակ և գերիշխանութիւն հարեշստանում։

Հռովմայ աթոռն ունէր 10 վիճակ, այն է 1. Տունիա և Աւմբրիա, 2. Կամբանիա (Կապուա), 3. Լուկա-

Նիս և Բրիահիւն (Թէզիում), 4. Ապուլիս և Կալաբրիա,
 5. Սամինիում, 6. Պիկենում, 7. Վալերիա, 8. Սիկիլիայ,
 9. Սարդինիայ, 10. Կորսիկայ և Խտալիայ կոչուած ա-
 թոռն, որ իւր ներքե ունէր 3 թեմեր՝ Վենեցիա և Հիո-
 տրիա, Ֆլամինիա և Պիկենում, Այգէս Կողիաւ Հարկաւ
 որչափ յաջողւում էր Հռովմայ եպիսկոպոսներին արե-
 մուեան Եւրոպայի քրիստոնէից հռովմէական դարձնելու,
 այնչափ և ընդարձակւում էր նորա իրաւասութիւնը: Ա-
 քուիկէա, Կիպրոս, Թրակիա, Հերակլէա, Մայլանդ, Կար-
 թագինէ և այլն ինքնակախ աթոռներ էին և ձգտում էին
 պատրիարքութեան:

Պետութեան արեելեան մասում ևս կային քանի
 մի ինքնազլուխ աթոռներ: Անտիոքիան ունէր 12 վիճակ-
 ներ. 1. Առաջին Ասորիք, 2. Բ Ասորիք (Ապամէա),
 3. Ա Փիւնիկէ (Տիւրոս), 4. Բ Փիւնիկէ (Դամասկոս),
 5. Արարիա (Բոստրա), 6. Ա Կիլիկիայ (Տարսոն), 7. Բ
 Կիլիկիայ (Անաւարդ), 8. Եփրատայ վիճակ (Հերապոլիս),
 9. Օսրոյէնք (Եղեսսայ), 10. Միջագետք (Ամիդա), 11. Ի-
 սաւրիայ (Սելևկիայ), 12. Պաղեստին, որ 381-ին անկա-
 խութեան իրաւունք ստացաւ և վիճակներով, որոնք են՝
 1. Ա Պաղեստին (Կեսարիա Պաղեստ.), 2. Բ Պաղեստին
 (Սկիւթոպոլիս), 3. Գ Պաղեստ. (Պետրա), 4. Կիպրոս:
 Բայց վերցիշեալ վիճակներից ոմանք երբեմն ինքնազլուխ
 են եղել:

Ասից կամ Եփեսոսի աթոռն ևս տարածում էր
 իւր իրաւունքը 10 վիճակաց վրայ, որոնցից շատերն
 սկզբում անկախ էին: Վերջապէս պետութեան արեելեան
 մասում գտնուում էին քանի մի ինքնազլուխ աթոռներ.
 որպէս առաջին Կապադովիկիան ունէր իւր ինքնազլուխ
 աթոռն ի Կեսարիա. սա աշխատում էր իւր իրաւա-
 սութիւնը պահել երկրորդ Կապադովիկիայի ի Տիանայ
 աթոռի վրայ:

Սկզբնաբար անկախ աթոռ էին նաև Ա և Բ կոչուած հայք գաւառները, իւրեանց աթոռներով ի Սեբաստիա և ի Մելիտինէ, որոնք ենթարկուեցան Կեսարիայի աթոռի գերիշխանութեան Դ-րդ դարու վերջերում Կեսարիայի աթոռի ներքոյ էին գանւում և Գաղափար (Անկիւրիա), Պոնտոս (Նիոկեսարիա և Պաֆլագոնիա (Գանգրա):

Ահա այս և նման բոլոր եպիսկոպոսական մեծ աթոռներին տուին վերջիշեալ երկու ժողովք ինքնապաւխ, պատիւ և հաւասար իրաւունք Աղեքսանդրիայի, Հռովմայ, Անտիոքայ և ապա Կ. Պօլսի աթոռների շարքում Սակայն այդ եպիսկոպոսաց վէճերը թուլացրին վիճողներին այնու, որ Հռովմ, Աղեքսանդրիա և Կ. Պօլիս սկսան նոյցա դորձոց մէջ խառնուել, ըստ որում և վերջինս սակաւ առ սակաւ տարածեց իւր իրաւասութիւնք իւր հարեանների վրայ, զօրանալով կայսեր թեկնաւութեամբ: Անձնիւր եպիսկոպոս մէկ նոր քայլ արաւ այդ ուղղութեամբ. Ուկեբերանը ձեռք մենաց գետի եփեսու և Պոնտոս Ատտիկոս պատրիարքն ևս (406—26) զրաւեց իլլիրիկան, որ Հռովմայ գերիշխանութեան ենթարկուելու տրամադրութիւն ունէր: Վերջապէս Քաղկեդոնի 451-ի ժողովը մեկնաբանելով Նիկիոյ և Կ. Պօլսի յիշատակեալ կանոնք, վճռեց. «Պոնտական և Ասիական և Թրակեան վիճակաց մետրապոլիտք միայն և նաև եպիսկոպոսունք նախայիշատակեալ վիճակաց որ են ի Բարբարիկ աշխարհը, ընկալցին զձեռնազրութիւն—ի գահն եկեղեցւոյն Կ. Պօլսոյ, իսկ ի նահանգո իւրաքանչյւր մետրապոլիտք վիճակաց ընդ եպիսկոպոսաց որ ի նահանգին տացեն զձեռնազրութիւն եպիսկոպոսաց որ յիւրաքանչյւր գաւառս իցենք...»: Կ. Պօլիսն այդ ժամանակ ունէր արդէն 30-ից աւելի թեմեր իւր այդ բոլոր վիճակներում իսկ յիշեալ Բարբարիկ երկրներում ևս կային քանի մի ա-

թոռներ, որոնք են. Գոթերի մէջ մէկ աթօռ, Զեխերի երկում 3, Լազերի երկրի մէջ 1 ի Փաղիս, 1 ևս Արազի-այլում: Այսպիսով կ. Պօլսի պատրիարքի գործը յաջողեցաւ այն միջոցին, երբ չոռվմ ևս զարթեցաւ և Լէօ Ասկուաւ ջանք գործ դնել իւր աթօռը բարձրացնելու, ըստ որում զիմեց առ արևմտեան կայսրն Վաղենտիանոս Գև 445-ին «տիեզերական սուածնորդ» (Rector universalis), տիտղոսն ստացաւ նորանից, ձգտելով չոռվմէական պետութեան «տիեզերքի» վրայ գահերիցութեանու Սակայն պետութեան եկեղեցական տիեզերականութիւնը կ. Պօլսը պատրիարքին էր վիճակուած. . . .

ՀՈՌՎՄԱՅԻ ԽԱԿԱՐԸ.

« Որ հաւատացին յՈրդին Աստուծոյ՝ նորա
վայելեսցեն ի բարութիւնսն անպատումս. և
որ յայս հաւատոց վրիպնցան՝ զանկոխ և
զանխուղ զնացին և զարտուղի անկան. իրա-
մատեցին իւրեանց ցանկս անկարկատս, և
զբագումս ի ծշմարիտ հաւատոց Թիւրեցին » :

ԳՐ. ՀՈՒՍԱԽՈՐԻՑ.

Բիւզանդական ժողովների էռոթեան զրայ արած
քանավարութիւնից յետ հարկ չկայ իսկապէս այս աշ-
խարհակործան ժողովի վրայ առանձնապէս խօսելու, զի
այդ ժողովն ըստ ինքեան ոչ մի վերաբերմունք չունի առ
հայաստանեայց եկեղեցին: Տակայն Բիւզանդիան, ըստ իւր
դարաւոր՝ և այժմ բազմաց ժառանգած՝ քաղաքականու-
թեան՝ մկան Զ դարից զինի հայոց ազգն իւր հետ ձու-
լել աշխատիլ օգտուելով նորա պետական զօրութեան
անկումից, ըստ որում և նկատելով որ հայաստանեայց
եկեղեցին հզօր խոջնդուն էր իւր այդ տմարդկայցին ձգտման
և անկաշառ՝ անընկճելի պահապան հայոց, ջանահնար
եղաւ քրիստոնէական սիրոյ և միաբանութեան թափանցիկ
քողի տակ ծպտեալ յարիւն և ի քրտինք մտնելով
վտանգել այդ անազարտ եկեղեցու ժողովը զարդարեանութիւնն,
ազգայնութիւնն և ծշմարտութիւնը. բնականաբար Քաղ-
կեդրնի ժողովն, որպէս նորահնար վարդապետութեան մի
հեղինակող, այդ ձգտման իրարանցման ոլորտակէտ դարձաւ:
Աշան որոյ և այդ ժողովի պատմութիւնը հետաքննական

Է նոցա համար, որոնց շահագրգռում է այն արիւնահեղ և պանծալի մաքառութն, զոր վարեց մշտապէս Հայաստանայց եկեղեցու հաւատարիմ հօտն իւր ինքնապահպանութեան, համար թիւղանդական ձգտմանց և անողոք հալածանաց գէմ:

Քաղկեդոնի ժողովում յեղաշըջուող խնդիրն է Քրիստոսի բնութիւնը. դորա վրայ առաջին անգամ խօսք բարձրացրեց Պօլսի Նեստոր պատրիարքը 428 թուին, չուզնալով յիւրարկել Մարիամ Կյոսի նկատմամբ Աստուածածին բառը: Նորա գէմ հզօրապէս դուրս եկաւ Աղեքսանդրիոյ Կիւրեղ պատրիարքն, որին Նեստոր չկարենալով միայնակ ընդդիմադրել հրաւիրեց հռովմայ Կոլեստին պապին իւր հետ Կիւրեղի գէմ դուրս գալուս Սակայն Կիւրեղ պահանջեց Կոլեստինից հին հաւատքին նախանձախնդիր լինելու և ինքն զրեց Նեստորի գէմ 12 տուն նզովք: Դորա գէմ զրեց Նեստոր 12 պատասխաններ: Կոլեստին ևս յարձակուեցաւ Նեստորի վրայ, հիմն ի վեր տապալելով նորա վարդապետութիւնը: Նեստոր խռովութեան սաստիկանութը տեսնելով, սկսաւ իւր վարդապետութիւնից սակաւ առ. սակաւ յետ քաշուիլ ըստ որում պատրաստ էր իւր սխալ քայլը բոլորովին ուղղելու, միայն թէ խռովութիւնը վերջանար. նա զրում էր իւր երկրորդ նամակում առ Կոլեստին. «Երկաքանչիւր բնութիւններն, որք բարձրագոյն և անշփոթ կապահցութեամբ պատուին ի մի անձնաւորութեանան¹. սակայն այս խօսքիրը մերժուեցան Կոլեստինից, որ և զրեց նորան ի պատասխան այնպիսի մի նզովալիր նամակ (Մանսի, IV, 1026), որ ոչ մի եպիսկոպոսի պատիւ բերել չէ կարող: Ընդ նմին և զումարեց 430-ին մէկ ժողով և պահանջեց Նեստորից յետ

¹ «Utraque natura quae per conjunctionem summam et inconfusam in una persona unigeniti adoratur.» Սանսի. IV, 1024.

առնել իւր ասածները, սպառնալով նորան բանագրեր՝ նեստորի ժողովուրդը խոռվցաւ և զայրանալով կիւրեղի գործունէութեան դէմ պահանջեց կայսրից մեծ ժողով կազմել: Կայսրն Թէոդոս Բ դժկամակած կիւրեղից, Հռաւրիեց 431-ի Եփեսոսի ժողովը, մտադրելով կիւրեղին վայր զլորել կիւրեղ եկաւ 50 հպիսկոպոսներով և առանց նեստորին և նորա մտակից անտիպաքցոց բացաւ ժողովը 200 ժողովականաց մասնակցութեամբ, քննեց նեստորի վարդապետութիւնն և հակառակ զանելով եկեղեցու հայրերի վարդապետութեան և նիկիականին, միաձայնութեամբ բանադրեց նորան Երր ապա բայցակայ եպիսկոպոսք եկան, նեստոր միացաւ նոցա հետ, ժողով կազմեց կայսեր յանձնարարների յառաջմամբ և բանադրեց կիւրեղին: Յաղթութիւնը գոցցես հակւում էր առ նեստոր, սակայն կիւրեղ չյապաղեցաւ, դումարեց վեստին ժողովն, յօրում և կարդացուեցան գործերն, ընդ նոցին և հոռվայ կողեստինի և կարթագինէի Կապրէօլոսի թղթերը (Մանսի IV, 1207): Ժողովը բանադրեց նեստորին և գոհութիւն յայտնեց կիւրեղին և կոլեստինին, որպէս «հաւատոյ պահակների»:

Աղմուկը չդադարեցաւ. կայսրն աքսորեց կիւրեղին, սակայն տեսնելով կիւրեղեանց զօրութիւնը, կրկին վերադրեց նորան. և նեստորին նորա վեճակին փոխարինեց: Այժմ էլ Անտիոքիցիք շխաղաղուեցան, սկսուեցաւ բանակցութիւն. սոքա չէին ուղում նիկիականից զատ ինչ ձանաշել սակայն ըստ կայսեր կամաց մէկ բացատրութիւն (Մանսի V, 303) տուին, որ խառնուրդ է Տշմարիտ հաւատքի և նեստորականութեան. դորա մէջ ասուած է որ Քրիստոս միացեալ մէկ բնութիւն ունի, միայն թէ նորա ստացած թշնամանքները վերաբերում են մարդկութեան, իսկ փառաւորումն աստուածութեան: Այս բացատրութեան ստիպուեցաւ կիւրեղ ստորագրել մասնաւորապէս

կայսեր պահանջմամբ, սակայն շուտով բարձաթող արուեցաւ Եփեսոսի վճռի բարականութեան Հրատարակմամբ Նեստորի դրութիւնք այրուեցան և նորա հետեւ ողք կոչուեցան «Սիմոնեանք»:

Աղքամանդրիոյ աթոռն իւր առաքելահաւաատ նախանձախնդրութեամբ հասել էր իւր փառաց և գերիշխանութեան կատարին: Կիւրեղին († 444) յաջորդեց Դիոսկոր քաջարի եպիսկոպոսն Շխաղաղութեան և մաքառման» անձն, որ շարունակեց իւր աթոռի ժառանգական քաջարականութիւնն, ըստ որում հակառակ լինելով պետական ձգտումներին և Կ. Պօլսի նորընձիւղ աթոռի զօրանալուն, ճնուում էր արքունեաց ձեռնահարութիւնն և կեղեցական գործերի մէջ յետ մղել Դոյն այդ ձգտումն ունէր և հռավմ և երբ Նեստորով ընկաւ Կ. Պօլսի աթոռն, ամէնքի նախանձը շարժեց Աղքամանդրիոյ գերիշխանութիւնը: Բայց Կ. Պօլսի աթոռի թիկունքն էր կայսրն, ըստ որում ամենայն ժամ կարող էր զօրանալ. վասնորոյ և իրեք հզօրագրյն պատրիարքութիւններ կանգնած էին իրար զիմաց գերիշխանութեան համար զինուած: Այս անորոշ վիճակը հարկաւ պիտի լուծուէր, ուստի և խաղաղութիւնն երկար չտևեց:

Ընդհարման խնդիր տուաւ Եւտիքէս, Կ. Պօլսի վանականն: Եւտիքէս մաքառելով նեստորականութեան դէմ ինքն ևս սուլզուեցաւ Ապօղինարի վարդապետութեան մէջ, ըստ որում ասում էր թէ Քրիստոսի մարդկութիւնը սպառուել է նորա աստուածութեան մէջ, որպէս կաթիլ մի մեղը անսահման ծովում: Այս նկատելով Անտիքայ Դոմնուս եպիսկոպոսը դրեց առ կայսր 448-ին. զանգատը Ներգործութիւն ունեցաւ, երբ նորան ձայնակցեց Դօրիէումի եղինակոպոս Եւտիքիոսը, բողոքելով Կ. Պօլսի պատրիարք Ֆլավիանոսին Եւտիքէսի դէմ: Եւտիքէսի վրայ յարձակուեցաւ երդուեալ նեստորական՝ Կիւրոսի եպիս-

կոպոս Թէոդորէան († 457) և նորա վարդապետութիւնն
աղանդակոյց հրատարակեց. սորան աջակից էր նեստորակա-
նաց միւս զլուխն՝ Եղեսից եպիսկոպոս Իրասն (436—457).
Ֆլավիանոս դժուարացաւ սկզբում իւր հայեացքն որո-
շակի արտայայտելու, բայց յետոյ ձեռնարկեց գործը. նա
միտք ունենալով իւր գահի յարգն ու վարկը բարձրա-
ցնել շտապեց, կազմեց 448-ին մէկ ժողով և հերքեց
Եւտիքէսի փարդապետութիւնը. Իսկ Դիոսկուր, որ հին
հաւատքի վրայ հաստատ մնալով՝ ճանաչում էր իւր
խնդիրը, խորտակեց իւր թշնամու՝ Թէոդորէանի ազգեցու-
թիւնն արքունիքում, որտեղ և օգնական գտաւ հզօր
ներքինի Քրիւսափիոսին (440—450) և Եւգոնիա կայսր-
ուհուն, մանաւանդ որ այդ ներքինին պետական նախա-
րար էր և զաւածանելով պետութեան, ձգտում էր ոյժ
տալ Դիոսկուրին և Ճնշել կայսեր՝ հեղինակութիւն ստո-
նալու մտօք: Դիոսկուր իրաւունք ստացաւ առիեղերական
ժողով կազմելու:

Հռովմայ Լէօ Ա ցայմմ վարանում էր Եւտիքէսի
նկատմամբ իւր կարծիքն յայտնելու, զի վերջինս սակաւ
առ սակաւ յապաւելով իւր վարդապետութեան մոլար
կողմերը, ջանում էր զօրանալ իւր ատելի թշնամեաց
գէմ, ըստ որում և մօտենում էր Դիոսկուրին: Լէօի դրու-
թիւնը դժուարին էր. նա տեսաւ որ Աղեքսանդրից ա-
թօնն ընկծելով պետութեան արեւելեան եկեղեցիք, զօրա-
նում էր հսկայական քայլերով, իսկ Կ. Պօլսի աթոռն
արդէն թորշոմում էր. մարտի ասպարէզը մնում էր ու-
րեմն իւրեան և Դիոսկուրին: Մրագիրն որոշ էր. պէտք
էր Հռովմայ դաշնակցութեան նշանակութիւնը բարձրա-
ցնել արքունիքում նորա բաժանման սպառնակով: Այս
ի հարկէ, յաջող ապագայ էր խոստանում: Լէօ սկսաւ
բանակցութեան դուռը բանալ. նամակներ գրեց առ Ֆալ-
վիանոս (Մանսի Վ, 1359), նորան իւր բարեկամն և ըն-

կերն անուանելով. զրեց և առ կայսրն և առ Կ. Պօլսի
վանահայրերն, առ արևելեանք, առ Յուլիանոս եպիս.
Կոստային, Ասյլն, ամենայն կերպ իւր աջակցութիւնը խոս-
տանալով։ Սակայն նախատեսելով, որ Դիոսկուրի աղղե-
ցութիւնն անխափան լայնանում էր, ջանացաւ ժողովը
խանգարել։ Այս նամակների 33-րը մէկ գեղեցիկ օրինակ է
թէ ինչպիսի ստախօսութեանց էր դիմում՝ Հռովմ իւր
նպատակներին հասնելու համար։ Նա կեզծում է իրերի
այն վիճակը, յորում հրաւիրում էր ժողովն, ասելով՝
իրը թէ կայսրը դիմել է իւրեան՝ Լէօխն Եւտիքէսի վէճի
պատճառով, որպէս Պետրոսի յաջորդին և իրը թէ ինքն
Լէօ խսկոյն Պետրոսի հաւատալեաց հիման վրայ պարզել
է մարդեղութեան ձշմարիս վարդապետութիւնն և Եւտի-
քէսին հերքել. ըստ այդմ, հետեւցնում է սրամտութեամբ
Լէօ, Եւտիքէս զաղապարտուած է և այլ հարկ չկայ
նցնը ժողովով կրէնելու։ Բայց սյսպիսի զըպարտութիւնը
անհետեանք էին մնում քաղաքական զրից պատճառով.
այդու հանդերձ Դիոսկուր գումարեց 449-ին Եփեսոսի
երկրորդ ժողովն, ինքն նախագահեց և Հռովմայ պատճառով
բահներին տուաւ երկրորդ տեղը։ Լէօ նկատելով որ կրկին
Աղեքսանդրիոյ աթոռը պիտի բարձրանար այդ ժողովով,
չատացաւ պատուիրակաց առաքմամբ և զրեց իւր ան-
ուանի չարեացապարտ տումարը։ Մինչդեռ նա իւր զրու-
թեանց մէջ յիրարկում էր՝ թէ որնութիւնն Որդոյն
Աստուծոյ խառնումն է մարմնոյն¹ ընդ միոյ բնութեան
խառնեցաւ միւսն, այժմ իւր այդ տումարի մէջ փոխեց
բոլորովին իւր հին վարդապետութիւնն, անտարակոյս,
Դիոսկուրին հակառակ գտնուելու և ինքեան հեղինակու-
թիւն տալու համար, վասն զի նա քաջ գիտէր, որ Դիոս-

1) „Dei filius natura carnis immixtus“; „naturae alteri
altera miscebatur“. Serm. 34, 4:

Կուր Կիւրեղի դաւանանքով է զինուած: Այդ տումարը զրելուց յետոյ միայն մէկ ժանապարհ, մէկ ելք կար, այն է կամ Դիսուկուր կամ Լէօ. Դիսուկուրի հետ կապուած էր հին վարդապետութիւնն, Աթանասի, Կիւրեղի և այլ եկեղեցական հայրերի զրութեանց վրայ հիմնուած. Լէօի հետ կապուած էր մէկ նոր վարդապետութիւն, որի հիմքը խախուտ էր և կատարածն անորոշ. մէկի անկումը, միւսին բարձրութիւն պիտի տար:

Սրդ ի՞նչ էր այդ հին և նոր վարդապետութեանց էութիւնը. քանի որ Եփեսոսի 431-ի ժողովում Կիւրեղ Աղքասանը ացու 12 նզովները հաստատուեցան և ամբողջ չոռվմէական պետութեան Համար ընդունեալ Հրատարակուեցան և քանի որ այստեղ խօսքը լոկ այդ պետութեան եկեղեցեաց և ժողովների վրայ է, այդ իսկ պատճառով Համեմատենք դցյն այդ եկեղեցեաց ո. Հայրերի քարոզածն և նոցա ժողովով հաստատուած վարդապետութիւնը Լէօի տումարի հետ:

Կիւրեղի 12 նզովների զիսաւորներն են. 1) «Եթէ ոք ոչ խոստովանեսցի» ի մարմի բնութեամբ միանալ բանին Աստուծոյ Հօր, և մի Քրիստոս զնոյն հանդերձ իւրացեալ մարմնովն Աստուած միանգամացն և մարդ, նզովեալ լիցիո:

2) «Եթէ ոք զմի Քրիստոս բաժանեսցէ յերկուս բնութիւնս յետ միանալցն. և միայն մերձաւորութիւն և յարելութիւն ասիցէ, իբրև պատուավ և կամ Տօխութեամբ զօրութիւն դտեալ և ոչ միութիւն բնութեամբ, նզովեալ լիցիո:

3) «Եթէ ոք որոշէ զբանս աւետարանչացն, զսմանս ասել ի դէմա աստուածաբանութեանն և զոմանս ի դէմս մարդկութեան և կամ զանուանսն Փրկչին մերց որ ի գիրս, զաստուածավայելուչս աստուածութեանն, և զմարդկաբարսն մարդկութեանն յետ անձառ միաւորութեան, նզովեալ լիցիո: (Մանսի VI, 1082 և ըստ նախն. թարգմ.):

Նոյն Կիւրեղ զրում է և այլուրեք. այլ ասեն հակառակորդքն, եթէ մի բնութիւն է մարմնացելոյ բանին Աստուծոյ՝ Հարկ է ամենայնի շփոթումն ընդունել և խառնակումն, որպէս ծախեցելոյ և ի ներքս գողացելոյ մարդկանոյ բնութեանն. և անդիտանան՝ որք զուղբղն թիւրեն, թէ ըստ Շշմարտութեան տսէ՝ ոմի բնութիւն մարմնացելոյ բանին Աստուծոյ^{1:}

Որդ մի բնութիւն էին քարօղում բոլոր հին հայրենն, ըստ որում և ասում էին թէ նոյնը չարչարուեցաւ, նոյնն անչարչարելի մնաց, նոյնը մեռաւ, նոյնն և կենդանի էր. նոյնը թաղուեցաւ, նոյնն և մնաց իւր աստուածութեան մէջ, վասն զի խաչուղ, մեռնողն ոչ թէ բանն Աստուած էր սոսկապէս, այլ աստուածամարդն. և դաւանում էին զնոյն Որդի Աստուծոյ, զնոյն և Որդի մարդոյ. զնոյն յերկնից, զնոյն յերկրէ. զնոյն չարչարելի, զնոյն անչարչարելի. ոչ զայլ ոք և այլ և այլ»:

Իսկ Լէօի տումարը ժխտում է ամի բնութիւնո ասել և դաւանում է երկու բնութիւնք, «Եկեալք առ իրեարս ի մի անձնաւորութիւնն. «Քանզի, գրում է նա, թէպէտե ի տէր մեր Յիսուս Քրիստոս մի անձն է Աստուծոյ և մարդոյ, այլ՝ այլ այն է՝ որով երկոցունցն ևս հասարակ են թշնամանկըն, և այլ այն՝ որով հասարկ են փաստքն»:

«Զի երկոքին կերպարանկն գործն հաղորդութեամբ միւսոյն զայն որ ինչ իւլն է, այսինքն բանն գործէ զոր բանին է, և մարմինն կատարէ զոր մարմնոյն է»:

«Որպէս զի որ մերոց դարմանաց ի գէպ էր՝ մի և նոյն միջնորդն Աստուծոյ և մարդկան մարդն Յիսուս Քրիստոս, կարող լիցի մեռանիլ միօվն և մի՛ լիցի կարող մեռանիլ միւսովն»:

¹ Քրիստոսի բնութեան վրայ Կիւրեղի գրածները Թարգմանուած են ի նախնեաց և մեռարկ են եղել Վիճաբանութեան ընդդէմ հակառակորդաց:

Ուրեմն ըստ Լէօփ, անարդուող թշնամանու ողը մարդկային բնութիւնն է, իսկ փառաւորուողն, երկրպագուողն աստուածային բնութիւնն, քաղցող, զարհութող, մեռնողն այլ է, հրաշագործող, մարգարէացող յառնողն այլ բանն Աստուած գործում է իւրը, մարդն Քրիստոս կատարում է իւրը բայց մի է դէմն Քրիստոս, միջնորդն երկուքին, որպէս Լէօ հարցնում է Եւակիքէսին. ո՞ր այն բնութիւն բեեռեալ կախեցաւ ի վերայ խաչափայտի և այլն : Յայտ է որ տումարի քարոզածը Կիւրեղին հիմնովն և լիսին հակառակ է, ոչ միայն այնու, որ մերժում է մի բնութիւն ասել բանին մարմնացելոյ, այլ մտնաւանդ այնու որ որոշում է նորա մէջ երկու բնութիւնք և միայն մերձաւորութիւն, հաղորդութիւն, յարելութիւն վերազրում նոցա, որով ի Քրիստոս երկուութիւն է շեշտում իրապէս:

Բայց Բիւզանդական բոլոր հին հայրերն, որպէս ցոյց է տալիս Եփեսոսի 431 թուի ժողովի վճիռը, լիապէս միաձայն են Կիւրեղի 12 նզովներին. նզքա ամենքը ժխտել են երկու բնութեան վարդապետութիւնն, այսպէս, օր. Նազեանց ասում է. Եթէ զանազանութիւն՝ աննմանութիւն, և եթէ աննմանութիւն՝ ոչ պարզութիւն, որ լինի բազում զրութիւնն եւ մի ուրիշը որ երկու բնութիւն ասեն՝ դանի ըստ նոցա մտացն չորս տեսրո՞ ասել չօրրօրդութիւն և թէ այս մասունս յամառին, պարտին փառ տալ չորրօրդութեան. և պարտ է նոցա ասել՝ փառք չօր և Որդոյ և միւս Որդոյ և Հոգույն Սրբոյ։ Ա. Հայրերի զրուածոց մէջ մերկու բնութեան հետք բնաւին չէ կարելի գտնել ոչ մի տեղ չկայ այդպիսի մի վարդապետութիւն։ Սակայն Լէօ հիմնում է միմիայն այն հռովմէական եկեղեցու երկը հայրերի վրայ՝ Տերտուլիանոսի, Ամբրոսիոսի և Օգոստինոսի. սոցա վրայ էր յենում և Նեստոր։ Արդ Ամբրոսիոս († 397) և Օգոստինոս († 430)

Տերտուլիանոսի վրայ են յենտում († 220—), ուրեմն հնագյն պատճառն այդ վարդապետութեան՝ է Տերտուլիան. բայց սա ևս երկու բնութիւն չէ ասում, սորա ասածն այլ է. սա յիրարկում է մէկ խօսք իրաւարանական առաջութեամբ և ոչ թէ իմաստասիրական - աստուածաբանական մտօք. այդ խօսքն է՝ «երկու գոյացութիւն ի մի անձնաւորութեան» . արդ զոյացութիւն (substantia) անձնաւորական ինչ չէ, այլ ատակութիւն է, իսկ անձն գոյացական չէ (substantiell), առ իրաւարանաց. այլ իրաւատէր, կարող ենթակայ, որ զանազան զոյացութիւնք կարող է ունենալ, ըստ որում և մէկ գոյացութիւն կարէ շատ ենթակաների ունեցուածքը լինել Ընդ սմին Տերտուլիան յիրարկում է ամաչ Աստուծոյ խօսքեր, սակայն գնութիւնո բառը չենք գտնում դորա զրուածներում:

Յայտ է ուրեմն, որ այն հայրենն, որոնց վկայութեամբ Նեստոր ջանում էր իւր մոլորութիւնը հասատելլ այբպիսի բան չեն ասում Նեստոր պնդում էր. «Երկաքանչիւր բնութիւնքն — բարձրագոյն և անշփոթ կապակցութեամբ պատուին ի մի անձնաւորութեանո. նա մեռաւ և աշա Լէօ ըստ հռովմէական Ճարտարութեան այդ Յ հայրերի անունները միայն տալով և առանց վկայաբերութեան Ճգնում է իւր Նեստորական մոլորութեամբ կործանել բազմաթիւ հայրերի և ընդունեալ ժողովոց վարդապետութիւնը:

Դիսկուրին վեճակրուած էր չղաւածանել իւր նախնեաց. Սակայն նա չուզեցաւ իւր ներքին դժգոհութիւնը յայտնել այլ խոհեմութեամբ, զողցես նշանակութիւն չտալով խոթեց Լէօի գրութիւնն առանց կարդալու գործազրութեան մէջ. Ժողովի գործավարութիւնն եղաւ Ճիշտ ինչպէս սովորաբար Բիւզանզական միւս ժողովներինը. Նիկիոյ և Եփեսոսի ժողովներն ընդունեալ հաստատուեցան վերստին և ապա սկսուեցաւ Եւտիքէսի գործը. Եւ-

տիքէս, որ արդէն կամաց-կամաց թողել էր իւր մոլորու-
թիւնք, որտանց թէ երեսանց նզովեց նեստորին, Ապօղե-
նարին, Մանէսին և Վաշնտինին և ընդունեց կիւրեղի
դրութիւնք, ըստ որում ժողովը հաստատեց միաձայնու-
թեամբ կիւրեղի 12 նզովքները, բանադրելով երկու բնու-
թիւն քարոզողներին, սակայն Հռովմայ պատուիրակները
հրաժարուեցան այս հաստատութեան ձայն տալու։ Ապա
Դիոսկուր առաջարկեց ժողովականաց, որ անձնիւր եպիս-
կոպոս դրաւոր բացատրէ, թէ արդեօք Նիկիական վարդա-
պետութիւնից դուրս ելողներին պատժել պէտք է։ Այս
խնդրին չընդդիմացան և Հռովմայ պատուիրակներն, ըստ
որում ժողովը պաշտօնանէ արաւ կ. Պօլիի Ֆլավիան
պատրիարքին և Դօրիլէումի Եւսեբիոս եպիսկոպոսին, որ-
պէս Նեստորականաց Հռովմայ պատուիրակները չեկան
այլ ևս միւս նիստին, իսկ Բ. և Գ. Նիստերում պաշտօ-
նանէ արին Իրասին, Սարինեան Պեռացուն, Թէոլորէտին
(որ կիւրեղի 12 նզովքներին հակառակորդ էր եղել ի
պաշտպանութիւն Դիոգոր և Թէոլորոս երկարնակաց)։
(Մանսի Տ. 252), Դօմիուս Անտիռքացուն և այլ հա-
մախօնից. բոլոր այդ բանադրուածները, տեսնելով Հռով-
մայ պատուիրակների գժկամակութիւնը, զիմեցին խսկյն
Լէօփ բանակը, վերջնիս խնկարկելով և ներբռողելով։ Դիոս-
կուր հաստատելով հին հաւատալիքն, առանց որ և է
փոփոխութեան խաղաղացրեց արևելքն, իսկ Ֆլավիանո-
սին տեղի որ ըստ պատմութեան կայսրական ոստիկան-
ներից ծեծուելով, մեռել էր, նշանակեց Աղեքսանդրիոյ
երէց Անատոլիոսին։ Աղեքսանդրիոյ աթոռը փառաց ի
փառս բարձրացաւ։ Որպէս կայսրն Թէոլոր սկզբում հրա-
մայել էր, զրելով առ Դիոսկուր. Մենք կոչում ենք Քո եր-
կիւրածութիւնդ, ըստ որում չնորհակալութեամբ յար-
գում ենք քեզ որպէս հօր և ձեր աշխատանքն իրեւ մեր
սեփականը նկատում, մէկ շրջարերական պատրաստել հա-

ւատոյ բովանդակութեամբ..... որ ոչ ոք չհամարձակուի այդ հաւասպին բան աւելացնել կամ պակասեցնել կամ մեկնել զի նա ինքն իւր մեկնիչն է և ամենքին հասկանալին... այդպիս և վճռեցին և ուրիշ ոչինչ, թէն ժողովականք պնդում էին օրինակ. այրուի իրասն Անտիոքիայի մէջ... Դեերը Քրիստոսին Ս.ատուած նն Ճանաչել, իրասն ոչ... Ով իրասին չէ ատում, դե է Ով իրասին սիրում է, սատանայ... Նեստորիոսն և իրասր պիտի միասին այրուին... Պատրիարք, կանգնի՛ր ուղղափառութեան համար և այլն: Ժողովի ելքն յայտարարուեցաւ կայսրին և հաստատուեցաւ: Դաւանական վէճը վերջացել էր. այլ ևս դորա վրայ հարց չկար. այժմ խօսքը զերիշխանութեան վրայ էր. որի համար վէճը նորոգել պէտք էր:

Տեսնելով որ իւր բանակը բաւապէս ստուարացել է, Լէօ անուանեց այդ ժողովն աւազակաժողով։ Նա շտապեց մէկ ժողովով եղածը մերժել, ուստի և բանադրուեցաւ Դիսոկուրից: Լէօ խիստ երկիւղի մէջ իւր աթոռի վտանգաւոր վիճակը նկատելով, որպէս պարզ երևում է նորա 43—72 նամակներից, վասն զի, ինչպէս տեսանք, Եփեսոսի 2-դ ժողովն ուրիշ բան չէր արել, այլ միայն վերստին հաստատել էր նիկիոյ և Եփեսոսի առաջին ժողովների հաւատալիքը: Ուրեմն Լէօ մերժելով Դիսոկուրի արածը, մերժում էր նաև նիկիոյ և Եփեսոսի ժողովները. այս վտանգաւոր շահատակութիւն էր, զոր միայն արքունի սուրբ կարող էր տպահովել Այս լաւ գիտէր Լէօ, ուստի դիմելով Հռովմայ կայսրական ընտանիաց (Վաղմնտ. III) նամակներ դրել տուաւ առ Թէոդոս և աշխատեցաւ Խոտալիայում ժողով մի գումարել տալ, ըստ որում ջանում էր ուղղել իւր սխալը, հաւատացնելով անդադար թէ ինքն ևս նիկիոյ ժողովին էր հետեւում վասնորոյ և զգուշանում էր այժմ Եփեսոսի

վճռին հակառակ ինչ գրելուց, այլ միայն ուղում էր Եւտիքէսին բանագրել որպէս աղանդաւորի և մանիքեցիութիւն էր վերագրում նորանո Սակայն Թէոդոս II շխարուեցաւ և բացատրեց ի պատասխան իւր աղզականաց նամակներին, որ ժողովը վերականգնել է հինն և խորտակել է Ֆլավիանոսի նոր վարդապետութիւնը. խաղաղութիւնը հաստատուած է, ապա ուրիմն և պէտք չկայ որ և է ժողովի:

Բայց Լէօփ բախտը բանուկ էր. Թէոդոս մեռաւ 450-ին և իրերի վիճակը փոխուեցաւ. Պուլիսերիան գահ բարձրացաւ, Մարկիանոսն ևս նորա թեր մտաւ. Թէոդոսի բարեկամները սոյցա թշնամիքն էին, ուստի և սկսուեցաւ նոր քաղաքականութիւն. Քրիւսափիոս սպանուեցաւ Լէօս սկսաւ իւր գործունէութիւնը. նա գտաւ արքունիքի թոյլ երակն, այդ Պուլիսերիան էր. և աշա բացաւ Լէօ նամակների ձանապարհն և շողոքորթութեան լայնալիր պարկը¹ Պուլիսերիան ամենայն ինչ էր Լէօփ համար, նորա աստուածուհին էր. Նա բարձրացաւ այն անսխարականութեան, որի ժառանգը պիտի դառնար Լէօ յաջորդն 19-դ դարում... Լէօ գրում էր 13 ապրիլի 451 թուին առ Պուլիսերիան². «Խոստովանեցաք մէք, եթէ հաւատք քրիստոնէականք, քանզի Դուք ի պաշտպանութիւն նոյցա պատրաստեալ կաք ի Տեառնէ, մոլորիլ ոչ կարեն»: Պուլիսերիան բարեկամացաւ Լէօփ հետ. Մարկիանոսի առաջ բացուեցաւ մէկ նոր ձանապարհ. արևելքից վտանգ չկար. խօսքն Աղեքսանդրիոյ և Հռովմայ վրայ էր, որոնք երկուքն էլ վտանգաւոր էին աղքանիքի համար. Հռովմը զնել Աղեքսանդրիոյ տեղ—անմտութիւն կլինէր, ուրեմն հարցն Աղեքսանդրիոյ ունել և չլինել. ի վրայ էր. «Ո՞նելը» պի-

¹ 79 նամակ... ² Cognovimus christianam fidem vobis... in difensionem ejus a Domino praeparatis non passe turbari.

տի բաժանէր արևմուղքը պետութեան միութիւնից. «Այս
նելք պիտի բանրձրացնէր նորան. միակ ելքն էր, նորա
չինելք Պօլսի բարձրացմամբ Ազեքսանդրիան Դիոսկուրն
էր, որ սերտ ձուլուել էր առաքելական հաւատալեաց
հետ. Հռովմը Լէօն էր, որ անբաժան էր իւր տումարից.
Իսկ Պօլիսը կայսրն էր իւր սրով Եթէ ընկնէր Դիոսկուր,
կորած էր և առաքելական հաւատալիքը. Լէօնի անկումը,
նորա տումարի անարգումն կլինէր. իսկ դոցանից մէկի
բարձրանալն վատանգ էր պետութեան միութեան. Դիոս-
կուր ատելի էր Մարկիանոսի աչքում, աւելի ևս ատելի
գարձաւ, երբ իւր յաղթութեամբ հպարտացած սկսաւ
գրգռել Եգիպտոսի ժողովուրդը Մարկիանոսի դէմ, ուստի
վերջինս զրեց Լէօնին մի նամակ և նորան տուաւ այն
գահերիցութիւնը, զոր Թէոդոս Նորհել էր Դիոսկուրին.
Ընդ նմին խոստացաւ նաև նորա խնդրած ժողովը գումարել.

Լէօն տեսաւ որ գործերը կարգի են և ամենայն ինչ
իւր սրտովն է. սակայն այժմ էլ մէկ նոր ցաւ պաշարեց
նորան. Թէոդոսի օրով նորա խնդրած ժողովն այժմ պէտք
չէր և աննպաստ էր, վտանգաւոր էր իւր տումարին, ուս-
տի և սկսաւ ջանալ դորա աւելորդութիւնը հաստատել
(նամ. 82—86), ասելով թէ ինքն արդէն ինչ որ պէտք
էր նամակներով արել վերջացրել է, ըստ որում և ինքն
իւր համար դատում էր եպիսկոպոսներին, ներում էր ա-
մէքին և հեռատեսութեամբ Կ. Պօլսի պատրիարքին իւր.
Հրամանատարն էր Հրատարակումն նորա երկիւղն առա-
ւել ևս սաստկացաւ, երբ նկատեց որ տումարի հականի-
կիական լինելը տարածուել էր ամենուրեք: Սակայն նորա
բոլոր ջանքերը ժողովը խափանելու զուր անցան. կայսրը
չխարուեցաւ: Այս տեսնելով Լէօն սկսաւ իւր տումարն
ապահովելուն աշխատել ըստ որում զրեց¹ ամենայն կողմ:

¹ նամ. 89—95:

որ ով Եւտիքէսին նզովէ և Նիկիան ընդունէ, որժողոքս
է: Միւս կողմից ևս հասաատում էր¹ Եփեսօսի ժողովի
կիւլեղեան նզովքն, որպէս զի ինքեան նեստորական շհա-
մարեն: Բայց Լէօին պաշարեց այժմ ևս մի այլ երկիւղի
վասն զի նկատեց որ Մարկիանոս ձգտում էր Կ. Պօլսի
պատրիարքութեան գերիշխանութիւն տալ: Դորա գէմ
կոռւելու զէնք չունէր Լէօ—նա յաղթուեցաւ կայսեր կա-
մաց զօրութեան տակ:

Մարկիանոս նշանակեց ժողովն ի Նիկիայ, որի հե-
ռուութիւնն կայսրից սարսափեցրեց Լէօին. սա զիմեց
և խնդրեց ժողովը Կ. Պօլսին մօտիկ գումարելու: Այս
խնդիրն, որ կայսեր ևս հածոյ էր, չմերժուեցաւ. ժողովը
հրաւիրուեցաւ ի Քաղիկուն 8 հոկտ. 451-ին Հռովմ նշա-
նակեց և պատուիրակ և քանի որ կայսրն Լէօին էր տուել
նախագահութիւնը, վերջինս նշանակեց Պալասինուս ե-
պիսկոպոսին: Լէօ բանեցրեց ամենայն զգուշութիւն. նա
մինչեւ անգամ պատուիրեց իւր նուիրակներին բերել տալ
Դիոսկորիին որպէս յանցաւորի և ոչ որպէս ձայնատու
եպիսկոպոսի². այս արդէն բաւ է Լէօի երկիւղը հասկա-
նալու:

Դիոսկորի հրաւիրուեցաւ ժողովին. կայսեր հրեշտա-
կը ջանացաւ թոյլ չտալ նորան եպիսկոպոսաց հետ միա-
սին գալու³. նա խորամանկութեամբ նստեցրեց Դիոսկորին
մէկ նաւում. իսկ միւս եպիսկոպոսաց մի ուրիշում
և պատուիրեց նաւագարին, որ Դիոսկորի նաւի ծովեզեր-
քին հասնելուն պէս, միւս նաւը յետ վարեն: Սակայն
չնայելով նորա աշխատանաց, Դիոսկորի մէկ ուղեկիցը,

¹ Նամ. 93: ² Մանսի VII, 580: ³ Հանդէս սգիպտարան. (Ֆրանս.) 1882. էջ 22. Դիոսկորի ծառը, զոր ասել է նա ի Գանգրա, լսելով
ծերունի Մակարի խոստովանական մահն, արծանագրեալ Թէոպեստոսի
և Պետրոսի ծեռքով: Այդ ծառը կարդացւում է ամենալն տարի կոպ-
տական եկեղեցում տօնախմբութեամբ:

ծերունին Մակար, որ ս. Կիւրեղի հետ 431-ի Եփեսոսից ժողովումն էր, չուղեցաւ միւս եպիսկոպոսաց նաւը նստել-սա մէկ եռանդուն եպիսկոպոս էր, որ արդէն յայտնի էր, որպէս հաւատոյ քաջարի զիմապրաւ և ինչպէս Դիոս-կուրն է ասում՝ «թէ հանուր երկիրը լիբ լինէր հերե-տիկոսներով ու դեերով, կզտուեր նորա աղօթքից. և ե-թէ ամբողջ աշխարհն բռնուէր սրերով ու նիզակներով, նա բնաւ չէր վախննալ այնոցիկ աւագն Մերունի շահա-տակը մտաւ իւր հայրապետի նաւը Դիոսկուրի հետ էին նաև Թէոպիստոս և Պետրոս։ Այս փաքրիկ խմբի, առա-քելական հաւատքի այդ քաջոզի դիւցազունների հոգե-կան տրամադրութեանց արդիւնք մի էր ծերունի Մակարի երազը։ Մինչդեռ նա ննջում էր նաւի մի անկիւնում, ե-րեւում է նորան ս. Աթանաս, բանում է դժոխքի գուռը, մատնացյց անելով հրէշաւոր եռանզի մի (զրակոն), որի երախում գտնուում էր դժաշունչ տումարը, նորա յետեւն ևս ձայն մի՝ առ այս գիրքը, Պուլսերիա, և տուր Մար-կիանոսին։ (Հանդ. եգիպ. 1882. 25):

Վերջապէս հասան ե. Պօլիս և հրաւիրուեցան ար-քունիք առանձին մի ժողովի։ Մակար կեղտատ շորերում էր և երբ Պետրոս յիշեցրեց նորան զգիստաւորովիլ կայ-սեր ներկայանալու համար, նա պատասխանեց. Ծկայսեր սիրտն առաւել կեղտոտ է քան իմ հագուստը. հաւատո՛, որդեակս, որ եթէ հս կեղոստագյնն ունենայի, այն զը հագնէի, որպէս զի արժանանամ մի օր փառահեղ զգես-տաւորուելու, երբ երթամ առ ծշմարիտ Թագաւորն Քրիս-տոս (1883. 18)։ Դրան մօտ կայօրականը խանգարեցին Մակարին ներս մանելու, որ և իսկոյն պատասխանում է անվրդով. երեքտակ պարանը դժուար է կարւում. եթէ ինձ արգելում էք մտնելու, ահաւասիկ երկըն իմ գաւա-ռից այնտեղ են, որոնք տեղեակ են հաւատոյ ուղղափա-ռութեան առաւել քան ամենայն եպիսկոպոսք և զի-

ուռւնքա Սակայն նորա բացակայութիւնը զգալի էր Դիոսկուրին, ըստ որում և իսկցին հրամայեց սա ներս թողնելու նորան, ասելով որ իւր թղթերը նորա մօտ են: Դահլիճում ներկայ էին Մարկիանոս, Պուլխերիա, Մաքսիմոս Անտիոքացի, Ստեփաննոսն Եփեսոսի, Անատոլիոսն Կ. Պոլսի, Խվենալն Երուսաղէմի և այլք: Մակար ներս մտնելով հայհոյեց և նզովեց ամէնքին և ապա գնաց ու նստաւ եպիսկոպոսների յետև. «Մահն, ասում է Դիոսկուր, երեսում էր նորան քաղցր որպէս խնծոյք կամ հարսանիք, թերեւս ասում էր նա իւր սրտում ռեթէ ես մեռնեմ Քրիստոսի՝ աստուածորդուն հաւատոյ համար—այդ մէկ նահատակութիւն կլինի» (1883. 19): Հարկաւ Մակարի հայհոյանքները կոպաերէն էին, իշխողներին անհասկանալի:

Մարկիանոս տեսնելով սոցա տրամադրութիւնը, հըրամայեց Դիոսկուրին յայտարարել իւր զաւանանքն և հեռանալ վերջինս պատասխանեց. «Եեր հայրերի հաւատքն է մինչեւ այս ժամն, որին մենք հետևում ենք. դու ասում ես թէ ուղղադաւան չեն մեր այն հայրերն, որոնք մեզ հաւատք են աւանդել, այն Է Աղեքսանդր, Աթանաս, Թէոփիլոս, Կիւրեղ, Յուլիոսն Հոռվմայ, Խննոկենտիոսն, Կոլխատին». ըստ որում և առաջարկեց լսել դոցա ասածները, քննել և զատել արդեզք ուղղադաւան են, թէ ոչ Այս խօսքերն արդէն ցոյց են տալիս թէ ինչ պատրաստութիւն էր տեսնում արքունիքում. յաւ յայտանիշ է մանաւանդ եպիսկոպոսներից մէկի խօսքը, ի պատասխան Դիոսկուրին, կայսեր հետ փսխալուց յետոյ, թէ անախնիք այլ ևս չկան, տեսնում ես, որ մենք այժմ նոր մարդիկ ենք». ուրեմն նոր հաւատք էին ուղում այդ նոր մարդիկ նորապէս փրկուելու համար...։ Դիոսկուր հրաժարուեցաւ նոցա հաւատախախաման աջակցելու: Թերին տումարը կարդալու, սակայն Դիոսկուր վեր թռաւ-

և խլելով զայն, շպրտեց մէկ կողմէ, ասելով՝ «մի՛ յառա-
ջարերէք այն մարդու խարդախութիւնն, ապա թէ ոչ
կբանադրնք այս ամբողջ քաղաքն և կերթանք»: Յան-
դուղն էր Դիոսկուրի արարքն, ուստի սպառնացաւ. Պուլ-
խերիան նորան ևս Ոսկերերանի օրը ձգելու. սակայն նա
չփախեցաւ, այլ յիշեցրեց այն տանջանկները, զորոնք քա-
շել էր Պուլխերիայի մայրը, Ոսկերերանի պքսորողն և
աւելացրեց. «Եթէ չես վախենում քո մօր գլխին եկած-
ները տեսնելով, արա ի՞նչ կուղես և ինձ հետո Դիոսկուր
գոցես սարսափ ձգեց թագուհու սիրտն և ապա դառ-
նալով առ ժողովը, բացատրեց քաջարար, որ եթէ զինքն
մերժեն և բանադրեն, բանադրած կիմնեն և ճշմարիտ հա-
ւատքը, զոր դաւանել են իւր հայրերն: «Ասա՞ միայն, ո՞րն
է իմ հաւատքի մոլորութիւնը, զոչում էր նա խոյացած
առ կոյսրն, մի՛ մեղանչիր, ո՛ կայսր, Աստուծոյ դէմ, որի
ձեռքին է քո շունչը. հարկաւ դու անյապաղ երևալու
և նորա առաջ. մի՛ խախտիր այն հաւատքն, ո կայսր,
զի ես որդի եմ աշխարհի զօրաւոր ուղղաղաւան հայրե-
րի, որոնցից ուսել եմ իմ հաւատքը: Հեռացի՛ր աշխար-
հական. մի՛ մօտենար, քանի դեռ չես զորուել այն տե-
ղին, յօրում Աստուծած ներկայ էս: Սակայն լոռութեան
տրուեցան այս վեհաշունչ խօսքերը^{1:}

Այնուհետև սկսուեցաւ հաւատոյ վիճարանութիւն.
Թէողորետ ասում էր որ իւր «հայրն Լէօ վարդապետում.
է Քրիստոսի աստուածութեան և մարդկութեան անջա-
տութիւն, ըստ որում ոչ թէ Քրիստոսի աստուածու-
թիւնն, այլ մարդկութիւնն է չարչարւում. նյյնպէս և

¹ Ծնորհալին ասում է Եղեսիոյ ողբի մէջ. Աղեքսանդրիա...

Հիմն և արմատ ուղղափառաց,

Տարամերժող ներծուածողաց,

Էրն գումարք հայրապետաց

Որ առ ի քոյդ նախագահի... 115:

ոչ թէ նորա մարդկութիւնն, այլ աստուածութիւնն է փառաւորւում։ Այս լաելով Դիոսկուր սկսաւ բացատրել, որպէս ինքն ուսել էր Կիւրեղից, ըստ որումնա այնպէս գեղեցկաբարբառ օրինակներով բացատրեց այդ աստուածային խորհուրդն, որ եպիսկոպոսներն ողև որուեցան, կրակուեցան և մոռանալով ամենայն ինչ, գոչեցին՝ «յիրաւի, Դիոսկուրի հաւատքն է լաւը. նորա մէջ չկայ մոլորութիւն. խարեբայութիւն է Ֆլավիանոսի հաւատքը. մենք հաւատում ենք, որպէս մեր հայրն Դիոսկուր. . . Ազատեցէք կայսեր այդ շների խարդախութիւնից» (Հանդ. եղ. 88. էջ 23):

Թէկ Լէօ բացէ ի բաց չթշնամանուեցաւ, այդու հանդերձ Մարկիանոս երկիւղով տեսնում էր զործի անյաջողութիւնը. նա այլ ելք չունէր. հունները սպառնում էին պետութեան արևմուտքին. Լէօին արհամարհել նոյն էր թէ արևմուտքը վտանգի մէջ ձգել։ Նա արձակեց ժողովը. Հէնց որ Դիոսկուր հեռացաւ, հրամայեց Մարկիանոս միւս եպիսկոպոսաց կրկին յետ կանչելու. ժողովը նորոգուեցաւ. առումարը կարդացուեցաւ և որոշուեցաւ զայն յառաջ տանելու. խօսուեցաւ նաև Մակարին կեանքից զըկելու վրայ։ Այդպիսով ծրագրեցին Քաղկեդոնում կայանալիք ժողովի գործունէութիւնն և ցրուեցան։ Դիոսկուր գիտէր այս ամէնը, զե նորա հիւրընկալ Նիկետասի որդին։ Միսայէլն արքունի ներքինի էր և ամենայն ինչ հաղորդում էր նորան։

Քաղկեդոնի ժողովը բացուեցաւ¹ և կայսրական յանձնակատարք նորա զլուխն անցան, իսկ առաջին ձայնի իրաւունքը տուին հռովմայ պատուիրակաց։ Սոցա առա-

¹ Կոպտաց պատմիչն Մակրիցի ասում է, որ Դիոսկուր նախքան այդ բերել է տուել կալսրից պատրաստուած զաւանագիր մի իբր ստորագրելու, գրել իւրը, նոցա բանադրել և յետ լոել։

ջին ջանկն եղաւ Դիոսկուրին զըկել ձայնաւորի իրաւունքից, որ գեռ ճանապարհին հանդիսավ բանագրել էր Էջոին և իւր ուղեկից եպիսկոպոսաց ստորագրել տուել (Մանսի VI. 1006), ըստ որում զըպարտեցին թէ նա կայսեր դէմ է, ուստի և դատապարտեալ է. այդ յաջող ուեցաւ նոցա և Դիոսկուր սահիպուեցաւ հակառակ Բիւզանդական սովորութեան, դատապարտեալի նստարանի վրայ աեղ բռնել ժողովին հրաւիրել էին և բուն նեստորականաց, որոնք Էջոից արդէն պաշտօններ էին ստացել. երբ դոցանից Կիպրոսի եպիսկոպոս Թէոդորետ, Դիոսկուրի անողոք թշնամին, որի գրուածներից զգուշացրել էին Հայոց Պրոկոպ և այլք, երբ այդ կատաղի նեստորականը ներս մտաւ, սոսկալի աղմուկ բարձրացաւ. Դիոսկուր ևս յիշեցրեց ժողովականաց, ասելով. «Թէոդորետ նզովել է ս. Կիւրեղին, այժմ էլ Կիւրեղին էք ուզում արհամարհել»: Աղմուկը սաստկացաւ. ժողովականք զոյտում էին. առուրս ձգեցէք այդ հրէային, Աստուծոյ այդ հակառակորդին և մի կոչէք նորան եպիսկոպոս։ Գոչիւնները և յիշոցները շարունակուեցան մինչև որ կայսրականք նկատեցին՝ «անօգուտ և անվայել է եպիսկոպոսաց այդ պիսի ամբոխային գորիւնը...» և գժուարութեամբ կարողացան լւեցնել: Սակայն լոեցրին նոցա, առանց Թէոդորետին լուրս անելու. սա ևս տեղ բռնեց ժողովականաց մեջ, որպէս ձայնաւոր։

Թէ որոնք էին արքունի միջոցները ժողովի զործերն ըստ ծրագրին վարելու համար, տեսնում ենք նոյն իսկ ժողովի առաջին ժամին։ Եպիսկոպոսներից ումանք անշուշտ ստիպուած սկսան զըպարտել Դիոսկուրին, որ իրը թէ վերջինս ուժով լինի նոցա ստորագրել տուած Եփեսոսի Բ. ժողովի վճռին, սակայն Եղիպտոսի եպիսկոպոսք պատասխանեցին՝ «դուք հէնց մեր առաջ էք ստորագրել, հէ ինչու ձեր կղերականք զոչիւններ են հանում», ըստ

որում երբ նոքա չկարողացան ապացուցանել այդ ամբաստանութիւնը, սկսան անամօթաբար ներողութիւն խնդրել, ասելով որ սխալական մարդիկ են, սխալմամբ են ստորագրել և որ իւրեանց համոզմանքն արդէն փոխել են և այլն: Քանի տհաւոր էր կայսրական խրտութակն, որ եպիսկոպոսք արածիցն անգամ վախենում էին... Իսկ չոռվմայ և պատութրակներից մէկն՝ Յուլիանոս Կոստանդին, թողած իւր Յ ընկերներին, մտել էր եպիսկոպոսաց մէջ նոցա լեզուները վարելու

Մինչդեռ հոռվմէականք առանց ակնածելու հրապարակում էին Լէօն տումարը միայն և ուրիշ ոչինչ չէին ուղղում ճանաչել, կայսրականք ջանում էին այնպէս անել որ երկու հակառակ կողմերն ի մի յարուին, երկուքն ևս գոհ մնան: Երբ կարդացուեցաւ կիւրեղի թուղթն առ Յովհանն Անտիռքայ, ամենակերեան գոչեցին՝ պատիւ կիւրեղին, մենք հաւատում ենք որպէս նառ, սակայն հոռվմէական նիւթողք ձայների մէջ խառնեցին թէ Ֆլավիան ևս օրթողոքս է. սորանով թուի թէ տակաւ տակաւ ուղում էին բարձրանալ առ Լէօ. այս միայն փորձ էր: Այս նկատեց Դիսուկուր և պահանջեց իսկըն կարդալ Ֆլավիանի գրութիւնն և ամբողջապէս քննել. սակայն գործավարք զանխացան այդ: Դիսուկուր կրկնեց. Շմլավիան իրաւապէս է դատապարտուած, զի նա ևս յետ միաւորութեան երկու բնութիւն էր պնդում: Ես կարող եմ Աթանասիյ, կիւրեղից և Դրիգօրից ապացուցանել, որ միաւորութիւնից յետոյ պէտք է խօսել միայն բանի մէկ մարմնացեալ բնութիւն վրայ: Ես մերժուելու եմ ո. Հայրերի հետ, սակայն պիտի պաշտպանեմ նոցա վարդապետութիւնն և ոչ մի կէտում չպիտի շեղուիմ նոցանից (Մանսի VI, 679—683): Բայց գործավարք արգելեցին նորան խօսելու: Խօսքն այժմ նեստորականաց էր պատկանում: Դարբիլէումի Եւսեբիոսն, որ զեռ Կ. Պոլսի 448 թուի ժողո-

վում հարցնում էր Եւտիքէսից՝ «խոստովանում ե՞ս երկու բնութեան գոյութիւնը նաև մարմնանալուց զինի», պատուաւոր տեղ էր բռնել Սակայն գործավարաց ջանքն էր նեստորի անունը հանել գործից. և իրաւ, նեստորի հետեւողք իսկ, որոնք ատելի էին ժողովականաց աչքում, իւրեանց վարդապետի անունը քթի տակ նզովելով, փոշի փչեցին ամենքի աչքերին: «Նեստոր» անունը նզովուեցաւ. այդ մէկ խոչընդակն հարթուեցաւ:

Բայց ժողովականք պնդում էին, որ ինքեանք ևս Կիւրեղի պէս են հաւատում և ուրիշ բան չեն ուզում: Տումարականք տեսնելով իրերի վատ ընթացքն, սպառնացին կայսրականաց՝ ժողովը թողնելու, եթէ տումարը յառաջ չըերուի: Կայսրականք ջանալով գործին լռիկ ելք տալ հրամայեցին եպիսկոպոսաց՝ զրով տալու իւրեանց դաւանանքն ըստ երեք ժողովոց՝ նիկից 325-ի, Պոլսի 381-ի և Եփեսոսի 431-ի և ըստ եկեղեցական հարց՝ Գրիգորի, Բարսեղի, Աթանասի, Հիլարիոսի, Ամբրոսիոսի և Կիւրեղ Աղկեքսոսանդրացու. ընդ նմին ձարպիկութեամբ աւելացրին, որ նամակ մի ևս ստացուած է Լէօից ընդդէմ Եւտիքէսին (տումար): Վերջին կէտը զըգուհութիւն պատճառեց տումարականաց, որոնք ուզում էին տումարի անպայման հրատարակումն, ըստ որում Սևաստոպոլի եպ. Կիկրոպիոս ասումէր. «Եւտիքեան խնդրի լուծումն արդէն տուած է Հռովմայ արքեպիսկոպոսից, զոր և նոքա ամէնքը ստորագրել են: Դորա բաւարարութեան համաձայնում են ամէնքը: Բայց ոյք էին այդ ստորագրողք. ոյք էին այդ ամէնքը. հարցնող չկար: Հարկաւ կայսրականք չէին ուզում դորանով գործը վերջացնել, զի այդ մէկ նշան կլինէր Լէօի անկախ հեղինակութեան: Մինչդեռ հռովմէականք պատրելով էին ուզում տումարը ժողովականաց գլխին կապել կայսրականք ասում էին որ դորանով բաւական չեն, այլ ուզում են որ

բոլոր պատրիարքներն անձնիւր 1—2 եպիսկոպոսով ժողովուէին, հաւատքի վրայ խորհեն և հետևանքը զրով բերեն, որպէս զի տարակուսանքի տեղեք չլինի. Հասկանալի է թէ այդ ինչ ժողով և զրութիւն պիտի լինեն: Այդու հանդերձ հռովմէականներից Սարդէսի եպ. Ֆլորինցիոս նկատեց «յամենայն դէպս այդ ժողովը պիտի մի նոր դաւանանքի համար շատ ժամանակ ունենայ, սակայն ինքս ևս կարծում եմ, որ Լէօփ զրութիւնը բաւ է»: Այս խօսքերն անլուր մնացին: Կարգացին Նիկիականը, որից յետոյ հռովմէականք գոչեցին՝ այդպէս է ուսուցել Կիւրեղն, այդ է դաւանում Լէօս: Հապա երեան ելաւ յանկարծ մէկ նոր հաւատամք ոՊօլսական անուամբ, որ իրը թէ կ. Պօլսի 318 ժողովումն է հաւատատուել. մէկ կողմից Կիւրեղին և Լէօփին, միւս կողմից ոչ զոք չնզովելու և պետութեան հերձուածողաց հաշտեցնելու խնդիրն էր այս: Այդ մի փոփոխութիւն է Եպիփանոսի մասնաւոր հաւատամքի: Դորանով պիտի վերացնէին այն հակասութիւնն, որ ակներե էր Նիկիականի և ժողովի որոշելիք դաւանանքի մէջ: Մինչեւ 450 թիւը պատմիչներից ոչ ոք չէ յիշում այդ իրը կ. Պօլսի հաւատամք¹: Ահաւասիկ այդ հաւատամքը.

Հաւատամք ի մի Աստուած հայր ամենակալ արարիչ երկնի և երկրի, ամենայն երեելեաց և աներեւութից. և ի մի տէր Յիսուս Քրիստոս, Որդի Աստուածոյ միածին, որ ի հօրէ ծնեալ յառաջ քան զամենայն յաւիտեանս. լոյս ի լուսոյ, Աստուած Ճշմարիտ յԱստուածոյ Ճշմարտէ, ծնեալ և ոչ արարեալ համագոյ հօր, որով ամենայն եղեւ. որ վասն մեր մարդկան և վասն մերց փրկութեան էջ յերկնից և մարմնացաւ ի հոգւոյն սրբոյ

¹ Սոկրատ V, 8. Սոցու. VII, 7. 9. Թէօդորետ V, 8. Գրիգ. Նազ. նամ. 102:

և ի Մարիամայ կուսէն և մարդացաւ խաչեցաւ վասն մեր
ընդ Պիղատոսիւ Պոնցիոսի և չարչարեցաւ և թաղեցաւ
և յարեաւ յերիր աւուր, ըստ գրոց. և ել յերկինս և
նստաւ ընդ աջմէ հօր և զայ միւս անդամ հանդերձ փա-
ռօք դատել զկենդանիս և զմեռեալս, որոյ թագաւորութեանն
վախճան ոչ լիցի: Եւ ի հոգին սուրբ, տէր և կենդանարար,
որ ի հօրէ ելանէ, որ ընդ հօր և ընդ Որդւոյ երերպազի
և փառաւորի, որ խօսեցաւ մարգարեկւք: Ի մի սուրբ,
ընդհանրական և առաքելական եկեղեցի: Խոստովանիմք մի
մկրատութիւնի թողութիւն մեղաց: Ակն ունիմք յարութեան
մեռելոց և կենաց հանդերձելոյն յաւիտենից: Ամէնս¹:

Մեր նպատակից դուրս է քննել այս հաւատամքը.
բաւ է նկատել որ այդ հաւատամքը նիկիականից շատ հե-
ռու է և թշնամանող: Այդ իսկ հաւատամքը կարդացուե-
ցաւ և ոչ որ չյիշեցրեց որ Պօլսի ժողովը հաւատամք չէ
ունեցել: Այս էլ անցաւ: Կարդացին նաև կիւրեղի երկու
զրութիւնք: Ըստ ոմանց (Մանսի. VI, 962) կարդացել են
և տումարն, ընդ նմին իլլերիկումի և Պաղեստինի եպիս-
կոպոսք յայտնել են որ տումարի մէջ նեստորականու-
թիւն կայ: Այս հարկաւ անդիւրեկան է եղել, մանաւանդ
երբ ոմանք ժամանակ են խնդրել՝ որ ժողովը տումարի
վրայ հանդիստ խորհրդակցէ: Այս լսելով կայսրականք
յանձնարարեցին Անատոլիոսին ընտրել «պիտանիներին»,
որպէս զի սոքա առանձինն ուսուցանեն, խելքի բերեն
տու մարի նկատմամբ տարակուսողներին: Եպիսկոպոսներին
ուսուցանել... Այս սարասափեցրեց տարակուսողներին, ուս-
տի և գոչում էին. «Ամէնքս էլ սխալուել ենք, ողորմե-
ցէք ամէնքին. այս ասում ենք օրթոդոքս կայսեր. եկեղե-
ցին երկպառակուել է» և այն: Եւ ահա կայսրականք ո-

¹ Տես. Hahn, Bibliothek der Symbale, § 73 և 75. Hort-ի
հետազոտութիւնն այդ հաւատամքի վրայ. և այլն:

բոշուած յայտարարեցին որ մէկ յանձնաժողով զումարուի դաւանանքն կաղմելու համար. մասնաժողովի գլուխն էր Անատօլիոս պատրիարք:

Ժողովականք օրստօրէ սակաւանում էին. Գ. Նիստում 600 ժողովականներից ներկայ էին միայն շուրջ երկու հարիւրը՝ Բացակայ էին նաև կայսեր յանձնակատարը: Նիստը բացաւ կ. Պօլսի սարկաւագ էտիոս. այս մասցը դները հրաւիրեցին Դիոսկուրին, որ և հրաժարուեցաւ, ասելով որ կդայ եթէ կայսրական յանձնակատարը և միւս եպիսկոպոսք ներկայ լինեն: Նզքա թողեցին այդ ամէնը մի կողմ և սկսան յառաջ վարել Դիոսկուրի ամբաստանութիւնը. եպիսկոպոսները յարուցանում էին զզուելի գանգատներ փողոցային մանրամասնութեամբ. դատապարտեալը ներկայ չէր և դատապարտողք արիացել էին անդուռն բերանով յարձակուելու եկեղեցու այն մեծ հերոսի վրայ: Այս ինքնիշխան ամբաստանութիւնից յետոյ ժողովը գրեց առ Դիոսկուր՝ «առուրը և մեծ և ընդհանուր ժողովն... առ Դիոսկուր: Մանիր որ դու սրբազան կանոններն արհամարհելուդ և ժողովին ստունզանելուդ համար և որովհետեւ, բացի քո միւս պակասութիւններդ, ժողովի երից հրաւիրման չհետեւեցար, ի 13 հոկտեմբիսկոպոսաց սուրբ և ընդհանուր ժողովով պաշտօնանկ եղած և ամենայն հոգեւոր գործերից հեռացած ետ (Մանսի. VI, 1038): Ժողովն այստեղ զգուշանում է Դիոսկուրին որ և ամբաստանութիւն գլու, բացի նորա անհնազանդութիւնը. սակայն դոյն ժողովը յայտարարեց կայսեր, հաղար ու մէկ զբարտութիւնք բարդելով Դիոսկուրի վրայ:

Արդէն Դ. Նիստը զբաղեցաւ միայն դաւանանքով. Անատօլիոս ջանացաւ էին դաւանանքը կանգուն պահելու և երբ մասնաժողովի արդինքը բերաւ «յերկուց բնութեանց» մէկ բնուկթիւն (Մանսի VII, 97) հաստատելով,

Հռովմայ պատուիրակները սպառնացին հեռանալ սակայն
 յառաջ բերին և մէկ ծարտարարուեստ դաւանագիր ժողովը
 զիամեցաւ այդ ընդունել այս տեսնելով Հռովմայ
 պատուիրակները սկսան գոչել թէ ինքեանք ևս Կիւրեղի
 պէս են դաւանում բայց երբ Պաղեստինի եպիսկոպոս Ա-
 նանիաս տռաջարկեց նոցա այդ Հրապարակով խոստովա-
 նելու, նոքա զանց արին այդ ամէնը Չնոյելով ստիպ-
 ման, զոր գործ էին դնում եպիսկոպոսների վրայ, այդ
 դաւանագիրը շընդունուեցաւ. բանն այնտեղ հաստ որ
 սպառնացին ժողովը Խոալիա վերատանելու. Եղիպատացիք
 գոչում էին ողորմագին. «մենք կուզենայինք այստեղ ձեղ-
 նից, քան թէ այնտեղ սպանուել. թող այժմ մի արք-
 եպիսկոպոս նշանակուի Եղիպատոսում և ապա ստորա-
 գրենք և ձայնակցենք ձեզ: Գթացէք մեր ալեոր զլիսին:
 Պօլսի Անատօլիսո զիտէ որ Եղիպատոսում ամենայն եպիս-
 կոպոս պարտ է լսել Աղեքսանդրից եպիսկոպոսին: Գթա-
 ցէք մեզ, մենք առաւել սիրով կմեռնենք կայսեր և ձեր
 ձեռքից քան տանը. կուզէք վեցըրէք մեր վիճակները...
 Այս խօսքերը պարզ ցցյ են տալիս թէ ի՞նչ սարսափ
 էր տիրում ժողովականաց. ողթացէք մեր ալեոր զլիսին...
 մենք առաւել սիրով կմեռնենք կայսեր և ձեր ձեռքից,
 քան տանը, գոչում էին այն ծերունիները. ինչպիսի բըռ-
 նութիւններ էին զործ դնում, որ այդպիսի աղաւական
 բացականչութեանց տեղիք էին տալիս... Սակայն ժողո-
 վականաց ընդիմադրութիւնն ուժգին էր. նոքա ընդու-
 նեցան պատրիարքի գրութիւնը, Հռովմէականից խօսյ տա-
 լով, ըստ որում և բացականչում էին. ով սօրան հա-
 կաձառում է, նեստորական է. այդպիսիք կարող են Հը-
 ռովմ գնար: Վճռական ճգնաժամ էր. սկսան եպիսկո-
 պոսներին մի-մի առանձնացնել: Այդ ժամանակ Եւտիքեանք
 ևս մէկ ինըրագիր մատուցել էին կայսեր յիշեցնելով՝ որ
 քրիստոէնական եկեղեցին երկպառակւում էր և միայն հե-

թանոսք էին որ Խաղաղութիւն էին վայելում. որ կայսրը պետք է ժողովի ժամանակ եկեղեցականներին բռնահարելն ու ողատժելը, պաշտօնից զրկելը կամ ուժով ստորագրել տալն և այլն արգելէ (Մանսի VІІ, 66): Եւտիքեանք մերժեցին ամենայն ինչ, միայն Նիկիան և Եփեսոսն ընդունելով: Սոքա էին որ համարձակապէս ցցց տուին անվայելու վիճակն, անտրդար պատժումները, բռնութիւններն, զորոնք գործ էին զնում ժողովականաց գրայ նոր զաւանագիրը ստորագրելու համար, և միայն սոքա նն լինում որ ժողովից չեն փախչում և ընդդիմադրում են մինչև վերջին վայրէեան:

Վերջապէս յայտարարեցին թէ հին հաւատալիքը պէտք է պահել յանձնաժողովի կազմած նոր բաց ատրութեան հետ, այլ և մէջ սպրդեցին Կիւրեղի և Լէօի գրութիւնք, իրր իրար համաձայն: Երբ այդ ամէնը ներկայ սակաւաթիւ ժողովականներին ստորագրել էին տալիս, բերին նաև եւտիքեանց մօտ, որոնց առաջնորդից պատասխան ստացան. ևս մնում եմ Նիկիականին հաւատարիմ: դուք կարող էք մեզ զատապարտել և աքսորել. արդէն Պօղոսն ասել է, ով սաւետարաննեսցէ ձեզ աւելի քան զոր աւետարանեցաքն ձեղ, նզովեալ լիցիւ¹. Կթէ եւտիքէս չէ հաւատում, որպէս ընդհանուր ժողովը, նղովեալ լինիս: Ստորագրութիւնը վերջացաւ:

Զ. Նիստին եկաւ նաև կայսրը Պուլիսերիայի հետ ձեւականութեան համար և լսեց ժողովականներից ի հարուած Լէօի եկեղեցապետական ձգտումներին. վկեցէ Մարկիանոս, նորոգն կոստանդիանոս, նորոգն Պօղոս, նորոգն Դաւիթ... Մարկիանոս կոստանդիանոս է նորոգ, Պուլիսերիա նոր չեղինէս Մարկիանոս հասել էր իւր փառաց կատարին, երբ լսեց բիւղանդական հնագարեան քաղաքակա-

¹ Գաղ. Ա. 8:

Նութեան ձարտար արտայայտութիւնն իւր մէջ մարմնացած և առ ինքն ուղղեալ ոդու ես քահանայապետ և կայսր միանգամայն, յազթող ի պատերազմի և վարդապետ հաւատոց¹: Ահաւասիկ ամբողջ ժողովի գաղտնեաց Ճարտարախօս յայտարարը:

Կայսրը ձեռք բերաւ իւր ուղածը, սակայն միայն պարտամուրհակով, ըստ որում թանգ պիտի վճարէր յետոյ... .

Թէ քանի խախուտ էր Քաղկեդոնի դրութիւնն, երեսում է այն հրովարտակներից, որոնք հրատարակուեցան փետր. 7, մարտ. 13 և յուն. 28 452 թուին². դոքա արգելում էին ամենայն վէճեր հաւատքի վրայ, որպէս զի չմատնուին գաղտնիքները հրէից և հեթանոսացեւտիքեանք և ապօղինարեանք զրկուեցան հոգևորական ունենալուց, իսկ նոյս ժողով գումարելու և եկեղեցի շինելու իրաւունքը վերապահուեցաւ կայսեր, հակառակողի ունեցածը յարքունիս զրաւելու սպառնալիքով: Եւտիքեանք և Դիսոսկուր աքսորուեցան: Լէօ բերկրանաց մէջ ծփալով գովեստներ էր որ շռայրում էր Մարկիանոսի գլխին (Նամ. 104). բայց այդ խաբուսիկ էր, շռւառվ լսեց որ Պոլսի Յ-դ կանոնը կատարեալ ընդարձակութեամբ մտել է Քաղկեդոնի կանոնաց մէջ, որպէս 28-դ, զոր ջանացել էին Հռովմայ պատուիրակները խափանել ժողովի վերջին նիստում, սակայն անզօր կին գտնուել: Լէօ չէր կարող երազել, որ նորա խորտակել առած Աղեքսանդրից տեղ այժմ՝ կ. Պոլխոը պիտի բարձրանար և առաւել վտանգաւոր դառնար իւր ակնկալութեանց: Նա խարել էր և խաբուած էր. ապաշաւեցաւ (Նամ. 100, 114. 115—117). Նա կտրեց իւր յարաբերութիւնն Անատօլիոս

¹ Դոյն այդ սկզբունքն արտայայտուեցաւ կոշտութեամբ այդ իսկ ժողովի 17 կանոնում: ² Մանսի VII, 476. 477. 501.

պատրիարքից (Նամ. 119. 129) և դիմեց վերստին Աղքանդրիայ և արեւլք և յիշեցրեց որ պատրաստ է նոյս պաշտպանելու: Սակայն նորա նամակները չշահագրգռեցին նոյս, զի ամենեքեան կատաղել էին տումարի դէմ:

Քաղկեդոնի ժողովը նոր խռովութիւն յարցց — չտրագցն քան երեք. նոյն կ. Պօլսում, կայսեր քթի տակ բորբոքուեցան ուժին խլրտութներու իւլինալ եղիսկոսուր ստացել էր իւր հաւատադրժման հատուցութն, Եղուսաղէմի աթոռը. ժողովուրդը փարանջեց և հարածեց նորան. վարիչն էր և Պետրոս եպիսկոպոսն Գաղոցի, որին մտակից էր Եղուկիս այրի կայսրուհին իւլինալ եկաւ. Պօլիս օգնութիւն խնդրելու. Կօմէս Դօրօթէոս զօրքով մուաւ Պաղեստին, կոտորեց արեղաներին, դուրս քշեց նորահաստատ պատրիարք Թէոդոսիոսին և արեան Տահճում, անմեղ զիսկակցյափ վրայ հաստատեց անօրէն իւլինալին: Ասում են թէ տումարը բերել են Արու. Հերմանն ծերունու մօտ, որ և տարել է ս. Հայրերի շիրիմներից հարցրել. թէ ընդունելի է այն և ձայն մի դուրս է եկել գերեզմաններից. «անիծուի անաստուած Լէօն, այդ հողեղողն, որպէս իւր անունն է ցոյց տալիս. անիծուի նորա պիղճ տումարը. անիծուի Մարկիանոս և անաստուածն Պուլիսերիա, Քաղկեդոնն և նորա հաւատակըն և ամենեքեան, որոնք նորան հնագանդուում են, անիծուի, ով ի Քրիստոս յՈրդին Աստուծոյ յետ միաւորութեան երկու բնուվթիւն է խոստովանում (Renaudot hist. patr. 120). այս գեղեցիկ արտայայտութիւն է ժողովովի տրամադրութեան: Խռովութիւնը շարունակուեցաւ. անխափան մինչև 453 թիւը:

Առաւել սոսկալի էր Աղքանդրիայ խռովութիւնը: Ժողովուրդը չէր ուղում Ճանաչել կայսրահաստատ պատրիարք Պրօտերիոսին, որին գարձեալ օգնական ուղարկուեցաւ զօրքը. սակայն կատաղած ամբոխը յարձակուեցաւ նորա

վրայ, Փախցրեց ի Սրբագիոն և հրդեհեց այդ տաճարն ի սարսափ ալքունեաց (Եւազր. II, 5): 2000 զինուոր ուղարկուեցաւ վերստին։ Ֆլօրուս կուսակալը կողոպտեց և բռնեց բոլոր հասարակական վայրերը, կարեց ցորենի փախադրութիւնը յԵղիպառս, ձանապարհը Պելուզիոն ձգելով՝ 454-ին մեռաւ քաջահաւատան Դիոսկորը և իւր մահով իսկ ոգեռորեցրեց աղջին։ Կ. Պօլիսն ևս խռովեցաւ և Անատոլիոս անցաւ հակառակորդաց կողմ, այնպէս որ նոյն իսկ Լէօ զիմեց և զրգուեց կայսեր (Նամ. 143) վճռարար քարծելու նորա դէմ Պուլխերիան մեռել էր 453-ին։ Մարիանոս ևս կռուելով յարիւն և յապաժոյժ հակաքաղիեղոնականաց դէմ, մեռաւ 27 յուն. 457-ին, թողնելով բոլոր տանջնիքը յուսահատուած Լէօի վրայ։ Վերջինս գրգռեց (Նամ. 149, 150, 152) Լևոն կայսեր և նորա նախարարին Եղիպտոսը կարգի բերելու։ Այդ ժամանակ Տիմոթէոս Ելուրոս, գահընկէց անելով Պրօտերիոսին, ինքն բարձրացաւ հաւատքի թշնամիներից վրէժինդիր լինելու, կրկին զօրք եկաւ օդնութեան։ Խռովութիւնն այնպէս սասակացաւ, որ Պրօտերիոս 6 արբանեակների հետ սպանուեցաւ եկեղեցու մէջ։ Տիմոթէոս իւր բարեգործութիւններու զրաւեց ժողովրդի սէրը (Մանսի VII, 524—), սակայն հակառակ կողմի 13 եպիսկոպոսաց չընդունելով, առիթ տուաւ նոյնա՝ կայսեր զիմելու։ Կայսրը մտուծեց չարիքի առաջն առնելւ համար ժողով գումարել, սակայն Անատոլիոս վախճնարով արդէն հաստատած 28 կանոնը վտանգի ենթարկելուց, խանգարեց այդ և խորհուրդ տուաւ հրամայել բոլոր եպիսկոպոսաց գրութեամբ յայտարարելու, թողնել Տիմոթէոսին պատրիարք, թէ ոչ Տիմոթէոս մնաց պատրիարք։ (Զաքարիա հռետոր. IV, 5):

Լէօ սկսաւ գանգատուել Անատոլիոսի դէմ, որ իւր եղբայրն չէր գործում հակաքաղիեղոնականաց դէմ և անուանեց նորան ժամավածառ։ (Նամ. 151, 155): Լէօ

շարունակեց թղթերով գրգռել կայսեր (Նամ. 148—152), սակայն վերջինս թողեց կիւրեղեանց իշխելու: Դրեց քաղաքադիտութեամբ և ի հոռվմ Տիմոթէոսի պատրիարքութեան նկատմամբ, որին հովանաւորում էր արքունիքում Առաքար պատրիկը Աէ վարանում էր պատասխանելու: անցաւ մի տարի և ապա գրեց 2 նամակ 458-ին 17 օգոստ: իւր հաւատարիմ Դօմեցիանոս և Գեմինիանոսի հետ, յորդորելով պաշտօնանի անել Տիմոթէոսին, պատժել Վերետիկոսաց և այլն: Կայսրն յղեց նորա թուղթը Տիմոթէոսին նորա կարծիքն ևս լավու համար (Զաք. IV, 6. Եւազը. II, 10): Տիմոթէոս, այդ գարգացած և արի եկեղեցականը գրեց մեկ հրաշալի պատասխան հիմնի վեր տապալելով հոռվմայ վարդապետութիւնը (Զաք. IV, 6): Այս նամանիը ձգեց կայսեր վտանգաւոր գրութեան մէջ: Մեռաւ Անատօլիոս 458-ին և իրերի վիճակը կրկին փոխուեցաւ: Նորան յաջորդեց Գեննատիոս, բուռն քաղկեդոնականը (—471). Տիմոթէոս 459—460-ին զօրքով գաղճնից եղաւ և յաղթական երթով անցաւ Դանդրա, որտեղ մի ժամանակ Դիոսկուրն էր. Բերիւդոսում միծ փառքով հանդիպեց նորան Ստաթէոս եպիսկոպոսը: Գանդրայում շարունակեց իւր զործն, ուստի և հեռացուեցաւ ի Քերսոն (Զաք. IV, 9. 10): Սակայն կայսրը մտախոհութեան մէջ էր. ամբողջ պետութեան մէջ խռովութիւնը չէր խաղաղում: Թէ Ճնշումն, թէ արեան նախօնիքը չէին սարսափեցնում հաւատքի հաւատարիմներին: Աւոն I մրտածում էր քաղկեդոնականութիւնը հիմնովին կործանել, որպէս ցցց ևն տալիս նորա նամակները: Եղիպտայցիք զրգութած իւրեանց պաշտած փառաւոր նախնեաց հաւատալիքի խափանումից, և Կ. Պօլսի պատրիարքի առաջնութեան վրայ, ձգտում էին անկախութեան: Պամփիւլիայի ժողովը գրեց կայսեր Քաղկեդոնի դէմ, առաքելով Ճշմարիտ հաւատալիքն և խորհուրդ տալով թողնել

Քաղկեդոնը միայն վէճի համար և ոչ ժողովուրդ ուսուցանելու (Մանսի VІІ, 573—): Նոյնպէս Բազելիոս 500 նորիսկոպոսաց ստորագրութեամբ նզովեց 476-ին Քաղկեդոնի ժողովն և այրեց նորա որոշումները:

Մեռաւ Լեռն 474-ին և աշա Բազելիոս կայսրն հրապարակեց իւր հոչակաւոր Էնկիկլիոնը 476-ին, նզովեց Քաղկեդոնի ժողովը, Լէօն տումար և հակառակորդաց յառաջ քաշեց, Տիմոթէոսին և Անտիոքայ Պետրոս Ֆուլոին կրկին գտհ բարձրացներով: Բայց Պօլսի պատրիարք Ակակիոսի (471—89) օգնութեամբ գտհնկէց եղաւ Բազելիսկոս, տեղն անցաւ 477 Զենոն: Իսկ Լէօն իւր մեծագործութեանց պաստակը չխայեց. գոնէ այս չարիքները չտեսնելու բախտն ունեցաւ. նա մեռաւ ցաւերի մէջ 461 թուին...: Նորա գործած չարիքները չփարեցան տանել նորա յաջորդները...: Զենոն հրստարակեց 482-ին հենոգիկոն, որ խորտակեց Քաղկեդոնը, վերականգնեց Կիւրեղի 12 նզովքներն և վերստին հաստատեց Նիկիան: Այդ ժամանակ հռովմայ Ֆելիքս II անարգեց Հնողիկոնը և բանագրեց Ակակիոսին, ըստ որում բաժնուեցան հին և նոր հռովմը 484—519:

Միւս կողմից Աղքաքանդրիոյ Պետրոս Մանլոսի (483—90) յարաբերութիւնը Ակակիոսի հետ կրկին սաստկացրեց ատելութեամբ լի ժողովրդի խռովութիւնն, որ չարունակուեցաւ Անաստաս կայսեր ժամանակ ևս: Զօրապետ Վիտալիսն բարձրացաւ Կիւրեղեանց օգնութեամբ կայսեր դէմ: Սակայն հռովմայ միութիւն անհրաժեշտ էր. այդ միտքը ստիպեց Յուստինեանոսին և Վիտալիսին Քաղկեդոնն ընդունելու. Կիւրեղեանց դէմ օգնելու եկան հռովմայ պատուիրահներ, որոնք ջնջեցին այդ հակառակորդաց անունները Շարբութիւնից և սկսան 519 թուից Փակել Աթէնքի, Անտիոքայ, Աղքաքանդրիոյ եկեղեցական դպրոցներն և ամենայն խռովագուժ միջոցներով ժողո-

վուրդը ձնշել Այս յաջողեցաւ նոցա, սակայն ձնշուած
 ժողովովի բողոքը չբարձուեցաւ. հաւատութիմ ձայնը զեռ
 շարունակում էր հնել աւերակաց և գերեզմանաց մէջ...
 Քաղկեդոնի ժողովը չտիրապետեց, զի Պօլսի եկեղեցականք
 անգամ զիտակ էին որ այդ ժողովը զաւածանել էր ծշմա-
 րիտ հաւատքին, ուստի դաւրս ելաւ առաջն պոլատի-
 կոսը Նեսնդիոս Բիւզանդացին (485—543) և աշխատե-
 ցաւ իմաստակօրէն ռանձն և ընութիւն բառերը նշնա-
 նիշ հրատարակել և համաձայնեցնել Քաղկեդոնը Կիւ-
 րեղի նզովքների հետ Յուստինիանոս ևս աշխատեցաւ
 թողնել իւր նախորդների անյաջող բոնութիւնք և ձար-
 տարութեամբ հին հաւատալիքը յառաջ քաշել նա հրա-
 ւիրեց զանազան կողմերը վիճարանելու. 531-ին, քննեց և
 հաստատեց թէ ժողովն գարճուածքով իմն մի մարմնա-
 ցեալ բնութիւն է խստավանել կեղծեցին նաև ժողովի
 արձանագրութեան մէջ «յերկու բնութիւնտ խօսքերը—
 յերկուց բնութեանց շինելով որ մնաց ցայժմ՝ իսկ լա-
 տիներէն զա մասն բարակ իր ապօղինարեաններից
 կեղծեալ յայտարարեցին (Մանսի VIII, 817—): Եւ ապա
 հրովարտակներ հանեց և զինքն կիւրեղան հրատարակեց,
 առանց Քաղկեդոնի ժողովը վերացնելու Կայսրուհին ևս
 սկսաւ բացարձակապէս պաշտպանել կիւրեղեանց, ըստ
 որում նորա սենեակում աշխատում էին սերկիւզած վար-
 դապետութեան յաղթութեան օգնելու: Այնուհետեւ կ.
 Պօլսի պատրիարք նշանակուեցաւ ջերմ կիւրեղեան Ան-
 թիմոս և արքունիք մտաւ Սևերոս, որոնց ջանքով լիո-
 վին ընկաւ Քաղկեդոնը: Աղքունիքի գործունէութիւնն
 զարգացաւ այս ուղղութեամբ, որ նկատելի է մանաւանդ
 որ խաչեցարափի վէճի ժամանակ, ըստ որում չոռվայ
 նուիրակները հակառակ էին դաւրս եկել այդ խօսքերին,
 թէև այդպէս է յիրարկուած կտակարանում և ամենահին
 հայրերի գրուածներում Հռովմայ Հորմիզդաս (514—23)

շուղեցաւ իւր նուկրակաց արածը մերժել, և սկսաւ կայ-
սեր պահանջներից խոյս տայ, սակայն Յովհան I (—526)
կատարեց Յուստինեանի պահանջն, ընդունելով այդ խօս-
քերի զործածութիւնը:

Բայց խաղաղութիւնը չէր վեճակուած Բիւզանդին.
Կրօնական հալածանքներն և կոտորածները պիտի շարու-
նակուէին. Նորա սուրբ պիտի աւերէր հկեղեցիքը, վան-
քերն ու կուսանոցներն, այլաղաւաններին ձանապարհ
հարթելու համար... 536 թուին անձամբ եկաւ հռովմայ
Ազարետ պապասն, ջանացաւ և կարողացաւ Անթիմոս
պատրիարքին գահընկէց անել տալ և Կ. Պօլսի մի ժո-
ղովում հաստատեցին նոր պատրիարք Մեննասի նախա-
գահութեամբ երկու բնութեանց վարդապետութիւնն, ընդ
նմին և նղովեցին Անթիմոսին և պետութեան խաղա-
րաններին: Ի յիշատակ այս քաջազործութեան შաաց Ա-
զարետ ի Կ. Պօլիս († 536):

Սակայն 543-ին նղովեց հրովարտակով Թէոդորի,
Թէոդորետի և Իրասի քաղկեդոնական զրութիւնք և այդ
նղովքն ստորագրեցին ստիպեալ և պատրիարքներն՝ Պօլսի,
Անտիոքայ, Աղեքսանդրիոյ և Երուսաղէմի, նեղը ձգելով
քաղկեդոնականաց: Նորա և յաջորդ կայսրների քաղա-
քականութիւնն էր Քաղկե. Ժաղովը չնղովել, սակայն հին
հաւատքն իրը նորա վարդապետութիւն հրապարակել:
Ուստի և Խոռովութիւնն այժմ ընդարձակուեցաւ քաղկե-
դոնականաց ընդդիմութեան ևս հանդիպելով¹: Այդ խռո-
վութիւնը վերջ չունեցաւ մինչև Բիւզանդի անկումն: Այս
թուուցիկ հայեացքը բաւարար ուրուապիծ մի է անվերջ
իրարանցման պատմութեան:

¹ Բիւզանդեան 553-ի Եղիշ ժողովում ծերեց Յուստինեանոս Քաղ-
կեդոնականութիւնն ի մի բնութիւն վերածելով, և Հոռովմայ պատերազ-
մին հանդիպեց:

Ամփոփենք. Քաղկեդոնի ժողովը գումարուեցաւ ոչ
թէ դաւանական խնդրի առթիւ, այլ անձնական և քա-
ղաքական շահերից գրուած, զի բնութեան խնդիրը վեր-
ջացած էր Եփեսոսի 431 ժողովով և վերստին նոյն քա-
ղաքում 449-ին, Ժողով կազմողը Մարկիանոսն էր—որ
ջանահնար եղաւ Կ. Պոլիսը բարձրացնել, սակայն պետու-
թիւնն չպառակտել. ժողովի գումարման հակառակ էր
հոռվմայ Լէօ Ա; Թէ ինչ և թէ ինչպէս պէտք է ժողովը
դործադրուէր, նախապէս ծրագրել էր կայսրը. որոշուած
էր հին և նոր վարդապետութիւնը յարակից հաստատել-
րայց գլուխ չեկաւ. Հոռվմայ վարդապետութիւնը յառաջ
տարուեցաւ: Բոլոր հին եկեղեցականք Քրիստոսի մէջ մի
բնութիւն են քարոզել. Նոյն իսկ Լէօ Ա այլ բան չէ քա-
րոզել. մինչեւ այն շահավիտական խնդրի յարուցուիլը:
Լէօի տումարը վարդապետում է նոյնն, ինչ որ նեստոր
գրել էր իւր վերջին նամակներում, այնպէս որ նեստոր
նզովուելով, նզովւում էր այն վարդապետութիւնը, զոր
նախ նա և ապա Լէօի տումարն է քարոզել:

Ժողովում Դիսկուլ ուղղադաւան պատրիարքին
նստեցրին դատապարտեալի նստարանի վրայ հերետիկոս
նեստորականաց գանգատի պատրուակով որ հակառակ էր
Բիւլանդականն հին սովորութեանց: Դիսկուլ արքունի
ժողովից յաղթանակով էր դուրս եկել Քաղկեդոնում և
նորա գաղափարակիցները շատ էին, սակայն նորա ճայնը
խեղղեցին, առանց նորա ասածները հերքել կարենալու:
Նորան վախեցնել ջանացին և ուղեցան մի այլ ժողովում,
որին ներկայ չեն ալքունի սատիկանք, բռնահարելու,
բայց յաջողութիւն չունեցան և ամբաստանեցին նորան
կայսեր առաջ, առանց Դիսկուլի ներկայութեան: Եպիս-
կոպոսները ստիպուել էին նորան ամբաստանելու, իսկ երբ
չկարեցան ապացուցանել սկսան ստորաբար ներողութիւն
խնդրել: Ժողովը չուղեցաւ ներս թողնել նեստորականաց:

սակայն կայսրականք զանխլացան նոցա գոչիւնները: Շատ խարկանքների անյաջողութիւնից յետոյ, չսեցին ժողովականաց խօսքին, որոնք պնդում էին Կիւրեղի նզովքները նորոգել և նոր բան չաւելացնել: Ժողովում կեղծեցին հին արձանագրութիւնք և հնարեցին մէկ նոր հաւատամբ կ. Պօլսի ժողովի անունով: Տումարի ընթերցումը կասկած յարցց և չընդունուեցաւ, որպէս նեստորամիտ դրութիւն: Կայսրականք սարսափեցրին կասկածող եպիսկոպոսներին, հրամայելով առանձնապէս նոցա խելքի բերել: Այնուշեաւ Անատօլիոս ջանացաւ հին վարդապետութիւնը ներս սպրդել բայց անյաջող: Հռովմայ պատուիրակների սպառնալիքից վախեցած, յաւաջ բերին արդէն պատրաստ մի այլ դաւանագիր: Ժողովը չկամեցաւ այդ դաւանագիրն ընդունել հռովմէականք գոչեցին որ ինքեանք ևս դաւանում են Կիւրեղի նման, իսկ երբ նոցանից պահանջեցին այդ հրապարակապէս ասելու, նոքա խոյս տուին: Սակայն դաւանագիրը ստորագրել տուին եպիսկոպոսներին առանձին առանձին թէ բռնութեամբ և թէ խոստութներով. ստորագրողք հաղիւ թէ ժողովականաց չորրորդ մասը լինին: Տումարն ևս կցուեցաւ դաւանագրին, ընդ նմին և Կիւրեղի նզովներն, որ հակասական է: Կայսրը հանդիսացաւ միահեծան քահանայապետ և վարդապետ հաւատոյ, իսկ կ. Պօլիսը բարձրացաւ հակառակ Լէօի ամենայն բաղձանաց: Թէ ժողովի գործը, թէ նորա վարդապետութիւնն ապահովուեցան կայսրական սրով: Մարսափելի հալածանքներ յարցց կայսրն, որ տեսեց մինչեւ Բիւզանդիոյ անկումն. այդ ժամանակի ընթացքում Բիւզանդիոյ կայսրներից շատերը ջանացին խափանել այդ ժողովը, սակայն չըաջողեցաւ...:

Ի վիրջյ եղուափակենք, դնելով այստեղ հռչակաւոր դաւանագէտ հարնակի խօսքերը. — «Խորտակուեցաւ, ասում է նա, արևելեան եկեղեցու հաւատը...: Բանին

Աստուծոյ քրիստոսաբանութեան կազմաձքը փշուեցաւ.
 (Նեստորի) մերկու անձինքն որոշապէս չնզովուեցաւ...
 ոչ աստուածութիւնն է յինքն ձգել զմարդկութիւնն և
 ոչ մարդկութիւնն է աստուածութեան վեհութեան բարձ-
 րացուել, այլ պարզապէս անձի մէջ նն, ըստ որում
 մարդկային և աստուածային բնութիւնը միջն որդա-
 րար միանում են մէկ անհատի մէջ։ Այդ ոչ մի երկիւ-
 ղած հռոմէն որ Աթանասի և Կիւրեղի զպրոցն է գնա-
 ցել չէ կարող որպէս իրաւացի միջինն ճանաչել, այդ
 նոյն իսկ 433 թուի խառնաձել չէր. այդ մէկ ժխտումն
 էր Քրիստոսաբանական բանաձեն ըստ փրկչաբանութեան
 խիստ զարգացնելուն։ Եւ հէնց այդ իսկ կաղ է։ Եթէ
 մարդկութիւնը Քրիստոսի մէջ աստուածացած չէ, այլ
 նորա մէջ նորա մարդկութիւնը միայն անձի միջոցով
 կապակցուած է, ի՞նչ արդիւնք կարող է այդպիսի կա-
 պակցութիւնը մեզ համար ունենալ...։ Մերկ, բացասական
 և որոշումները (անշփոթ, անբաժան և այլն) որոնցով
 ասուելու է ամենայն ինչ, հիմնովին մոլար նն ըստ զպաց-
 մանց յունաց դասական աստուածաբանների, Դոքա զըրկ-
 ուած են ջերմ, թանձրացեալ բովանդակութիւնից. դոքա
 այդ կամուրջն, որ հաւատացելոց հաւատն է, այդ կա-
 մուրջն որ ձգուած է երկնից յերկինս, դարձնում են մէկ
 գիծ, որ սղագոյն է քան այն մարդն, որի վրայով իսլա-
 մութեան խոստովանողք անգամ մի զրախոր գնալու յոյս
 ունին։ Արդարեւ կարելի է ասել. քաղկեդոնականութիւնը
 պահեց միայն նուազազոյն (տուուստ) արեելքի պատմա-
 կան այն հասողութեան, որ կար Քրիստոսի անձի նկատ-
 մամբ, այնու՝ որ նա փրկագործութեան վարդապետու-
 թեան հետեւողութիւնք անհետացրեց, որով և սպառնա-
 ցաւ աւետարանի Քրիստոսին լիովին ոչնչացնել։ Իսկ հոյ-
 րերն, որոնք այդ դաւանանքն ընդունեցան, այդ չմտածե-
 ցին—բռնադատուելու թուլութիւնն ունեցան,—բայց եթէ

մտածած լինէին, թանգարդոյն կլինէր այն վճարը, զոր նոքա այդլ համար վճարեցին. վասն զի մէկ աստուածուարանութիւն որ հիմնական հարցերում սոսկ բացասականի վրայ է յենւում, ինքն ինքեան դատապարտում է: Աննպաստ է նաև ասել թէ ժողովը միայն խորհուրդը հաստատեց և այլու ծառայութիւն մատոյց հոռոմոց եկեղեցու և աստուածարանութեան շահերին: Ճշմարիտ խորհուրդն երկու բնութեանց էական միութեան մէջ է և եթ.... իսկական խորհուրդը յետ մզուեցաւ, մէկ կեղծ խորհրդից.... իսկ այն դրութիւնն, որ հիմակ ուղղադաւան պիտի համարուէր... մէկ անձն իրապէս երկու է դարձնում, ըստ որում և ուրանում է հին հաւատը¹:

¹ Սիրայէլ Մեծն պատմում է, որ Պետրոս եպիսկոպոս Գագացին գրեց Հայոց. «Ի Քաղկեդոն ուրացան զՔրիստոս. զուք պինդ կացէք ի հայրենի հաւատոց՝ որ շնորհեցաւ ծեզ ի Տեառնէ և աշխարհիդ ծեր. զի որպէս երբեմն սերմն մարդկութեանս այդուստ սփռեցաւ ընդ աշխարհ, նոյնպէս առ ծեզ պահեցաւ սերմն ուղղափառ հաւատոյ. և ի ծէնջ տարածելոց է ընդ բազում: Ողջ յերուք յանսասան վէմն Քրիստոս, որդեակք իմ»:

Ե.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՄԱՐԱՌՄԱՆ
ԴԱՇՑՈՒՄ.

«Ըստ մեծի վնասուցն և մեծ ջանք
և աշխատութիւնը պիտոյանան :

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱԽՈՐՀ.

Կենաց այն ընթացքն, զոր անցյրեց Հայաստանեայց
եկեղեցին խրոխտապանծ նահատակութեամբ, սոսկալի դա-
րեր յետ զլորելով, իւր զարին ու լարում ստացել է
Գրիգոր-Սահակիան շրջանից, որ Հայոց եկեղեցու և ինք-
նազիտաստ Հայ ազգի 16 հարիւր ամեայ դպութեան կեն-
դանացուցիչ զարկերակն է: Այդ շրջանն է, որ հոգի տուաւ
Հայոց, այդ շրջանն է, որ ոգևորում էր Հային և այդ
շրջանն է, որ պիտի մնուցանէ և կրթէ յաւիտեան Շշմա-
րիտ Հային: 449—450-ին Մազդէզն սպառնում էր Հայոց
և ս. Սահակի անմահ հետեւրդք՝ մահն աչքի առաջ՝
զրում էին իւրեանց հաւատոյ խոստովանութիւնն առ
մոլի ալքան, շեշտելով. «յայսմ հաւատոց զմեղ ոչ ոք
կարէ խախտել ոչ հրեշտակք և ոչ մարդիկ, ոչ սուր և
ոչ հուր» (Եղ. 67), որ Հայոց եկեղեցու ախոյեանի ան-
վեհեր հիմնաքարը դարձաւ: Աստ ևս զրօշմեցին Հայք այն

գիրքն, որի մէջ և եթ իւրեանց գոյութիւնը պահել կարէին. այդ այն խօսքն է, զոր զրում է եպիսկոպոսաց ժողովն առ Պարսիկներն. «Եթէ սովին հաւատովք թողուս, ոչ յերկրի այլ տէր փոխանակեմք ընդ քեզ, և ոչ յերկինս այլ Աստուած փոխանակեմք ընդ Յիսուսի Քրիստոսին. միմիայն Պարսից իշխանութեան տակ էին հաւատում ապահովութիւն գտնել. այսչափ էին խրատուել նոքա անցեալ պատմութիւնից: Այս չհասկացաւ Յաղիերտ և վորձեց:

Ընդհարումն անխօսափելի էր և Հայոց միակ աղաջանքն էր Աստուածանից որ իրազործուած տեսնեն իւրեանց բաղձանքն, որ էր. «յորում սկսաք, ի նմին և կատարեցուք քաջութեամբ, և ոչ վատութեամբ» (Եղ. 150): Յուսահատութիւն չկար, վասն զի գիտէին ողի ոչ եթէ ընդ մարդոյ և ուխտ հաւատոց մերոյ, եթէ պատրիցիմք իրրե զտղայս, այլ անլուծութեամբ ընդ Աստուծոյ, որում չի հաջու քակտել և ի բաց ելանելը (68): Վասնորոյ և նոյտ նշանաբանն էր. «ոչ պատրիմք իրրե զտղայս, և ոչ մոլորիմք իրրե զանտեղեակս, և ոչ խարիմք իրրե զտգէտս, այլ պատրաստ եմք ամենայն փորձութեանց» (150): Դիտէին Հայոց եկեղեցու յաւիտենականութեան զիմաց իւրեանց անցաւորութիւնը. զիտէին թէ ինչպիսի հաւատարմութեամբ էր որ նախնիք փառք ժառանգեցին, ըստ որում և խօստովանում էին՝ «չմք ինչ լաւ մեք քան զառաջինսն, որ յայսր վկայութեան վերայ եղին զինչս և զստացուածս և զմարմինս իւրեանց» (67): Եւ ի հաստատութիւն իւրեանց այս յաւիտենական սկզբանց՝ դիմագրաւեցին՝ փառաւորապէս զոհարերելով իւրեանց անձն Աւարայրի գաշտում: Ծնկան զինավառ զինուորաց շարքի մէջ զիտնական վարդապետք պատերազմի դաշտում և իւրեանց զինակից հօգեհրաշ եղիշեէ զրմի տակ քանդակեցին այն գաղափարք, որոնց հա-

մար քաջապէս մեռան և յաղթապանծ սլացան նախնեաց
ո. գոզը:

Մազդէզն ընկճուեցաւ հայաստանեայց եկեղեցու վե-
հութեան առաջ, թէպէտ և շանարինք և շանաստուածնն
Մարկիանոս, որպէս ասում է Եղիշէ, հայոց անկումն էր
Նիւթում. Անցաւոր թշնամիք կարէին այս կարծամտաց
և ինքնաղբուժ ժամարոյծներին լքութիւն պատճառել և
ի կորուստ մատնել, սակայն հայաստանեայց եկեղեցու վե-
հութիւնն և հայ աղզի փառքն յաւիտենականութեան
վրայ է Հիմնաղբուած և նոցա պահակք նու աղնիւ և
աստուածային հոգիք: Դարեր շարունակ պիտի փշրուէին
զարդարուն խեցեր, հայաստանեայց եկեղեցու անշուք ժայ-
ռերին ընդհարուելով, և այդ ընդհարումն պիտի նորա-
որդոց խելամուտ անէր օտարի խարդաւանաց և խարէու-
թեանց: Ներսէս - Սահակեան գալրոցն ուսոյց հայաստանեայց
եկեղեցու գաւթում հայկեան որդոց և պարզեց նոցա այն-
ցաւերն, զորոնք կրեցին Բիւզանդի մախանքներից և ահա
Վահանն Մամիկոնեան դրաւ իւր յշյան իւր սրի վրայ,
լաւ ձանաչելով՝ զթուլութիւնն և զնարէութիւնն Յու-
նաց «Թէ որպէս նախնեաց մերոց ու խտեցին երդմամբ և
ստեցին» (Փարագ. ԿԶ. 362). վասնորոյց ընկաւ Վարդան-
արեան զաշում և բարձրացաւ յաղթաբար՝ ծապաղեաց
շեղջակյտի վրայ՝ նորա զուգակիցն Վահան իւր սակա-
ւաձեռն քաջերով: Այդ երեսնամեայ պատերազմի շրջանը
հնքեց հրաշախօսն Թովհանն Մանդակունի (469—479 տե-
ղակալ 479+487) իւր ոսկեզրոշմ խօսքերով առ իւր
հօտն. «Եկեղեցւոյ սիրիչք, առաքելոցն որդիք, Քրիստոսի
արեան զինք, մի՛ ծառայեցուցանէք զոգիս ձեր երկիւղի
մարդկան. տուք զկայսերն՝ կայսեր, և զԱստուծոյն՝ Աս-
տուծոյ: Յեկեղեցիս օրհնեցէք զԱստուած և զտէր յաղ-
թբրացն Խարայէլի: Ահա սիրեցէք զեկեղեցիս, և սիրեցայք
յեկեղեցւոյ. զթագաւորս՝ քաղցրացոյց եկեղեցի, զգազանա

ընտեղացելոյց, զգայլս՝ դառինս արար, դքեղ պայծառացցց, զմշնամիս ձշմարտութեան ամաչեցցց (Փար. 551):

Հայաստանեայց եկեղեցին հանգիստ շունչ մի առաւ և սկսաւ իւր պայծառութեան աշխատիլ: Արդէն երբ ս. Սահակի մահից զինի Բ. թարգմանիչք դարձան, որբ նկատեցին ինքեանց, բայց չվհատուեցան հալածանաց մշողը այս. ո՞վ այսուհետե զմերս յարգեսցէ զուսումն, ո՞վ ուրախասցի ընդ առաջազիմութիւն աշակերտիս, ո՞վ զհայրականն բարբառեսցի զուարձութիւն, մասամբ յաղթահարեալ յորդոցաւ. սակայն առայժմեայ էր այս ողբն և պարտաւորացումն գործունէութեան, առ որ և քաջալերւում էին խրախոյն ձայնն իներքուստ լսելով. բրայց գոհութիւն զարդարողին զնոսա, Աստուծոյ հոգւցն. զի թէպէտ և մարմնով հրաժարեցին ի մէնջ, այլ իմաստութեամբ հոգւցն առ մեզ են թէպէտ և քաջ սերմանողքն ննջեցին, այլ սերմաննեալն ի նոցանէ ինքնին բերէ զպտուղն ըստ բանին Տեառն մերոյ Յիսուսի: Թէպէտ և ի տեսութեանց մերոց անջատացան, այլ անտրոհ աղօթիւքն առ մեզ են (Խոր. III, ԿԸ. և Կարինեանի ուղղազր.): Նոցա նմանիլ, նոցա շաւզով ընթանալն էր իւրեանց երախտագիտութիւնն և սփոփանկքն: Գրչով խորտակեց սուրբ ամոլ իւր ահեղազյոյն թշնամոյն և ահա սոքա ևս գրչով պիտի զլորէին թշնամու զիտումները. զէպի մահուան խորխորատը վարելով: Եւ ահա ժամանակի հերձուածք ու հերետիկոսութիւնք հրապարակական աղբիւսի վրայ նետուեցան Մամրէի, Մովսէսի, Դաւիթ Անյաղթի, Եղիշէի, Եղնիկի և այլոց երկաթէ թիակներով: Ձշմարտութեան ուսուցումն—այս էր Ե. դարու իմաստուն վարդապետաց ջանքն ու ձիգը. ժողովրդին ճանաչեցնել Հայաստանեայց եկեղեցու վարդապետութեան էութիւնը հակընդդէմ ամենայն մոլորութեան, այս էր նոցա սրբազան խնդիրը, վասն զի Հայն անպատճառ պիտի սիրէ

իւր ազգն ու եկեղեցին, եթէ Շանաշէ նոցա Շշմարտապէս: Աւանիկ քաջազրիչն Եղնիկ արշաւում է մինչև թշնամու սիրան՝ եղծելով Խաւարտչին աղանդները: Ահա և Դիւտ (459 — 479) ռլուսաւորապէս ուսուցանէր բովանդակ ժողովրդոց. որոյ բանք իւր՝ նման յորդառատ անձրեկ զամենայն լսողի ծաղկեցուցեալ պտղաբերէր զոդիս (Փարպ. ԿԲ.): Աւանիկ և Անյաղթն Դաւիթ փառարանում է խաչն ու խաչեցեալն ըստ հրամանին այդ վեհախրոխտ հայրապետին պղի բարձիցի հերեսիոտաց հերձուածն, և խլեսցի յազարակաց փուշք, և որո՞ն սատանայական սերմանց, որ ի մարդ յուսան և ոչ յԱստուած: Ահա և մոտաթեւն Եղիշէ, վերաբանելով Քրիստոսի մարդեղութիւնը պատմական Շախրի մեջ, տապալում է հակառակորդաց երկարանութիւնը շեշտելով. «յարութիւն էր մարդոց և Աստուծոյ. մարդոյ ըստ բնութեան, Աստուծոյ ըստ տալարնութեան. և երկոցունց միացելոց՝ ոչ ևս այնուհետեւ երկու թուին, այլ միական դշյականին»: (Ճառք. 306): Աստ գեղազդոյցն Մամբրէ անձրեւում է իւր շանթերը հակառակորդաց փայ և ոգեռորուած իւր վարդապետութեան Շշմարտութեամբ, զոչում է առ Նեստոր և առ նորա աշակերտն քաղկեդոնական. «ամաշենք Թէոդորիտոն. մի՛ ամբառնար զաշսդ յերկինս, Նեստորիոս, քանզի կոյր աչօք էք ի միաբանութենէ ս. երրորդութեանն. վասն կորստեան ձերոյ միաբանեցէք պատմել զամօթալից վարդապետութիւն: Ոմն, ասեն, կարդայ՝ և ոմն լսէ. ոմն աղաչէ՝ և ոմն աղաչի. ոմն խանդաղատի, և զո՞ն ի խանդաղատանս ածէ...» (Ճառք. 50.): Բայց մեր հրաշաբանը զնում է և իւր զատակնիքն արևմտեան բոլոր խոռվութեանց վրայ, վերաձայնելով. ընդ անքաւելի մեզօք անկեալ այնոքիկ են՝ որք յանբաժանելի բնութիւն բաժինս արկաննն. իբրև անդ ոչ են ձեռնհաս առնել խոռվութիւն, ինքեանք յանձինս իւրեանց խոռվեալ տագ-

նապին, ի մարդկանէ հայշոյին և յԱստուծոյ դատապարտին և ջնջին ի դպրութենէ կինաց» (51. 71.): Անդ աղքային և աստուծածային գործունէութեան մէջ լեզուի և զրչի աշխատանքից դադար չառնելով հանդերձ, պայքարատենչն Մովսէս Խորենացի՝ արածով չէ շատանում և ասպարիզի կարօտով ողբում է. «այժմ մարտք ի ներքուստ և արհաւիրք արտաքուստ. արհաւիրք ի հեթանոսաց և մարտք ի հերձուածողաց, և խորհրդականն չէ ի միջի՝ որ խրատէր և յարդարէր ի պատերտում:»

Բայց հերիք. չերկարաբանենք. սակայն յիշելով պիտի յիշել թարգմանչաց զլուխ գործոյն, որպէս համայնական աշխատութիւն՝ այն բազմավաստակ զրուածքն, որ դարեր շարունակ հայոց վարդապետաց ջատագովական սեղանի զարդն է կազմել զրութիւն մի, որի մէջ ջանքով ժողովուած են քրիստոնէական եկեղեցեաց առաքելական հայրերի խօսքերն ի հաստատութիւն հայաստանեաց եկեղեցու հաւատոց առանձական խնդիրների—պիտի յութիւնք վասն ուղղափառ հաւատոց կամ պարզապէս պիրք վկայութեանց¹, որից յարաժամ օգտուել են հայոց եկեղեցականք կուռարանական յաղթական հանդիսում:

Եւ ի՞նչ սկզբունքով էին առաջնորդուում այս մեծաջան գործոց նուիրեալ անմահ թարգմանիչք և նոյա փառակից ժառանգները: Ինքեանք իսկ թող պատասխաննեն: Եթէ մի կողմից հիմնաքար է եղել քրիստոնէական ազատամտութեան մի գաղափար՝ ողինչ պէտք են խընդիրել և բանակոիւ լինել. հաւատալն է օգտակար և պաշտելն և երկրպագել լոռութեամբ.» միւս կողմից զգացել են բարոյական կենսազին պարտիք մի՝ ճշմարտութեան ամրութեան աշխատիլ որպէս ասում էին առ հակառա-

¹ Մատենադարան ս. Էջմիածնի № 1945. երկաթազիր - մազադամ: Օրինակը առ J. B. C. Pitra, Anal. Sacra. P. IV.

կորդք՝ ռեթէ զքանկ հարցն ոչ էկը պատառեալ և բաժանեալ զմի Տէրն՝ և զՔրիստոս և զԱստուած ի զանազանութիւնս՝ ոչ աշխատութեամբ ընդդէմ ամբութիւն ցանկոյ և փականս պիտոյ էր զնել զի և վասն ախտից գեղքը (Ասող. III, Ի. 4.): Այդ անմատչելի փականքներով և տոչորիչ տեղերով հարուստ էր Հայաստաննայց եկեղեցին և պատրաստ՝ հիմն ի վեր տապակելու թշնամու հոգեկարուստ մոլորութիւնք և պիտերը:

Հայոց այս քաջարի գործունէութիւնն օրէցօր գորանում էր, քանի աճում էր թշնամու խարդաւանանքը: Ե. դարու Բ. կիսում Հայաստանը լիսապէս պաշարուած էր հերձուածողներով. մէկ՝ Եղեսիայումն էր նեստորականութիւնն եռում նեստորի մօլի աշակերտ Իրասի (\dagger 457) ուսուցյամբ, որ Քաղկ. ժողովում արդարացաւ և վերստին իւր վիճակն ստացաւ իրու ծերմ քաղկեդոնական. մէկ՝ բազմից յիշուած՝ հռչակաւոր Թէոդորէտն էր, հաստատուելով ի Կիւրոս Եփրատի վրայ, իւր եռանդուն դպրօցով խռովութեան կրակը վառ պահում (\dagger 457). մէկ՝ Մծրինի կատաղի եպիսկոպոսն Բարսումա ($435+489$) արիւնըռուշտ մօքառամամբ հնձում էր Պարսից տէրութեան, մանաւանդ ասորի քրիստոնէից, և նշյն իսկ Հայաստանի հեռաւոր անկիւններին սպառնումն եւ ի՞նչ էր գոյա գործունէութիւնը: Ապականել ամբողջ արևելքն և, որպէս զրում է ականատեսն Յակոբ Սրճեցին շուրջ 515 (\dagger 521), 45 տարի շարունակ նիւթում էին այդ մախողք, թարգմաննելով երկրաբանութեան հիմնադիր Դիոդորի (\dagger 394) գրուածները խաղաղ ժողովողի մէջ խառնակութիւն ձգելու համար: Դիոդոր, Թէոդորոս Մոպսուստացի (\dagger 428) և նեստոր յարաժամ նիւթ էին տալիս թէ Բարսումայի նեստորապաշտ զպրոցին և թէ Թէոդորէտի և Իրասի քաղկեդոնական Շեմարանին, Անտիոքայ անընդհատ հռսանքի տակ աճելով: Չնայելով որ

Հայ իշխանաց սայրասուր թրելը պաշտպան էին թէ
Մազղեղանց և թէ դոցա յարձակմանց գէմ այնու հան-
դերձ այլ էր ժամանակն և պահանջը մեծ ժողովուրդը
սոսկում էր օտար վարդապետութեան դիմաց և կասկա-
ծանք էր նայում նոյն իսկ առ այն վարդապետք որոնք
արևմտաբում էին ուսել Բիւզանդ տարուրերում էր.
մերթ ընկնում էր Քաղկեդոն և մերթ բարձրանում մերթ
նզովում էր ի հռչակս աշխարհի և մերթ օրհնաբանում
արևմտաբի անկեանց մեջ Աղեքսանդրիան - Կապադով-
կիան հռչակաւոր դպրոցն որի հաւատարիմ պահաներ
էին Կոպտերն Հայք և Ասորիք սարսեցնում էր կայսր-
ներին Հալածուեցան Կոպտերը հալածուեցան Ասորիք
Հայք ապահով էին քաղաքականապէս և շուտով իւր-
բեանց կազդուրիչ ձայնը լսեցրին հալածուող եղբարց:

Երբ մօգերը վանդուեցան և Յովհան Մանդակունու
օրհնութիւնն իջաւ Հայոց վրայ պատերազմի համար ապ-
րող և արեան նախծիրի վրայ զինուորաց շարքում կա-
քաւող այդ ս. Հայրապետին հետեւեցաւ քաջարազուկն
Բաբկէն (487+492) որ իսկոյն արծուի աչքերով զի-
տեց Հայաստանի շուրջն և վճռեց Ճշմարտութեան ձայնն
ոի վերայ լերինն բարձու հռչակել լսողներին խրախու-
սել և խուլերին լսեցնել 488-ին գումարեց Վաղարշա-
պատի ս. ժողովն Աղուանից Շուփհաղեշ և Վրաց Գաբ-
րիէլ կաթուղիկոսաց աջակցութեամբ եղծեց ու զեղծեց
քաղկեդոնականաց վարդապետութիւնը խստիւ հրամայեց
բոլոր ժողովրդին ոչ մի հաղորդակցութիւն չունենալ նո-
ցա հետ՝ ոչ բարեկամութիւն անել և ոչ աղօթել բայց
միայն զնել ինչ և կամ զնոց տալ՝ որպէս ընդ Նրէից Նրէիք
երկների բազմաթիւ եպիսկոպոսք ստորագրութեամբ
և երդմամբ պարտաւորուեցան հաստատ մնալ յաւետեան
այդ ուխտին ըստ որում այդ ուխտազրութիւնը պահ-
ում էր Հայոց Վէհարանում ի յիշատակ այդ սիրազոր-

ծուլթեան (Ուկս. 80. 86. 136. Մովս. Կաղանկ. II, Խէ.):
Ըստ երեսյթին աստ որոշեցին որ խաչեցարնու աւելաց-
նել սրբասացութեան ի հաստատութիւն իւրեանց հա-
ւատոց^{1:}

Հարիաւ այս մեծ գործ էր և անհրաժեշտ եթէ ժա-
մանակի իրերի վեճախն ու հետևող պատմութիւնն ի նկատ-
առնենք: Աստուածային ծշմարտութիւն է, որ կրօնական
իրերում անհնար է անխստապահանջ կամ զիջող լինել:
աստուածային նն հաւատալիք ու եկեղեցական տնօրի-
նութիւնք, աստուածային-անանցական պիտի լինին, վասն-
որոյ և աստուածային արթնութեամբ պիտի պահպանուին
և յարգուին, ապա թէ ոչ կփորցնեն իւրեանց հութիւնն
և կարեռութիւնն: Այդ է պատճառն, որ հայք ոչ մի
զոհարերութիւնից չեն խուսափել, եթէ բանը հաւատա-
լեաց և եկեղեցուն է վերաբերել, որոնց դրկում կրթուել՝
մնուել՝ պաշտպանուել են: Նոքա հասուն խստութեամբ
նն վարուել ոչ միայն ամենամեծ, այլ նոյն իսկ արտա-
քուստ աննշան երեցող խնդիրներում, զի եկեղեցական
հարցերում մեծ և փոքրի, ծանր ու թեթեսի խարութիւն
չէ եղել և չկարէ լինել: Սակայն Վաղարշապատի ո. ժո-
ղովը հիմնական մի խնդրի հետ գործ ունէր, որ կազմում
է քրիստոնէութեան ուղեղն ու ծուծն, առանց որի ծրշ-
մարտութեան քրիստոնեան դադարում է քիստոնեայ լինե-
լուց և որի առաքելական անփոփոխ դաւանութեամբ
մարդս փրկուիլ կարէ: Ծշմարտ է, հայաստանեայց եկե-
ղեցին ժառանգական ազատամտութեամբ քարոզող է իւր
մկղբունքի՝ թէ ամենայն ազգ կարէ փրկուիլ, որպէս ու-
զում է, սակայն բնաւ խօսյ չէ տուել վատաբար իւր
պարտաւորութիւնից՝ իւր հաւատարիմ որդոց քարոզե-
լու՝ որ հայն փրկուելու է ո. Գրիգորի, ո. Ռոտեակէսի,

¹ Տես. Վարք ո. Սարալի. Գլ. 32 (առ Կոտելերիոսի):

ս. Վրթանէսի, ս. Յուսիկի, ս. Ներսէսի, ս. Սահակի և
Նոցա անմահ ժառանգների հետ, նոցա հաւատալիքն իսկ
լաւարի ինքնազիտաստութեամբ դաւանելով. այս է եղել
Հայոց 16,00 ամեայ սրբագործուած սկզբունքն, որ պիտի
պատմութեամբ մեզ ներկայնայ:

Պահ մի պարզնք այդ խնդիրը: Արդէն տեսել ենք
որ Հակառակորդք քարոզել էին սկսել ի Քրիստոս
երկու բնութիւն ի մի անձն, երկու կամք և երկու ներ-
դործութիւն: Մէկ է անձնաւորութիւնն, այսինք մէկ է
Յիսուս Քրիստոս՝ միջնորդն Աստուծոյ և մարդկան, սա-
սայն երկու են նորա կամքերն, մէկն աստուածային բնու-
թեան և միւսն մարդկային բնութեան, երկու են նաև
ներդործութիւնք, մէկ աստուածային բնութիւնից և միւսն
մարդկայինից. ըստ որում հրաշք է գործում Քրիստոսի
աստուածային բնութիւնն ու կամքն, իսկ քաղցում է,
ծարաւում է, թքւում, անարդւում է նորա մարդկային
բնութիւնը. կենդանի է մնում և յառնում նորա աստ-
ուածային բնութիւնն, իսկ չարչարւում է, խաչւում է,
մեռնում է, թաղւում է նորա մարդկային բնութիւնը:
Ուրեմն գործողք տարրեր են և երկու են, միայն թէ
աստուածային բնութիւնն, որպէս հզօրագոյնն՝ իշխումէ
մարդկայինին, որպէս տկարագոյնին վրայ: Եւ քանի որ
մէկ անձն է Քրիստոս, մէկ Քրիստոս Յիսուս է, այդ պատ-
ճառով աստում է թէ Քրիստոս հրաշք գործեց, Քրիս-
տոս Աստուած է, Քրիստոս մարդ է, Քրիստոս մեռաւ,
Քրիստոս չարչարւեցաւ ևայն, ըստ որում ոչ թէ Քրիս-
տոս Աստուածն է չարչարւում, խաչւում, թաղւում, մեռ-
նում, այլ Քրիստոս մարդը. նաև ոչ թէ Քրիստոս մարդն
է հրաշք գործում, թէ չկում, յառնում, այլ Քրիստոս
Աստուածը, միայն թէ այդ աստուածութիւնն և մարդ-
կութիւնն կապակցեալ մէկ անձնաւորութիւն են կազ-
մում: Ըստ սմին երկու բնութիւնք մնում են Քրիստոսի

անձի մէջ անշփոթ և անբաժան: Այսպէս են դաւանում
չայոց հակառակորդք:

Այժմ հետեարաննելք տեսնելք, ի՞նչ է դուրս գալիս:

1. Եթէ իւրաքանչիւր բնութիւն կամեցող ներգործող
է ըստ ինքեան, ուրեմն անձնաւորութիւն է, զի անանձնա-
ւոր՝ բնութիւնը չէ կարող գործել ուստի և երկու անձն
կայ ի Քրիստոս. որ չարաշար նեստորականութիւն է:

2. Բանն Աստուած՝ այսինքն աստուածութեան մի
անձնաւորութիւնը՝ մարդացաւ, անփոփոխ մնալով: Եթէ
Քրիստոսի մարդկային բնութիւնն անձնաւորութիւն չէ,
ուրեմն Քրիստոս անկատար մարդկութիւն ունի: Որ և
հին հերետիկոսկութիւն է:

3. Եթէ մարդկային բնութիւնն անձնաւորութիւն է,
պարզ է որ կամ պիտի սուզուեր աստուածութեան մէջ,
որ եւտիքականութիւն է. կամ պիտի յարակցուեր նորա
հետ մէկ երրորդ անձնաւորութեան մէջ, ուրեմն Քրիստոս
երեք անձնաւորութիւն ունի, որ կինի պսակաւոր նես-
տորականութիւն:

4. Եթէ Քրիստոսի անձնաւորութիւնն աստուածա-
յին է, որպէս այժմ ասում են, որ 2-դ կէտի լրացուցիչ
հետեւութիւնն է, ուրեմն մարդկութիւնը սուզուել է նորա
մէջ և սոսկ աստուածութիւնը չարչարուել է խաչի վրայ.
այս ևս պսակաւոր եւտիքականութիւն է:

5. Հուսկ հապա, աստուածային բնութիւնն ոչ մի
փոփոխութեան չէ ենթարկել զմարդկայինն, այլ զայն
ծառայեցնում է ինքեան, որպէս զմեքենայ: Այդպիսով
Քրիստոսի անձն ոչ թէ միութիւն իմն է, այլ երկու տար-
որոշ բնութեանց կապակցութիւն: Բանն Աստուած չէ
իւրացնում մարդկային բնութիւնն և իւր զգայարանը
դարձնում, այլ իւրաքանչիւր բնութիւն մնում է յին-
քեան, պահելով իւր զգակերպութիւնը: Աստուածու-
թիւնն յինքն չէ ձգել զմարդկութիւնն և մարդկութիւնը

չէ վերամբարձել աստուածային բարձրութեան, այլ երկուքն ևս պարզապէս մնացել են Քրիստոսի անձնաւորութեան մէջ՝ այսինքն՝ աստուածային և մարդկային բնութիւնք կապակցուել են միջնորդով՝ Քրիստոս անհատի մէջ։ Այս այսպէս լինելով և վերեւի հետեւութիւնը ճըշմարտելով, ձգում է այդպէս հաւատացողին զանազան տատամասումների մէջ և լքեցնում եթէ Քրիստոս երկու բնութիւն ունի, և չարչարուողն, խաչուողը, մեռնողը նորա մարդկային բնութիւնն է, իսկ հրաշագործողը, փառաւորուողը, յառնողը նորա աստուածային բնութիւնն է, ուր է մնում այլ ևս Քրիստոսի մեծագործութիւնն աւր է մնում նորա աստուածային դժութիւնն առ մարդիկ Զիջաւ Աստուած և չխոնարհուեցաւ, ուրեմն չքարձրացրեց մեզ. չմարդացաւ Աստուած և մեղանից մինը չեղաւ, ուրեմն չաստուածացրեց մեզ. չմիացաւ Աստուած մարդուն հետ էապէս և երկինք չտարաւ նորան, ուրեմն չփրկեց մեզ եթէ նա չմարդացաւ և որպէս Ճշմարիտ և միագոյ աստուածամարդ չարչարանք և մահ յանձն չառաւ, այլ ևս ի՞նչ մեծ բան է, եթէ մարդ մի չարչարուեցաւ և զոհուեցաւ իւր գաղափարի համար, որպէս Պօղոս, Յօվհաննէս, Բարդուղիմէոս և այլն. մի՞թէ սոսկական մարդու մահը կարէ աղատել իւր նմանեաց. եթէ այդպէս է, ուրեմն ամենայն նահատակ պիտի պաշտուի, որպէս փըռ կիչ և ամենայն մարդ կարէ Փրկիչ-Քրիստոս դառնար իսկ եթէ մարդկային ինքնազոյ բնութիւն մի ծառայել է աստուածային տնօրինութեան իրրե մեքնայ՝ Յիսուս անհատի մէջ, ուրեմն աննպատակ էր և խաղ բանին Աստուածոյ աշխարհադղորդ մարդանալը, վանաբոյ և մարդադաւան են, ոչք Յիսուսի մէջ մարդկային ինքնազոյ բնութիւն մի երկրպագում են։

Բայց տակաւին այլ է վարդապետում Հայաստանեայց ս. եկեղեցին ի սկզբանէ մինչև ցայսօր։ Նա ուսու-
հայց եկեղ. և բիոլ. ժողով. պար.

յանում է շանձառ միութիւն ի Քրիստոս, այսինքն ըստ ամենայնի միութիւն՝ մի բնութիւն, մի կամք, մի ներզործութիւն, մի անձն, մի դէմք։ Թէ Հայոց հաւատամբն և թէ Հայոց եկեղեցու ս. հայրերն, այն է մինչև Ե. դարու վերջն, որպէս տեսանք ևս, այդ են քարոզում։ Նոցա նո յնուում հաւատարմօւթեամբ և մնացեալ գարերի Հայոց հայրապետներն, որպէս պիտի տեսնենք։

Բայց յառաջաբերենք քանի մի վկայութիւնք ի լուսնի վերնոց։ Հայաստանեայց եկեղեցու առաքելական Հայրն ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ ասում է. Ձի որ ի մարմինն հաւատացին՝ ծանոյց նոցա զաստուածութիւնն իւր. և որք ի մարմնոյն գթեցին, ուրացան զբնութիւն նորա Քանզի միացաւ ի մարմնի բնութեամբ, և խառնեաց զմարմինն ընդ իւր աստուածութիւնն (Ագաթ. Լէ. տես. և լթ. Խ. ԿԱ. ՀԶ. ՀԵ.):

«Ել և ինքն իսկ Տէրն փառաց որ ամենայն զօրութեանց և զօրաց արարիչ է և պարզեիչ յորժամ կամեցաւ ցուցանել զաներեւոյթ ոէր իւր առ ազգս մարդկան, որ չարչարելին էր և վշտառին, որ աշխատելին էր. և նովին հոգւով միաւորեալ առ Աստուած բանն՝ մտաւորն և բանաւորն, խառնեալ ի մարմին ըստ աւետարանական թանին, զի Շնանն մարմին եղեւ և բնակեաց ի մեղ...» Շնեցաւ զնոյն մարմին և զհոգի, և խառնեաց ընդ աստուածութիւն իւր յաղագս անբաւ սիրոյն իւրոյ, և զամենայն կիրս մարդկայինս կրեաց բաց ի մեղաց (Յաձախ. Էջ. 147. 190. տես. և 148. 16.):

Ս. Գ. Լուսաւորչի ասածներին յար և նման երգւում է Հայաստանեայց եկեղեցօւմ, Մովս. Խոր. շարականի մէջ. «Մնար ի կուսէ անձառ միութիւն, անբաժանելի և միշտ գոլով ոչ մեկնեցար ի հայրական ծոցյց» (Կան. Ծն. Քսի. ա. աւուր.):

Առօրեայ խստովանութեան մէջ ևս ամենայն Հայ

կրկնում է. «Եղեւ Աստուածն կատարեալ՝ մարդ կատարեալ. հոգւով և մտօք և մարմնով. մի անձն, մի դէմ և միաւորեալ մի բնութիւն» (Ժամագիրք):

449 Թուի Արտաշատի եպիսկոպոսական ս. ժողովը դրում է. «Եւ որ արար զաշխարհս, նոյն եկն և ծնաւի ս. կուսէն... Էր Աստուած Ճշմարտիւ, և եղեւ մարդ Ճշմարտիւ. ոչ ի լինելն մարդ՝ կորցյս զաստուածութիւնն, և ոչ ի կալ մնալ Աստուած՝ աղաւաղեաց զմարդկութիւնն. այլ նոյն և մի: Այլ քանզի ոչ կարէաք տեսանել զանտեսանելին և մերձնալ յանմերձնալին, եկն եմուտ ընդ մերով մարդկութեամբս, զի և մեք մտցուք ընդ նորա աստուածութեամբն: Ոչ անարգանս ինչ համարեցաւ զգենուլ զիւր ստեղծուած մարմինս, այլ մեծարեաց իրրե զաստուածաստեղծ զիւր զրծու Ոչ առ սակաւ սակաւ շնորհեաց ինչ սման զանմահութեան պատիւն, իրրե զանմարմին հրեշտակաց, այլ միանգամայն զբոլոր բնութիւնն մարմնով՝ շնչով և հոգով զգեցաւ, և մարանեաց ընդ աստուածութեանն. միութիւն, և ոչ երկութիւն. և այսուհետեւ մի գիտեմք զաստուածութիւնն. որ յառաջ էր քան զաշխարհս, նոյն և այսօր» (Եղիշէ. 64—65):

Պէտքից աւելի եղան այս հիմնական պիտառութիւնք. ամփոփենք Հայաստանեայց եկեղեցու վարդապետութիւնը. Քրիստոսի բնութեան վրայ: Բանն Աստուած իջնելով կոյսի արգանդը, թանձրացաւ, մարմնացաւ, մարդացաւ և ծնաւ աստուածամարդ, այսինքն՝ Աստուած կատարեալ նոյն ինքն՝ մարդ կատարեալ, ըստ որում և խոստովանում ենք ի Քրիստոս, մի աստուածմարդկային բնութիւն, մի աստուածմարդկային ազատ կամք: Աստուածմարդկային բնութիւն է այն, որ յերկուց է, յորում կայ որ ինչ աստուածային է, կայ որ ինչ մարդկային է. դոցա ոչ մէկի վրայ իրապէս չկարէ առանձինն խօսք լի-

նել, այլ խօսւում է այդ միաւորութեան վրայ։ Ըսդ նմին
բանն Աստուած մարդանալով, չայլայլուեցաւ, այլ ռզոր
էրն՝ ոչ ի բաց թողլով, եղև՝ զոր ոչն էր։ Բանն Աստ-
ուած իջնելով ի մարդկութիւն, չփակուեցաւ, զի նա
անրովանդակելի է։ չանարգուեցաւ, այլ մնալով ի բարձ-
րութեան, գտաւ նոյն ինքն ի խոնարհութեանն թայց
քանի որ Քրիստոս ներկայանում է իւր զործունէութիւնմբ
երբեմն որպէս կատարեալ մարդ և երբեմն որպէս կատա-
րեալ Աստուած, ուստի նա կատարեալ մարդ է և միան-
գամայն կատարեալ Աստուած։ Զորօր։ Հրացեալ երկաթը
սոսկ հուր չէ, այլ երկաթ է, ըստ որում և լոկ երկաթ
չէ։ Հուրն և երկաթն ոչ որոշւում են իրարից և ոչ
շփոթւում են իրար հետ։ ոչ հուր է իւր յատկութիւնն
երկաթին տալիս, ինքն զբկուելով, և ոչ երկաթն է իւր
յատկութիւնը հրին տալիս, ինքն սպառուելով, այլ եր-
կուքն էլ մնում են միասին միաւորուած հրերկաթի մէջ։
Հուրը կերպաւորում է զերկաթը և երկաթը տեսակաւո-
րում է դհուրն։ Դործն ևս ոչ սոսկ մէկինն է, այլ միա-
ւորութեանն, որ և ծեծուողն է և ոչ թէ հուրն, որ
անշօշափելի է։ միայն թէ հուրը մոքրում է զտում եր-
կաթը ժանդից և ազնուացնում։

Նմանապէս և Քրիստոս։ նորա աստուածմարդկային,
բնութիւնն է զործող։ նա եթէ ուղում է, զգալապէս յա-
ռաջ է քաշում իւր մարդկութիւնն, իսկ եթէ ոչ, յետ
է քաշում զայն իւր աստուածութիւնն տեղի տալիս, մինչ
զործն պատկանում է ոչ Բանին պարզապէս և ոչ մարդ-
կային բնութեան սոսկապէս, այլ միաւորութեան։ նոյն
այդ աստուածամարդը քաղցեցաւ, ծարաւեցաւ, հրաշա-
գործեց, բուժեց, չարչարուեցաւ, խաչուեցաւ, մեռաւ, յա-
րեաւ, Խաչուեցաւ, մեռաւ որպէս մարդ, զի այդ մարդուն
է յատուկ, ըստ որում Աստուած անշարժարելի է։ իսկ
հրաշագործեց, յարեաւ իւր կամքով, որպէս Աստուած,

զի այդ Աստուծոյ է միայն կարելի Մեռաւ որպէս մարդ իւր հոգին փշելով, սակայն նա կենդանի էր, որպէս Աստուծուած: Ինքն անչարչարելի էր, բայց զթութեամբ բաղմա- չարչարելի եղաւ:

Եւ ինչո՞ւ այսպէս: Զի նա եկաւ մեղ փրկելու հա- մար. մարդն մեղսագօրծ էր. Աղամայ անհնազանդութիւ- նը բաժանել էր մարդուն Աստուածանից և զժոխքի որդի գարձրել. եկաւ բանն Աստուած, իջաւ յանարգութիւն, րոնեց մոլորեալ մարդուն, զրկեց, ողջազուրեց, միացաւ նորա հետ և Աստուած մնալով՝ մարդ եղաւ, ապակա- նացու մարմինն անապահանացրեց և որպէս մարդ ապրե- լով, ապրեցաւ որպէս Աստուած, ազատ մեղքերից և ա- կամայ և անզոնելին կրքերից: Տուաւ զինքն մարդու փրկութեան համար, ըստ որում կրեց ամենայն չարչա- րանք, որի սկիզբն էր իւր մարդանալը. խաչուեցաւ և մեռաւ մեղ համար և յառնելով որպէս աստուածամարդ՝ բարձրացաւ իւր վեհութեան, յօրում միշտ էր, որպէս Աստուած: Իսկապէս միանալով մարդուն հետ, եղաւ ծշմարիտ միջնորդ, որով վերստին միացանք Աստուծոյ հետ: Ինքն Աստուծոյ որպի էր ծննդեամբ, մենք Աստուծոյ որդիք գարձանք՝ օրդեգրութեամբ: Ինքն իջաւ յանարգու- թիւն մարդկային բնութեան հետ միանալով, մենք ևս բարձրացանք նորա շնորհեալ համարձակութեամբ առ աստուածութիւնն ծախրելով: Ինքն էապէս անչարչարելի, սակայն ի սկը իւր որդոց իրբե մարդ չարչարուեցաւ, մնալով անչարչարելի: Ինքն չարչարուելու պէտք չունէր, բայց կրեց մեր չարչարանքն մեր թուլութեամբ և կամ քով, ըստ որում և իրաւապէս փրկեց մեղ՝ ըստ մեղ՝ մեր դատապարտութեան մշտական չարչարանքից: Ինքն իջաւ յերկիր և մենք տարուեցանք յերկինս: Ինքն ան- մահ է և մեռաւ, մենք մեռեալ էինք և անմահացանք: Ինքն Աստուած է և մարդացաւ, մենք մարդ էինք՝ աստ-

ուածացանք: Ընդ սմին աստուածային գլուխթիւնն ան-
չափ է. մենք այս անցաւոր երկրում, սակայն ջրով ի
հոգին սուլիբ սրբուելով, Քրիստոսի շաւղով ընթանալով,
շնորհաքն նորա, իւր մարմնոյ և արեան հաղորդուելով,
նորա ծշմարիտ համայնքում ապրելով, որին պարզել է
ո. հոգու ներկայութիւնը, մեր պատիերն անարգող մեղ-
քերից զղջալով և հեռանալով, քրիստոսաբար մեր եղ-
բարց հետ վարուելով, նեք և կլինենք երկնքում, որպէս
աստուածամարդն Քրիստոս Աստուած երկնքումն է:

«Մտերիմ և բաջասիրտ հաւատով զանարժան իրս հալածել և արժանաւոր օգտիւք զշահսն ժողովնել, ուստի անուն բաջութեան և պարծանաց յերկրի Թողուլ:»

Գր. ՀՈԽԱՋՈՐԻՔ.

Լաւ ըմբռնելով Հայաստանեայց եկեղեցու այդ խընդրի մեծութիւն, կզգանք նորա հռչակաւոր նահատակների մեծափառութիւնն, որով անմահացան հայրապետք, անբաժան իւրեանց եպիսկոպոսներից, վարդապետներից, իշխաններից և ամենայն ժողովը ականներից: Այդ ուխտ էր համօրէն, ուխտ էր ազգային, բայց և համաշխարհային, զի ոյք իւրեանց հետ չէին, հակառակ էին, ոյք հակառակ չէին, իւրեանց հետ էին լինելու երեք ազգերի այս մեծագործութեան ձայնը հասաւ Ասորոց, որոնք Բարսումայի անօրէնութիւնների դիմաց սասար և սփոփանք հայցեցին: Քրիստոնէափոր Ա-ից (515—?), յիշեցնելով առաքելական խօսքը՝ «Պուք որ կարող էք, զտկարութիւն տըկարացն բարձէք», ըստ որում և Հայոց կաթուղիկոսն, որին պատմիչը փիլիսոփայ է կոչում, թղթեր զրեց և քաջալերեց (Թովմ. Արծ. II, թ. Միք. Մեծ. 313.), բայց ներսէս թ. Աշտարակեցու (545—556) օրով Ասորիք կրկին օգնութիւն Հայոցեցին Հայոց աթոռախց: Թէ ինչպիսի ջերմեռանդութեամբ էին վերաբերում առ այդ առաքելական ու աթոռն, երևում է թղթերի հասցէից, որ է

այս. Դաւաց, ճշմարտից և աստուածասիրաց հովուաց
արդարոց և հարանց հովերաց, որ էք լոյս աշխարհի և
սիւնք հաւատոց. Քարոզելք արդարութեան և աշակերպ
առաքելոց, ընկերք սրբոց և բարեկամք արդարոց, սիրե-
լիք Քրիստոսի և պահապանք խաչին նորա, Տէր Ներ-
սէս... Նորա բազմաթիւ ստորագրութիւններով՝ նկարա-
գրեցին ուղղափառութեան համար իւրեանց կրած նեղու-
թիւնք, ապաւիններով՝ Հայոց Այետ Աստուծոյն Ուղարկեցին
և Սարեբայ վանքի երէց Արդիսոյին, եպիսկոպոսական
ձեռնազրութիւն խնդրելով։ Ներաէս Բ. հրաւիրեց 551-ի
Դւնայ մեծ ժողովն՝ Մովսէս Խորենացու հռչակաւոր ա-
շակերտ Պետրոս Սիւնեաց միարապօլտի, Մամիկոննեանց
Արքահամ եպիսկոպոսի յաջորդ Ներշապուհի և նորըն-
ծայ Ասորոց ուղղափառաց եպիսկոպոսին հետ, բազմա-
թիւ եպիսկոպոսաց և իշխանաց միաձայնութեամբ ջրեց
ու մրեց թշնամեաց վարդապետութիւնք. նզովեցին Քաղ-
կեդանն և երկու բնութիւն ասողներին և հաստատեցին
ոմի բնութիւն բանին մարմնացելոյ. և ընդ նմին և եպիս-
կոպոսաց և իշխանաց տանուտէրաց և աղատաց և հա-
մօրէն ժողովրդականաց ստորագրութեամբ ուխացին՝
ամենայն ոյժով ընդդիմազրել երկարնակներին, մաքառել
նոցա գէմ և այլն. Եւ որպէս զի բնաւ հուոմներին չկա-
րատին, վերացրին նաև նոյն թուարկութիւնն և կարգե-
ցին Հայոց եկեղեցական թօւականը և աստատեցին և
որ խաչեցարն որպէս կատարեալ ամփոփումն փրկագոր-
ծութեան և կրկնութիւն Հայոց հաւատամքին. Ապա
Հայոց այդ մեծ հովեւն զրեց և քաջալերեց Ասորոց՝
չվհատիլ ո. գործում, ընդ նմին անվեհեր մաքառման
ողի ներշնչեց իւր եկեղեցու հաւատարիմների սիրուլ^{1:}

¹ Զարք. Պատ. Բայ. տպ. 1886. 398. Նախն. Թարգ. 272. լոյն
պատմիչ մի ժամանակակից Combefis, hist. monoth. Paris 1648,
272. Աս. II, Բ. Օրբել. ԻԱ. ԿԸ. Վարդան Լ. տես. և Յուշիկը. Բ. 311.

Մինչդեռ քաղկեդոնականք մտած խառնակում էին երկրի մթին անկիւները, մանաւանդ Սիւնեաց, Վրաց և Ազուանից կողմը, Յովհաննէս կաթուղիկոսը († 572—73) թղթով հրամայեց Սիւնեաց Վրթանէս եպիսկոպոսին և Միհր Արտաշիր իշխանին նղովել և մերժել հերձուածողաց և բնաւ հաղորդ լինել նոցա, զի նոքա ևն ժպղառ-րիչք եկեղեցւոյն Քրիստոսի յայժմու ժամանակիս յամենայն տեղիսաւ: Սակայն և պատառիրեց, որ ով գառնայ և ղնեստոր, զԹէողորիաս և զՔաղկեդոն զրութեամբ նղովէ ամենայն կամք իւրովք ընդունել ապաշխարութեամբ, զի Շղուռն ողբանւթեան Աստուծոյ խոսափանողաց և ապաշխարողաց հանապաղ բաց է» (Կաղանկ. III, իֆ. Օրբ. իթ. կիր. 113. Յոյն պատմ.): Յոյն այս զգուշութեան աղագաւ զրեց մէկ նամակ ևս Աղուանից Արաս կաթուղիկոսին, յորզորեց արթուռն մնալ հերձուածողներից անմնաս կենալու համար, ընդ նմին պատուիրեց յղել 3 եպիսկոպոս առ ինքն յուստնիլ ուղղափառ վարդապետութեան, ոզի մի՛ որ կորիցէ ի հոփուաց կամ ի հօսից: Արաս ժողովեց իւր վիճակի եպիսկոպոսք և «յոյժ քննութիւն առնելով», «հալածեաց ի տանէն Աղուանից զփար-դապետ կրօնին այնմիկ զԹովման և զԵղիայն և զԲնուան և զիրաս և զսյլս ընդ նոսին զնմանողս նոցին արար տարաբնակ ի հեռաւոր վայրու» (Կաղանկ. II, է.):

Մինչդեռ Հայք զբաղուած էին եկեղեցական ներքին գործոց, հա՛ փրթաւ Պարսից կատաղութիւնը Հայոց վրայ, զի Խոսրով Անուշըռուան տեսնելով որ Բիւղանդ քրիստոնեայ իմն գոլով հալածում էր միւս քրիստոնեայ աղքաց, խելքի բերուեցաւ մոգերի ջանքով և սկսաւ րրիչ դնել Հայոց եկեղեցու շօշափելի պարիսպների տակ: Ելաւ հրաման և մոգերը զիմեցին ի Դուբին կրակատուն շինելու. Հայք զայրացան, աեսնելով որ իւրեանց մարմնաւոր հնազանդութիւնն ի շարն էր գործադրւում և ահա ձայն

բարձրացրին. «Քրիստոնեայք և մեք և ծառայք արքա-
յից արքայի, այլ յիրս հաւատոց մարդոյ ումեք լսել ոչ
կարեմքա... և երբ Պարսիկները բռնութեան դիմեցին, ժո-
ղովուեցան քանի մի հազար քաջեր Վարդան բգեշխի
առաջնորդութեամբ և 571-ին ջարդեցին Պարսից, սպա-
նեցին Սուրէն մարզպանին և խոյս տալով դէպի արև-
մուտք, Բիւզանդի օգնութիւնը խնդրեցին: Նոյն միջոցին
մահը յափշտակեց Յովհաննէս կաթուղիկոսին և Դւնայ
արեան նախաճիրի վրայ աթոռ բարձրացաւ Մովսէս անվե-
հեր հայրապետը: Պարսիկները դեռ քանի մի տարի կռուի
ճակաաներ յարգարեցին հայա-յունական զօրաց դէմ և
հուսկ ապա Խոսրով կենաց վերջում նկատեց Հայոց
հաստատամտութիւնն և ցնցուելով քրիստոնեայ մկրտուե-
ցաւ (?). Նա ազատութիւն տուաւ Հայոց, ասելով իւր
հօր Կաւատի նման, փւրաքանչիւր ոք զիւր հաւատս
կալցի, և զ՞այս նեղել ոք մի՛ իշխանցէ, ամենիքին մեր ծա-
ռայք են, մարմնով մեզ ծառայեացն: վասն հոգւոցն,
որ զհոգին դատէ՝ նա զիտէ (Սեր. Ա. Բ. Թով. Եփես. II,
19. 20... Յովհ. Կթ. ԺԶ. Ասող. Ա. Բ. և այլք):

Մովսէս կարգի բերաւ Հայ-տումարը Տարոնի Աթա-
նաս եպիսկոպոսի ջանքով (Յովհ. Մամ. 8. Յով. Կթ. ԺԶ):
Նա երկար չաշխատեցաւ եկեղեցու բարեզարդութեան, զի
նոր հալածանք մի եր սպասում նորան: Իրերի վիճակը
շուտով փոխուեցաւ քաղսքական հանգամանաց ներքոյ,
որից կախուած է ազգերի բախտն, ըստ դէպքից օգտուե-
լու իմաստութեան: Երբ Պարսից Որմիզդն 579-ին սպա-
նուեց օգնութիւն Հայոց իւր թշնամի Մօրիկ կայսրից,
ընդգէմ իւր ապատամբ Վահրամ զօրտվարին: Վահրամ
Խորհուրդ տուաւ Հայոց միանալ իւր հետ և զգուշացրեց
նոցա՝ որ երկու հարեան ազգերի բարեկամութիւնը կլինի
Հայոց համար անբախտութիւն: Մակայն չհաւատացին,

թէն Յունաց և Պարսից բարեկամութիւնը Դ. դարում
 ևս մեծ թշուառութիւն բերաւ Արշակունեաց զլիին:
 Մօրիկ օգնեց. Հայա-յունական վօրքը միացաւ Պարսից
 հետ և Մուշեղ Մամիկոնեանի մասնակցութեամբ ջարդեց
 Վաշրամին: Խոսրով ապահովուեցաւ Հայաստանի մեծ
 մասը մնաց Մօրիկի ձեռքը: Տփիխս, Գառնի, Աղատ գետ,
 Մասիս, Առեստն աւան, Վան ծով, Ընծափիսար, Մծրին,
 սահման դարձան: Ապա Մօրիկ ձեռք տուաւ Խոսրովին
 և առաջարկեց իւր մասի Հայոց դէպի արևելք տանելու,
 իսկ ինքն իւր մասինը—Թրակիա, որպէս զի Հայաստանը
 մէջ տեղից բարձուի: Ինքն ևս սկսաւ այդպէս պանդրիս-
 տեցնել Հայոց. Կողոպաելով զիւղերն, ստիպում էր Կիպ-
 րոս գաղթել (Մեր. Զ. Յովհ. Եփես. VI, 15. 34). խաչ
 ու խաչուառով հանդիպող Հայոց ոլբրութեամբ ընկե-
 նուին զիւաչն ի գետին, և մերկացուցանէին զեկեղեցա-
 կանսն և զաշխարհականսն սպանանէին և գերէին, և
 զհաւատաւոր կուսանսն խայտառակէին. և զգինդս կա-
 նանցն ականջզն կորզէին, և ի շկարելն հանել զապա-
 րանջանսն՝ զձեռուն կտրէին և կորզէին, և այլ բաղրում
 չարիս գործէին. և առեալ աւար՝ դարձան ուրախու-
 թեամբ որպէս ի մեծ յաղթութենէ (Միք. մեծ. 274),
 այսինքն Տիշտ այնպէս էին վարւում Հայոց հետ, որպէս
 Ասորոց և Կոպտերի, որոնց չարչարանաց նկարազրութիւնք
 մարդու փշաբարդեցնում են: Կայսրների աշխատանքն է
 եղել հպատակ ազգերին դաւանակից պահել զիւրաւ ի մի
 ձուկելու համար, և երբ օրըստորէ վիշ և անդունդ բաց-
 ուեցաւ նոցա և Յունաց մէջ, դիմեցին զէնքի ոյժի: Իսկ
 Հայք քանի որ Պարսից իշխանութեան ներքոյ էին, խա-
 ղաղ էին և ապահով, անցաւ Մօրիկի իշխանութեան տակ
 թէ չէ, ինքն ըստ ինքեան ընկան Ասորոց և Կոպտերի
 բախտի մէջ: Թիւզանդ, որ առաջ ուխտելով, օգնութիւն
 խոստանալով Հայոց, վատարար յետ էր քաշւում և նոցա

Պարսից սրի տակ թողնում, այժմ սխաւ բացերես բնաբարձ անել իշխանական ցեղեր և Հայաստանն անհայտնակ անել: Մօրիկ ձեռք մեխնեց և Հայոց եկեղեցու դէմ, երբ մարմնաւոր հաւատարմութեամբ առ կայսրն հոչակուած իշխան Մուշեղ Մամիկոնեան՝ հաւատայ գործում հաւատարիմ մնաց միայն իւր եկեղեցուն և խորշեց կայսեր հետ հազորդուելու, յիշեցրեց նորան ընդ նմին, արգարապէս ճշմարտութիւնը Հայոց վարդապետաց մօա որոնելու: Մօրիկ իսկոյն կոչեց Մովսէս կաթողիկոսին, հարկաւ ոչ թէ ճշմարտութիւնն ուսանելու, այլ բռնահարելով իւր կամքի ոյժը Մուշեղին ցոյց տալու: Սակայն վեհախրսխա հայրապետը պատասխանում է. «Քաւ լիցի ինձ ընդ գետն Աղատ անցանել կամ զլմիսեալն ի փռան ուտել, կամ ի ջերմոյ արբենալ» (Յշն պատմ.): Զայրացաւ Մօրիկ, հրաման հանեց Քաղի. ժողովն Հայոց եկեղեցիներում քարոզել, երկարառակեցրեց իւր բաժնի Հայ եկեղեցականաց և նոյա անջատելու և թուլացնելու համար, Դւնայ դիմաց Աւան զիւղում մէկ հակաթոռ կաթուղիկոս դրաւ, Յովհան եպիսկոպոսին¹, առ այր ճշմարիտ և արդար էր և առաքինի ի վարօ, և բնաւ ոչնչն շեղեալ զինի քաղկեդոնականաց ազանդիցն, սակայն հակաթոռ գոլով՝ յիրկուս հատուածս ճեղքեալ լինէր միատարր միութիւն հայրապետական աթոռոյն» (Յովհ. կաթող. Ժ.): Այս շատ վնասեց Հայոց. սկսուեցան վէճեր գահերիցութեան վրայ, որից անշուշտ հետեւցաւ և Վրաց անջատուիլը Հայաստանեաց եկեղեցու դաւանակցութիւնից և դաշնակցութիւնից:

¹ Սեբ. Թ. Յովն պատմ. Կաղանկ. II, ԽԶ. ԽԸ. Ուխտն. ԼԲ. ՀՅ. ևայն:

10

«Սեր՝ որպէս ընկալաքն երկրագութեամբ պատուիլ զա. երրորդումիւնն, առանց Թերահաւատութեան ունիմք և կալցուք մինչև յաւիտեան, խորշելով յամենայն նղօթօք, որ յայսմ ստահակ իցէ» ԱՐԲՈՒՄ ԿԱՅԻՌՈՂԻԿՈՍ.

ԱՐԹՈՒՐ ԿՈԹՈՒՂՅՈՒՆ.

Վրաց բաժանումը հայոց եկեղեցուց խմբուեցաւ
սակաւ առ սակաւ, սակայն նրբութեամբ Բիւզանդացիք
գործում էին շարունակ հայաստանիայց եկեղեցու դէմ,
մէկ կողմից հալածելով միւս կողմից ներքին կոփներ
յարուցանելով։ Եկեղեցականաց այս ու այն կողմ քաշ-
քշուելը սովորական էր, զի բանութեամբ մոլորեցնելն ու
ազատամտութեամբ ապաշխարողին ընդունելը հակադրու-
թիւնք էին հայոց և հոռոմոց եկեղեցիներում։ Այդպիսի
վիճակում գժուարին պիտի լինէր սրտով գարձողն ու
ծպտեալ կեղծաւորն որոշել իրարից, և այդ էր որ յա-
ձախ անելանելի էր անում իրերի զրութիւնը։ Այդպիսի
մի հանգտամանքի հետեւանք էր և հայոց և Վրաց յարա-
բերութեան կծուիլը (Ուխ. Ա.): Ոմն կիւրոն, ձուլուած
քաղկեդնական գաղափարներով, կրթուած Բիւզանդական

գպրոցում, զալով Մովսէս կաթուղիկոսի մօտ, զիմակա-
 ւորուեցաւ և ընդունուեցաւ Հայոց եկեղեցու գիրկը: Հա-
 պա խնդիր բարձրացաւ Վրաց կաթուղիկոսութեան. սո-
 վորաբար Վրաց եկեղեցին, որպէս մէկ ճիւղ և եղբայր
 Հայաստանեայց եկեղեցու իւր ընտրեալ կաթուղիկոսք հա-
 տատել էր տալիս Հայոց աթոռին: Հայք իւրեանց ընա-
 ծին ազատամտութեամբ բնաւ չէին ձգտում բռնանալ
 Վրաց վրաց, այլ Ընդհակառակն միջոց էին տալիս նոցա
 ինքնուրցնութեան զարգանալուն: Երկու այդ երկրների
 զրացիութիւնը, ժողովրդի ազգակցութիւնը, մշատական
 շահակցութիւնը, պատերազմական աջակցութեան կա-
 րմորութիւնն և բարեկամական խնամութիւնն միացած
 էին պահում այդ երկու ազգերին: Այդ խառն ժամանակ
 իշխանաց մէջ զժգոհութիւն մտաւ կաթուղիկոս ընտրե-
 լու միջոցին և ահա զիմեցին առ Մովսէս կաթուղիկոսը,
 կարգադրութիւն խնդրելով: Այս տեսնելով Կիւրոն, աղա-
 շանքով ձեռնադրուեցաւ Վրաց կաթուղիկոս, մանաւանդ
 որ որպէս ծննդեամբ վրացի յարմարագոյն էր: Երկար
 շտեեց և Վրաց իշխանք խարուելով Բիւզանդի կեղծ ու
 պատիր խոստումներից և զրգութելով Հայաստանեայց ա-
 թոռի գահերիցութեան դէմ Կիւրոնի մատնահարութեամբ,
 սէսան խորշել Հայերից և ինքնազլիսութեան ձգտել ինք-
 նազլիսութեան, որ երբէք չէր կապտուել Կիւրոն կռուան
 գտնելով իշխանաց ինքնասիրութիւնը, հակուեցաւ առ
 Բիւզանդ և քաղկեդոնականք պաշտօններ ստացան Վրաս-
 տանում: Մովսէս կաթուղիկոս խսկոյն զգուշացրեց նորան
 մէկ խրատական նամակով և որովհետեւ այդ ժամանակ
 Պարսից աղղեցութիւնը հզօր էր, Կիւրոն թերեւս նաև
 ակնածելով ծերունի կաթուղիկոսից, ամոքեց նորա կաս-
 կածանքը մէկ խոնարհ թղթով: Սակայն կարծ ժամանա-
 կից յետոյ իրերի վիճակը փոխուեցաւ: Ներունի կաթու-
 ղիկոսը մեռաւ 602 (?). Բիւզանդացոց աղղեցութիւնը

զօրացաւ արևելքում, օրըստօրէ զարգանալով՝ 593-ից
դինի, և երբ կիւրոն հաստատապէս բանակցութիւն սկսաւ
Բիւզանդի հետ, սկսաւ կամաց կամաց հայտնել Յուր-
տաւայ հայալեղու համայնքը. Այնտեղից փախաւ Մովսէս
եպիսկոպոսն և դիմեց Վրթանէս Քերթողին, որ ըստ
Հայաստանեայց եկեղեցու ս. կարգին տեղապահութիւն վա-
րել էր հայրապետի կենդանութեան միջոցին և յայնժամ
ևս շարունակում էր հաւատարմութեամբ գործերն իւր-
եանց ընթացքի մէջ պահելու, և Սմբատ Բաղրատունուն
եղելութիւնը յայտարարելով: Նա զրգուց Սմբատին զէնք
առնելու և Վրաց պատժելու, սակայն Սմբատ չարաւ այդ,
թէև չմերժեց վերջնականապէս. թէ Սմբատ և թէ Վրո-
թանէս քանիցու թղթեր գրեցին առ կիւրոն և յորդորե-
ցին չպառակտել դարաւոր բարեկամութիւնը, չհայտնել
Յուրտաւայ եկեղեցին, որ երկու ազգերի համար սիրոյ
միջավայր մի էր, այլ մնալ հին հաւատքով միացած ի
բարորութիւն ընդհանուր շահերի: ընդ նմին Վրթանէս
հիմնում էր իւր խրատները հանգուցեալ հայրապետի
թղթի վրայ:

Այդ բանակցութիւնն երկար տևեց և վճռական ելք
չունեցաւ, զի կիւրոն երկդիմի քաղաքականութիւն էր
բանեցնում՝ մերթ Բիւզանդիոյ կողմը բռնելով և մերթ
Պարսից: Վրթանէս տեղապահի մի թուղթը զայրացրեց
կիւրոնին, որ և յանդուգն պատասխանով երևեցաւ տ-
ռանց դիմակի. սակայն Վրթանէս իրաւունք չհամարեց
գործին ելք տալ նոր կարգադրութիւն անել կամ ժո-
ղով գումարել. ուստի և սպասեց կաթուղիկոսի ընտրու-
թեան, որ հակամուռութեան պատճառով ուշանում էր:
Սմբատ տեսնելով եկեղեցու անմիաթար վիճակը, զոր լո-
ւայնելու հնար չկար Մօրիկի և Պարսից Խոսրով Ապ-
րուէզի բարեկամութեան պատճառով, սպասեց և ի զուր
չսպասեց երբ Պարսիկները Մօրիկի մահից զինի (602)

ոտքի ելնելով, օրբստօրէ զօրացան, Սմբատ ժողովեց 607. թուին Պարսից բաժնի եպիսկոպոսներն ի Դուին, կրկին և կրկին բանադրեց Քաղկեդոնականութիւնն և մէկ ստորագրութիւն առաւ նոցանից ի նշան այդ որոշման հաստատութեան. ինքն Սմբատ հաւատարիմ իշխանն ևս տուաւ նոցա մէկ ձեռնարկ իւր աջակցութեան։ Սմբատ այդ ստորագրութեամբ հակիրծ դրոշմեց Հայաստանեայց եկեղեցու այն հիմնական սկզբունքն, որով Հայ աշխարհականք և եկեղեցականք ձեռք ձեռքի տուած են ընթացել. նա զրեց պարծանքով. նզովիմք զնզովեալն ի ձէնջ, որպէս և երանելի հարքն մեր նզովեցին զնզովեալս ի ձերոց հարցն Եւ օրհնեմք զօրհնեալն ի ձէնջ՝ որպէս և հարքն մեր օրհնեցին զօրհնեալն ի ձերոց հարցն երանելեաց և վարդապետացն աշխարհիւ Եւ յայս ուղղափառ հաւատոյս վերայ հաստատուն և անշարժ կացցուք ի կեալ և ի մեռանիլ ընդ ձեզ (Ուխ. II, ԼԲ. 1.Գ.). Այս քաղցրաբարբառ ուխտագրութիւնից յետոյ ընտրուեցաւ Ապրահամ եպիսկոպոսն ի կաթուղիկոսութիւն (տես և Սեբ. Ժէ.):

Աբրահամ Ա. Սմբատի խորհրդով և Ցուրտաւայ եպիսկոպոսի յօրդորանօք, Կոմիտաս եպիսկոպոսի պատգամաւորութեամբ (Յովհ. Մամիկ. Էջ. 8) քանի մի թըղթագրութիւն ևս ունեցաւ կիւրոնի հետ, սակայն անհետեանք, զի ըստ երեսյթին Վրաց իշխանք ևս հակուել էին Բիւզանդի կողմբ: Բայց Բիւզանդի բանութեան զօրութիւնն ևս շուտով կոտրուեցաւ ի Հայաստան. Խոսրով Ապրուէզ զայրացած զէնք բարձրացրեց Մօրիկի մահուան վրէժն առնելու. կարծ միջոցում Բիւզանդիան գաւառք անցան Պարսից ձեռքը. Յովհան հակաթոռն ևս գերուեցաւ շուրջ 611-ին և ի գերութեան մեռաւ Աբրահամիսկոյն տարածեց իւր համատարած աթոռի թեր դէպի Հայաստանի անկիւնք: Արևմտասան եպիսկոպոսք ժո-

զովուեցան ի Դումին և խնդրեցին օխառնել զենքեանս ի միարանութիւն եկեղեցւոյ ծշմարիտ հօտին Քրիստոսի , յանձն առին ամենայն ապաշխարութիւն հայրենի սրբա- րանի գիրին ընդունուելու համար: Տուին հաւատարմու- թեան ստորագրութիւն մի, նզովելով Քաղկեդոնն և տու- մարն և այլ հերձուածք և ընդունուեցան եկեղեցու հա- րազատ հօտի մէջ (Ուժ. 63—65. Յշն պատմ.):

Խոսրով մեծամեծ նուազութեամբ յետ զերութեամբ և տւարով զարձաւ, յայնժամ եկան առ նա Կոմիտաս Մամիկոնէից և Մատթէոս Ամատունեաց եպիսկոպոսք Հա- յոց վիճակի վրայ յայտարարելու: Խոսրով լսելով կրօ- նական վէճերը, թերեւ Սմբատի խորհրդով մէկ ժողով գումարեց իւր հպատակ քրիստոնէից և երուսաղէմի զե- րեալ Զաքարիա հայրապետի և այլ իմաստնոց մաս- նակցութեամբ, իսկ նախագահութիւնը Սմբատին յանձ- նելով, սկսաւ քննել քրիստոնէից դաւանանքը: Դուրս վոնդելով հրէից և Ասորի բուն նեստորականաց և քրի- ստոնէից հարկերը բաշխելով, նա ցուցեց իւր արդարասի- րութիւնն Քրիստոսի նկատմամբ:

Խոսրով հրամայեց Զաքարիա հայրապետին և ու- ղեկից իմաստնոց ծշմարիտ հաւատքը խոստովանելու, ո- րոնք և Հայոց հաւատոյ ծշմարտութեան վկայեցին, ասե- լով որ Քաղկեդոնը հակառակ է Բիւզանդիոյ երկք ժո- ղովոց: Դոցա վկայութիւնը համաձայն գտնուեցաւ նաև Կաւատ և Խոսրով արքաների քննութեանց արձանա- գրութեան, որ կնքուած միում էր արքունիքում: Հեթա- նոս արքան ևս իւր կարծ մողով բացատրեց երկու բնու- թեան վարդապետութեան տրամարաննական անտեղութիւ- նը. «յայտ է եթէ և զմեզ պարտ է յերկուս բաժանել երկուս ասել թագաւորութիւն և ոչ մի. զի եթէ զընու- թիւն ոք քննէ՝ և ես յերկուց բնութեանց եմ՝ թէպէտ ի հօրէ և ի մօրէ, թէպէտ ի հոգւց և ի մարմնոց Այս

քննութիւնից յետ հրամայեց իւր քրիստոնեայ հպատակաց հայոց հաւասաքը դաւանելու, իսկ այդ հուատալիքը զրել ու կնքել տարով, արքունիքում պահեստի տուաւ¹: Սակայն գեռ իւր հրամանն իրագործել չտուած, ուղղեց իւր զօրքերը հերակլէսի դէմ, որ արդէն մտել էր Պարսից նուածած երկրները Պատերազմի ելքն անորոշ էր և առկախեալ ազգերը սպասում էին—իւրաքանչիւրը փափաքելով անշուշտ իւր բաղձարւոյն յաղթանակին:

Իսկ Արքահամ նկատելով Բիւզանդի զօրանալը, հրատարակեց շուրջ 614-ին ի զգուշութիւն իւր հօտին այն հոչակտոր շրջաբերականը, զոր ժողովով պատրաստած ունէր և սպասում էր քաղաքական վիճակին: Նա ցոյց տուաւ Քաղկեդոնի շեղութիլը Բիւզանդի միւս 3 ժողովներից, յառաջ բերաւ տումարից քսնի մի կէտեր, բացատրեց և եղծեց և ապա վերստին կրինելով այն նզովքն, զոր զրել էին իւր նախորդք, արգելեց որ և է մօտաւոր յարաբերութիւն քաղկեդոնականաց հետ, որ իրարանցում միջոցին վտանգաւոր էր²: Գրեց և Աղուանից յորդուելով առ հաւատոյ նախանձախնդրութիւն, որոնք մոլորւամ էին արուեստախօս թշնամեաց բազմազիմի բանահնարներից: Եփոթ էր տգէտ եկեղեցականաց վարդապետութիւնն, որպէս Եիւրքն ևս նոյց կարգում զրում էր թանձրամտարար: Մեք և զայս ունիմք հաւատ և զայր օրինաց, և աստ հաղորդ եմք և անզրա, ուստի և գեղեցիկապէս շեշտում է Արքահամ: Ամէն որդիք այնց հարց եմք, որք ոչ անզանազան յառաքելոցն են, հաւատ զնոցին ուսուցանել՝ պինդ կացուք: և մի՛ ջուր ընդ բուռն խառնելով՝ զնմանութիւն անխարդախ կաթինն արասցուք: Նա կարեցաւ պինդ պահել Աղուանից և հզօր

¹ Աեր. լ. Ասող: II, Բ. Արք. Մեծն էջ. 286. Ուխտ. 102:

² Ուխտանէս. էջ 132.—Մովս. Կաղանկ. II, Խէ, ԽԹ:

ձեռքով միացնել հայոց ի մի փարախ։ այդ արդէն նշան է, թէ քանի. հզը էր նորա բազուկը, քանի արի նորա ողին, բայց քանի ծանր էր իրերի վիճակն, որ նոյն այդ գօրաւոր ձեռքը չյաջողեց խանգարել Վրաց անմիտ ձրդ-տումներն, որոնք խրամատեցին այդ երկու ցեղակից աղ- գաց նախնեաց սրբազործուած հանձարեղ քաղաքակա- նութիւն թէ՝ պիտոյ է մի հոգի ի կապ և ի զօդ ամե- նեցուն, որպէս և ոք յիւր մարմնի ուսցի ծշմարտապէս» Յարուեցան հոգւով առ զօրեղազցին ազգն ի կորուստ իւ- րեանց... Վրաց պէս հայոց դաւանակից մի այլ փոք- րիկ ազգ ևս զրացի, թ. զարում Փարսման ոմն Կա- կազեցի քահանայի նենգութեամբ բաժանուեցաւ հայոց եկեղեցուց և անհիտ կորստեան մատնուեցաւ, որի տ- նունն է միայն մնում՝ Մադն կամ Մոնղէացիք, այն ևս հայոց պատմութեան մէջ և եթ (Ուխ. 25. Մխիթ. Այրիվ. 69):

Պատերազմաց այդ անորոշ միջոցին վախճանուեցաւ Արրահամ Ա. նորան յաջորդեց իւր սիրելին, Կոմիտաս Մամիկոնէից, որ, ըստ Յշյն պատմ., Քաղկեդոնի ժողովն ատելով և նզովելով գերազանցեց իւր բոլոր նախորդաց Կոմիտաս ձեռք մեկնեց հեռաւոր տեղերն իսկ և նորա հռչակը ձգեց Երուսաղէմի հայրապետ Մողեստոսին (629—33)՝ մխիթարութիւն հայցելու (Սեր. ԻԵ. Ասող. 214): Ինքն ևս զրեց զանազան բացատրութիւնք Քաղկ. հաւա- տոյ դէմ, որոնք զեռ ևս զրչագրաց մէջ են. նորա գոր- ծունէութեան մասնակից էր Յովհան Մայրավանեցի եռան- դուն եպիսկոպոսը:

Երբ 628-ին Սեպտ. Կաւատ Բ. յաջորդեց Խոսրով Ապրուեզին, մարզպանութիւն առւաւ Մմբատ Բագրա- տունու որդի Վարագտիրոցին և Հայաստան ուղարկեց, որ թափուր գտաւ հայոց հայրապետական աթոռն և ժո- ղով գումարելով ընտրեց Քրիստափոր Բ.-ին (Սեր. ԻԵ.

թէ. Ժէ.): Սա իւր հայրապետութեան Գ. տարին մաս-
նակից համարուեցաւ իշխանական ազմուկներին և գահ-
ընկէց եղաւ. ըստ որում ընտրեցին. Եղբաս եպիսկոպոսին
ի կաթուղիկոսութիւն, որ դեռ Կոմիտասի օրով ո. Գրի-
գոր եկեղեցու փակակալն էր և ւեր այր խոնարհ և հեղ
որ ոչ կամեր զոք ցասուցանել, և ոչ ելանէր ի բերանոյ
նորա բան տգեղք (Սեբ.):

Ժ.

«Ոչ պարծիմք զմեզ սուրբս լինել,
այլ սակայն ոչ անխտիր ի հաջորդու-
թիւն դիմեմք. այլ ահացեալք՝ բազում
երկիրդիւ մեկուսանամք»

ԵԶՐԱԾ ԿԱԹՈՆԴԱԿՈՍ.

Տեսանք որ Հայաստանեայց եկեղեցու եռանդուն հով-
ուապետք արգելեցին որ և իցէ մօտիկ յարաբերութիւն
քաղկեդոնականաց հետ, վճռելով՝ տր ոք անխտիր հաղոր-
դեսցի կամակից լինելով անհաւատու թէան նոցա (քաղ-
կեդոնականաց), նզովեսցի հոգւով և մարմնով, և ամե-
նայն կենցաղով իւրով որոշեսցի յեկեղեցւոյն Աստուծոյ.
և եղեցին խաւարաբնակ և յաւիտենից հրցյն կերակուր
որ զհրամանս զայս արհամարհեսցեն» (Կաղանկ. III, Խէ):
Այս նզովը կրկնուել է շարունակ քանի մի զար ժողով-
ներով: Հսա այդմ ոչ մի հայ չպիտի հաղորդուէր քաղ-
կեդոնականի հետ, լինէր դա Հայոց թէ օտար եկեղեցում: Բնական էր ուրեմն որ եթէ Հայ մի հիւրասիրում էր
քաղկեդոնականի մի, կամ նորանից հիւրասիրում և եթէ
նորա հետ հաղորդում էր, նորա անունն ենում էր իրբե
քաղկեդոնական և ժողովուրդը հալածում էր նորան: Այս
այնքան խիստ էր որ Մօրիկի հետ բարեկամութիւն անող

Խոսրով Ապրուէզ հեթանոսին անգամ քաղկեդոնտկան էին անուանում (Զեն.): Ուստի չայոց առաջնակարգ անձինք վախենում էին չոռոմարնակ քաղաքները գնալ երկիւղալով զրպարտուելուց: Զոր. Յովհան պատմաբանը չուզեցաւ Կ. Պոլիս գնալ այդ իսկ պատճառով որպէս վկայում է ինքն (Եթ.). Եթէպէս և ստէպ ստէպ հրաւիրան կոչէր սիրալիր կամօք երթալ ի պալատն առ կայսր, սակայն ես ոչ կամեցայ, զմտաւ ածեալ թէ՛ գուցէ գոցի ոք, և ընդ ակամբ հայեցի զանդ երթալն իմ ի քաղկեդոնիտան յարակցել ինձ համարեալ...» Այսպիսի նրբութեան էր հասել իրաց վիճակը, վասնորոյ շատերի անունն էր այդպէս ելում, սակայն ուշիմ քննութիւն է պէտք պատմական իրողութիւնը տաշուտ զըսցներից զատելու համար:

Արդ քնննենք Եղբաս կաթուղիկոսի պատմութիւնը: Ականատեսն Սեբէս գրում է (Իթ.): «Եկն ապա զօրավարն Յունաց Մժէժ Գնունին ի Հայաստան երկրէն, և յինքն կալաւ զամենայն երկիրն ըստ ասացելումն սահմանին: Ասէ յկաթուղիկոսն յԵզր՝ երթալ նմա յերկիր սահմանացն և հաղորդել օրինօք ընդ կայսեր. ապա թէ ոչ՝ արասցուք մեզ այլ կաթուղիկոս. և դու կալ զեշխանութիւնդ քո ի Պարսից կողմանէ: Իսկ կաթուղիկոսն իրրե ոչ կարաց թողուլ զերկիր իշխանութեան իւրոյ՝ խնդրեաց ձեռնարկ հաւատոյ ի թագաւորէն: Եւ վաղվազակի առաքեցաւ նմա տումար զբեալ ձեռամբ թագաւորին, և նզովեալ զնեստոր և զամենայն հերձուածողութայց ոչ էր նզովեալ զժողովն Քաղկեդոնի: Եւ գնաց կաթուղիկոսն յերկիրն Ասորեստանի, ետես զթագաւորն և հաղորդեցաւ ընդ նմա օրինօք: Եւ խնդրեալ ի թագաւորէն պարզե զաղն Կողբայ, և առեալ զպարգևն դարձաւ մեծու շքով ի տուն իւր: Եւ ապա յայնսհետէ նստէր ի մէջ բանակի Յունաց, մինչև զօրավորին համոյանալ

ըստ համաց նորա: Կարգեր զկարդս զինուորացն և բաշ-
խումն շտեմարանաց ի վերայ ամենայն երկրին:

Դրեթէ բառ առ բառ նոյնն է պատմում և Թ. դա-
րու պատմին Յովհան կաթուղիկոս. նոյնն է պատմում
և Ժ. դարու գիտնականն Ասողիկ, որ և վկայաբերելու
հարկ չկայ, մանաւանդ որ ժամանակակիցներ չեն: Բունը
նոյնն է մնում մինչև անգամ յեաին ժամանակի գրողաց,
կոպիտ սխաներով արժանիքը կորցրած զըշցը (զոր.
Օրբ. ԻԵ.):

Երդ ըստ բոլոր պատմութեան Եղբաս դատապարտ-
ւում է նորա համար որ Հերակլի հետ հաղորդուել է:
Եղբաս ոչ Քաղկեդոնի ժողովին ձայնակցել է, ոչ այլ
դաւանանք է ընդունել և ոչ իւր հաւատքը փոփոխել:
Երդարև Եղբասին կարելի է փաքր ինչ արդարացնել երբ
ի նկատի ունենանք որ վախճնում էր հակաթոռութիւ-
նից, սակայն պէտք է խօստովանել որ նա իբրև կաթու-
ղիկոս պարտաւոր էր ոչ մի սպառնակքից չվախճանալ և
նոյն իսկ ամենաթեթև խնդիրներում անսասան մնալ և
ոչ թէ, հակառակ ժողովոց հրամանին, Հերակլի հետ հա-
ղորդուիլ: Բայց բոլոր պատմիները վկայում են միաձայն,
որ Եղբ սկզբում չէ կամեցել հաղորդուել և ապա երբ
ստիպուել է, Հերակլից դաւանանք է պահանջել. Հերակլ
տուել է իւր գրաւոր դաւանանքն, յօրում Քաղկեդոնի
անունը չէ եղել և ռամենայն հերձուածողք նղովուած
է եղել: Եղբ կարդացել է այդ դաւանանքն և ապա հա-
ղորդուել Քաջայայտ է ուրեմն, որ Եղբ չարափառ ինչ
չէ գտել թղթի մէջ, ըստ որում և Հերակլի դաւանանքն
ուղղաղաւան է երեացել նորան: Իսկ եթէ Հերակլի դաւ-
անանքն այնպէս է գրուած եղել, որ Եղբ սխալ է հաս-
կացել և Հերակլին ուղղաղաւանի տեղ ընդունել, այն
ժամանակ ևս Եղբ հաւատարիմ է մնացել Հայաստանեայց
և կեղեցու ո. ժողովներին, զի նա չէր կարող մարդու սիրտը

կարդալ Վասնորոյ Եղը արդարանում է ըստ ամենայնի պատմութեան վկայութեամբ:

Սակայն մենք չենք շատանալ այդ անտարակոյս զրութեամբ. յառաջ վարենք մեր քննութիւնը: Մեր առաջ ծագում են քանի մի հարցեր իրողութիւնը լիովին պարզելու համար. 1) Հերակլի անձն. 2) Եղելութեան հանգամանքները. 3) Հերակլի թղթի որպիսութիւնը, և ապաթէ 4) Բուն իրողութիւնն և նորա հետեանքը:

Ճշտենք ուրեմն այդ կէտերը: Հերակլ իւր գործունէութեան մէջ միացած էր Կ. Պօլսի Սերգիոս պատրիարքի հետ. վերջինս յակորիկեան ծագումից էր և ջանում էր Քաղիկեռնի աղմուկները վերացնել: 618-ին հակաքաղիկեռնական ոմն Գէորգից վկայութիւնք խնդրեց մի կամքի ապացուցութեան համար (Մանսի. XI, 744), և ապա ուղեկցեց Հերակլին դէպի արևելք: 626-ին հանդիպեցաւ Հերակլ Փոքր Ասիոյ Լազերի՝ հակաքաղիկեռնական եպիսկոպոս Կիւրոս Փաղեացուն և բարեկամացաւ, ըստ որում Սերգիոսի մի գրութիւնը գրաւեց նորան: Նոյն Սերգիոս թուղթ գրեց առ Պօղոս ոմն Սևերիանոս և պնդեց մի կամք և մի ներգործութիւն, յենուելով Պօլսի եպ. Մեննասի և Հռովմայ Վիրագիիոսի թղթոց և Թէոդոր Փառանի վրայ: 629-ին Հերակլ Ասորոց Հերապօլսումն էր, որտեղ խօսակցեց նոցա պատրիարք Աթանասի հետ, որ Եգիպտասի հակաքաղիկեռնական Անաստասի բարեկամն էր: Հերակլ տուաւ իւր դաւանանքն Աթանասին և նշանակեց նորան պատրիարք Անտիոքայ, յուսալով պյղպէս միացնել Ասորոց Անափոքայ հետ:

Այդ դաւանանքի դէմ զրեց Կիւրապայի Եւրուլոս եպիսկոպոսը: Նոյնպէս Մաքսիմոս վանահայրը Հերակլի գաղտնի քարտուղարը թղթեր էր զրում ընդդէմ Հերակլին և ի պաշտպանութիւն քաղկեդոնականութեան: 630-ին նշանակեց յիշեալ Կիւրոսին պատրիարք Աղքասանդրիոյ

և պատուիրեց նորան այդ թշնամի երկրի միութեան աշխատիր կիւրօս իրրև ջերմ հակաքաղկեգոնական, սիրով ընդունուեցաւ և կարծ միջոցում խաղաղեցնելով ժողովուրդն, իւր հաշտարարութեան պայմանները յայտարարեց (633-ին) Սերգիոս պատրիարքին. ըստ որում ասում է, որ հիմունելով կայսրի և պատրիարքի տուտծ դաւանազրութեան վրայ (Մանսի XI, 562), հաշտեցրել է կուսակցութիւնք և հաստատել նոցա ի մի դաւանաքք: Ապա յառաջ է բերում այդ դաւանանքը, զոր հակառակորչք ընդունել էին, որի մէջ յիշում են. ոով չէ խոստովանում յերկուց բնութեանց մէկ Քրիստոս, մէկ որդի, մէկ մարմատցեալ բնութիւն բանին Աստուծոյ, որպէս ս. Կիւրեղ ուսոյց, անփափոխելի և անայլայլելի, որ մեր տէր Յիսուս Քրիստոսն է երրորդութիւնից մէկը. նզովեալ լինից: «Ով չէ նզովում զԱրիոս, զԵւոմիոս, զՄակեդոն, զԱպօղինար, զՆեստոր, զԵւտիքէս և այլն և այն ամէնքին, որոնք ս. Կիւրեղ Աղկեքսանդրացու 12 նզովքներին հակաձառում են և չեն ուղղուել. նզովեալ լինիու Սրդ կայսրի և Սերգիոսի դաւանանքը բնաւ չէ յիշում Լէօի տումարը կամ Քաղկեդոնի ժողովը և թէպէտ դաւանագրութեան բոլոր մասերում բացարձակ մի բնութիւն չէ քարոզում, այնու հանդերձ բացարձակ մէկ կամք և մէկ ներգործութիւն է ուսուցանում, ջատագովում է մէկ բնութեան վարդապետութիւնն և մինչեւ անզամ նզովում է այն շամէնքին որոնք ս. Կիւրեղ Աղկեքսանդրայու 12 նզովքներին հակաձառում են և չեն ուղղուել: Տարկաւ այդ դաւանանքն ընդունեցին Եղիպտացիք, զի իւրեանց ուղաձն ևս այդ էր, ըստ որում պարձանքով խրոխտում էին, ասելով. «ոչ թէ մենք Քաղկեդոնին, այլ Քաղկեդոնն է մեզ յարակցել զի մէկ ներգործութեամբ մէկ բնութիւն է ի Քրիստոս խոստովանել» (Թէոփանէս. էջ 330): Նշյն իսկ հոռվմայ չոնօրիոսը մէկ կամքի ջատագով

գուրս եկաւ. իսկ Սոփրոնիոս վանականը գալով Եղիպատոս, սկսաւ կռուել Կիւրոսի դէմ և Ապօղինարեան կռչել նորան. ապա նշանակուելով Երուսաղէմի պատրիարք (633-ին), անդազրում ջատագով ելաւ Երկու բնութեան և այլն (Մանսի Խ, 461—509): Իւր մաքառումը վարում էր Կիւրոսի դէմ, զործելով նաև ի հռովմ Կորայի Ստեփան եպիսկոպոսի միջոցով, բայց ոչինչ չյաջողեց: Ակնյայտնի է, որ Հերակլի բոլոր գործակիցք հակաքաղկերնական էին. նոյն իսկ հռովմ դաւաճանել էր իւր նախորդ՝ Լիո Լին Քաղկեդոնի ժողովի անունն անգամ չէր յիշում Հերակլ, այլ միայն ո. Կիւրեղի 12 նզովքը. մինչև անգամ բացարձակապէս մէկ կամք և մէկ ներգործութիւն էին քարոզում և ինքեանց ուղղուած էին հրապարակում: Այլ և 638-ին գրեց Սերգիոս մի հրովարտակ (Աէկթեղեա) հրամայելով մէկ կամք դաւանել, որ և հրապարակեց Հերակլ նորա մահից զինի: Այդ ընդունուեցաւ հռովմայ Սևերինոսից ևս (640.), բայց նորա յաջորդ Յովհան Ա-ից նզովուեցաւ: Քանի մի տարի յետոյ, որպէս պիտի տեսնենք, ժողովով նզովուեցան Սերգիոս, Կիւրոս, Պողոս, Պետրոս, Թէոդոր Փառանի և հռովմայ Հոնորիոս Ա պապը, միայն Հերակլէս ազատուեցաւ, զի մահուան անկողնում յայտնել էր որ իւր հրովարտակի գրողը Սերգիոսն է եղել և ոչ ինքն (Մանսի. Խ, 9.): Նզովուեցաւ և Էկթեղեա, վասն զի Սերգիոս երկու կամք անկարելի է համարում (Մանսի Խ, 534), իսկ մէկ աստուածմարդկային կամք ուսուցաննլու: Հասկանալի է որ չկարէ երկու բնութեան վրայ խօսք լինել, մէկ բնութիւնից միայն կարէ մէկ կամք լինել:

Այս բացայայտ պատմութիւնից յետ այլ ևս հարկ չկայ Եղջի գործը կրինել, բայց անենք և այդ: Հերակլ իւր թշնամեաց սիրտը գրաւելով իւր արդարասիրութեամբ, եկաւ Սերգիոսի և այլ եպիսկոպոսաց հետ ի Կարին,

հրաւիրեց նաև Եղբին. վերջինս հրաժարուեցաւ գնալ և
 թղթով պատասխանեց Յովհան Մարզպետական (Մայր-
 ովանեցի?) և Մաթուսաղայ Սիւնեաց եպիսկոպոսաց հետ
 (Օրբ. Իլ.). Թուղթը հարադատ է երեռում և կասկածելի
 տեղեք չէ տալիս. բերում է ապացոյցներ Հայոց ուղղա-
 փառութեան նոյն իսկ Բիւզանդի Հայրերից, Հերակլի հրա-
 ւիրական թուղթն ուղղադաւան է համարում, ասելով
 «քննութեամբ գտաք բստ ամենայն հարցն ծշմարիտ և
 ուղիղ խոստովանութեամբ»: Սակայն նկատում է որ
 Քաղկեդոնի ժողովը չպիտի յիշուէր, զի նորա առաջնորդք
 Թէոդորիոս և Իրասն էին «զուգախտացողքն նեստորի»:
 Յոյց է տալիս որ Հնագոյն Հայրերը գործ են ածել «Աստ-
 ուած խաչեցաւ խօսքերը, նոյնպէս և առաքեալք: Հեր-
 քում է Քաղկեդոնի դաւանակնն, որ օրոշում բաժանումն
 է մայնում Քրիստոսի մէջ. յիշում է որ Քաղկ. դաւա-
 նակքը հաստատուելով Լէօփ տումարի վրայ որպէս ի
 վերայ խարխարեալ և շարժուն հիման զիւրն շինէ շի-
 նուած»: Պնզում է որ Հայք երբէք չեն ուղեցել հաղորդ-
 ուել քաղկեդոնականաց հետ և դատապարտում է ան-
 խտիր հաղորդուին և վերջացնում է. «զեւափքէս և
 զնմանիս նորա՝ զառաջին և զվերջին հերձուածոդս, նզո-
 վեալ եմք և նզովեմք. բայց զժողովն որ զբաժանեալ ըը-
 նութիւնսն պահէ, և ոչ տայ ասել՝ «Աստուած խաչե-
 ցեալ», որպէս և այլք բազումք ի հոռոմոց, յորոց ոմանք
 և ի մերմէ կողմանէ թիւրեցան, ոչ կարեմք ընդունեի, և
 ոչ ընդ այնոսիկ, որ փաքրկացուցաննն զմարմին և զարիւն
 Տեառն՝ հաղորդել զի ոչ ունիմք այբափիսի սովորութիւնն:
 Հերակլ ձեռք չկերցրեց. եկաւ Մէկժ Պնունին և ստիպեց
 Եղբին գնալու, սպառնալով հակաթոռ կաթուղիկոս նշա-
 նակել: Յովհան Մայրավանեցին չուղեցաւ ուղեկցել ուստի
 Եղբ վերցրեց իւր հետ Տարօնի եպիփան եպիսկոպոսին,
 գույց և Թէոդորոս Քոթնաւորին և գնաց Կարին 633

թուին։ Այդաեղ առաջարկեց հերակլ իւր գաւանանքը
նզովի ձևով, որտեղ Քաղկ. ժողովի մասին այլ ևս խօսք
չկար. ուրեմն հերակլ այդ էլ հանել էր իւր գաւանան-
քից Եղբ քննեց և այժմ հարկաւ ուղղագաւան գտաւ
զայն, զի հերակլ մի առ մի նզովիլ էր բոլոր հերձուածները։
Հապա հիմք չունենալով հերակլին արհամարհելու, հա-
ղորդուեցաւ նորա հետ, խնդրելով ստացաւ Կողեի աղա-
հանքը, ժողովրդին և Հայ զինուորաց դրութիւնը բար-
ւորեց և դարձաւ Մաթուսաղան նորա կողմն էր. նորան
շբատապարտեց և Յովհան Մայրավանեցին, ասելով որ
վախից է հաղորդուել (Յշն պատմ.), բայց հաւանական
է որ նա իւր ծայրայեղ հաւատարմութեան պատճառով
հալածուեցաւ. նա Հայաստանեայց եկեղեցու անվեհեր զի-
նուոր գոլով, և թերեւ արեւմտեայց խարէութիւնք լաւ
զիտենալով, չէր կարող հաւատալ թէ հերակլ քաղկեդո-
նական չէր. անշրւշտ այս վէճից պիտի ծագած լինի Թէո-
դորոս Քոթենաւորի ձառը Քրիստոսի մարդկութեան
վրայ, որով նա Քրիստոսի բնութեան աստուածմարդկա-
յին լինեն է ապացուցում։ Բայց ստորև պիտի տեսնեք,
որ այսպիսի կռուարանական ձառից անկարելի է ծշախւ
որոշել թէ ի՞նչ էր Քոթենաւորի հակառակորդի ուսու-
ցածը։ Ըստ ամենայնի պատմութիւնն ոչինչ չի տալիս
Եղրի դէմ. նա չհալածուեցաւ ժողովրդից կամ եկեղեցա-
կաններից, այլ արդիւնաւէտ և ազգօգուտ գործունէու-
թեան մէջ 8—9 տարի վարեց իւր Հայրապետութիւնն;
ազօթքներ ևս կարգեց ժամասացութեան մէջ, որոնք նորա
յաջորդներից պաշտուեցան, որպէս յիշում է Յովհան
Իմաստասէր (30. 104.): Ինչ զիրք որ բռնել էին նորա
նախորդք Քաղկ. ժողովի դէմ, նշյնն ևս շարունակեցին
նորա յաջորդք. և Պարսից կողմում, որտեղ նստում էր
Եղբ, Հայաստանեայց եկեղեցին միշտ պաշտպանուեցաւ
թշնամու ձեռնձգութեանց և յարձակմանց դէմ հուսկ

ուրեմն պատմութիւնն ինքն վկայում է Եղբի ուղղափառ դործունէութեան¹, ոչ միայն իրողութեանց նկարագրութեամբ, որպէս տեսանկք, այլ բառացի շեշտելով։ Աւասիկ ականատեսն Յովհան Մամիկոնեան զբում է. Եպիփան պնաց. ի ժողովն, որ արար Հերակլ ի 19(?) ամի թագաւորութեան խրոյ. և նզովեցին զամենայն հերետիկոսունս. և եպիսկոպոսն Հաշտենից Հալածական լինէր յերկիրն Յունաց։ Ահա և Սեբէոս վեհաբան եպիսկոպոսը զբում է Եղբի մահից գրեթէ 10 տարի յետոյ. Շահմարիտ Հաւատն սրբոյն Գրիգորի կալեալ էր ամենայն կաթուղիկոսոցն Հաստատուն Հիմնադրութեամբ ի սրբոյ եկեղեցւոջն, ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցայսօրո, իրրե զբուրբ և զվճիտ և զականակիտ աղբերացն... զջուրտա :

¹ Կաղանկատուացու պատմութեան մէջ կարդում ենք (II, ԽԾ) որ Մայրավանեցուն ևս զրպարտել են թէ Յունաց կողմն եղած լինի:

ԺԱ.

«Ունիմք մեք հաւատ, ոչ ի նորա-
գունից սահմանեալ, այլ որպէս ընկա-
լաք մեք ի ս. առաքելոցն ի ծեռն
հայրապետին մերոյ Գրիգորի»...

ՆԵՐՍԵՍ ՇԱԽՈՂ.

Հերակլի յարուցած վէճերը դեռ չդադարեցան. Մաք-
սիմոս վանահայրն զրգուում էր քաղկեդոնականաց. անց-
նելով Աֆրիկա, բարեկամացաւ կայսրական փոխանորդ
Գրեգորիոսին, որ ձգտում էր ինքնազլիսութեան և գու-
մարել տալով 645-ի Կարթագինէի ժողովը, վէճեց կ.
Պօլսի գահընկէց պատրիարք Պիրհուսի հետ և զրաւեց
նորան: Միւս տարին միասին նզովեցին Հակառակորդաց
և կ. Պօլսի պատրիարք Պօլսոսի հաղորդակցութիւնն ար-
գելեցին: Ապա գալով Հռովմ, յորդորեցին Թէոդորոս պա-
պին (642—649) պաշտպան լինելու: Թէոդորոս ընդու-
նեց Պիրհուսին իբրև պատրիարք կ. Պօլսի, սակայն վեր-
ջինս անցաւ վերստին Հակառակորդաց կողմն և Ռավին-
նայի էկզարիսին ընդունել տուաւ իւր զզջումը: Թէոդորոս
զայրացաւ, նզովեց նորան դարձեալ և ստորագրեց այդ
բանագրանքը հաղորդութեան մէջ թաթախած գրչով: Նա
պահանջում էր կ. Պօլսի Պօլսոս պատրիարքից Հերակլի

էկթեղիսը վերացնել Պօղոս չարաւ և նորա մահից յետ
եկաւ Պիրհուս և վերստին գահ ելաւ։ Ապա կայսրն Կոնս-
տանս իւր ժամապոս» գրութեամբ արգելեց 648-ին բոլոր
վէճերը, պատիժ սպառնալով անհազանդներին։ Սորա
վրայ Հռովմայ Մարտին I գումարեց 640-ին Լատերանի
ժողովն, յորում ներկայ էին նաև յոյն վանահարք, քա-
հանայք և արեղայք։ Ժողովը պնդեց որ մի ներգործու-
թեան վարդապետութիւնը տանում է առ մէկ բնութիւն,
և որոշեց 2 կամք և երկու ներգործութիւն, նզովելով
էկթեղիսն և թէ Տիւպոսը։

Կոնստանս կատաղեցաւ և դիմեց բռնութեան։ Մար-
տին I շղթայակապ բերուեցաւ 653-ին ի կ. Պօլիս, որին
և նախ հիւանդ պառկեցրած ծաղըի ենթարկեցին ամրո-
խի մէջ, բանալլեցին և աքսորեցին Քերսոն, որտեղ և
սովամահ եղաւ 645-ին Մոլի քաղկեդոնականն Մաքսի-
մոս նոյնպէս բռնուելով, բերուեցաւ կ. Պօլիս։ Հակաքաղ-
կեդոնականաց դէմ իւր վարած մաքառմամբ պատճառ
նկատուելով Նգիպտոսի, Կոպտաց ջանքով Մարտինոսաց
ձեռքն ընկնելուն, սոսկալի չարչարանքի ենթարկուեցաւ-
հանեցին լեզուն, կարեցին թեւն և աքսորեցին Լազիստան։
Այս խժդութիւնից սարսափած Հռովմայ Վիտալիանն
ընդունեց միացեալ մէկ կամքի վարդապետութիւնը (Ման-
սի IX, 276)։ Այսպիսով Կոնստանս անցաւ Հերակլից իւր
միջոցներով։ Նա պատրաստ էր Կոպտերի և Ասորոց մըտ-
քերն ըստ ամենայնի հաճելու, միայն թէ այդ երկիրն Ա-
րաբաց դէմ ապահովուէր, սակայն չկարեցաւ քաղկեդո-
նականաց մատնահարութիւնք զսպել նա 662-ին Ճանա-
պարհողելով արևմուտք, մտածեց իւր գահը Հռովմ-
տանել և 668-ին ի Սիրակուղ սպանուեցաւ։ Աւելորդ է
երկար յիշատակել, որ վերջապէս Կոնստանդին Պոգոնատ
գումարեց 681-ին Տրուլանեան ժողովն ի կ. Պօլիս և
ընդունել տուաւ Հռովմայ Ագաթոս պապի գրութեան

Հիմունքներն՝ վերջինի նույիրակաց ներկայութեամբ։ Ահա տիղը Մակարիսս պատրիարքն ջանացաւ հակառակել, բայց ի զուրք։ 13-դ նիստում, 28 մարտի Սերգիոս, Կիւրոս, Պօղոս, Պետրոս, Թէոդոր Փառանի և Հօնորիոս պատրի հանդիսապէս նզովուեցան Ժողովի վծիռներին ստորագրեց Հռովմայ Լէօ II, ընդ նմին Կոնստանդին Պողոնատ փառարանուեցաւ ժողովում իրեւ նոր Դաւիթ, որ երկու ընութեան վարդապետութիւնն իւր կատարելութեան հասցրեց։ Այս ընդհանուր ծանօթութիւնից յետոյ դառնանկ մեր խնդրին։

Հայաստանը ճգնաժամի մէջ էր երկու տիրոզների գիշաց. Հայք հակումէին առ Արարները, զզուած Բիւզանդի իշխանութիւնից, որ հաւատարմութիւն էր պահանջում, սակայն ոչ ժողովրդի ապահովութիւնն էր Հռոգում և ոչ պատիւը յարգում։ Թէոդորոս Ռշտունին միակ հոգատարն էր Հայոց և Ներսէս Երնողը միակ սփոփիչ։ Հայք ատելով ատում էին Յունաց զօրքն և առ երրէք ընդունէին զչոռոմի հաղորդութիւն մարմնոյ և արեանն Տեառն» (Սեր. I. 119. Ա.ս. 89)։ Հոռոմը հարկաւ իրեւ տիրապետող տարր հպարտացած, ամբաստանեցին Հայոց Կոնստանսի մօտ թէ փրբե զանօրէնս համարեալ եմք յաշխարհին յայսմիկ։ Քանզի անարգանս համարին Քրիստոսի Աստուծոյ զժողովը Քաղէեդոնի և զտումարն Լւսնի, և նզովն զնոսաւ։ Կոնստանս հրաման մի հանեց, որ Հայք միակցեն Յունաց, ընդ նմին և Հայոց հետ բանակռուող Հայը՝ Դաւիթ փանահայր եկաւ իւրն առաջ տանելու կայսրի հրամանի ոյժով։ Ներսէս գումարեց (650-ին) մի ժողով Թէոդորոս Ռշտունու և այլոց հետ ժողովը լաւ համարեց մեռնել քան թէ Գրիգոր Լուսաւորչի վարդապետութիւնից շեղուել, ընդ նմին և զրեց այն զօրաւոր նամակն, որ նկարագիր մի է Հայոց հաւատոյ անվեհերութեան։ Այն մեծանձնութիւնն, որ մեր նախնեաց գեղեցիկ

զիծն է, երևում է և այս զեռ թերի մեզ հասած թըղ-
թումն Եպիսկոպոսաց և իշխանաց ժողովը զարկում է
կայսրի երեսին, որ չայք գեռ մեծն Կոնստանդիանոսից
շատ տուած ընդունեցին քրիստոնէութիւնն և նոցա հա-
ւատքը հաստատուեցաւ Նիկից ժողովում, ըստ որում
և այդ հաւատքն է իւրեանցը: Պատմում է թէ որպիսի
ազատութիւն էր վայելում հայաստանեայց եկեղեցին Պար-
սից արքաների օրով, որոնցից ոմանք հալածանք յարու-
ցին, ոչինչ օգտեցան և ռամացնեցին ևս անօրէնք յունայ-
նութիւն իւրեանց, ուստի և ազատութիւն տուին ձա-
րահատեալ Այդ ոգեպատար ժողովը բերելով այդ զուգա-
հետութիւնը հեթանոս և քրիստոնեայ կայսրի միջև, գե-
ղեցկարարբառ նախատինք է տալիս նորան, որ քրիստո-
նեայ գոլով, հալածում է քրիստոնէից, մինչդեռ հայք
ազատութիւն վայելած լինելով հեթանոսաց ներքոյ, ա-
ռաւել իրաւունք ունին լաւագոյն շնորհաց հանդիպիլ
քրիստոնեայ պետութեան մէջ: Ապա բերում է ժողովը
հայոց եկեղեցու վարդապետութիւնը Քրիստոսի մարդեղու-
թեան վրայ, յնուելով ս. Գրիգոր Լուսաւորչին, նզո-
վում է Բիւզանդիան հերետիկոսաց, խորտակում է երկու
բնութեան վարդապետութիւնը Բիւզանդիան հայրերի
վկայութեամբ, դրոշմում է հայոց ս. սկզբունքն՝ ափ ի
բերան հարկանելով բռնաւոր կայսրին: այս աւանդու-
թեան վերայ հաստատեալ կամք, և ոչ խոտարիմք ի նմա-
նէ ոչ յաջ և ոչ յահեակա: Այնուշետև ներսէս գումա-
րեց եպիսկոպոսաց և բանադրեց Քաղկ. ժողովը, բոլոր
կերձու ածողաց և մանաւանդ գաղտնաբարող Պօղիկեանց,
և այս ամէնն ուխտազրելով ստորագրութեամբ, կնքեց և
դրաւ ի պահեստի (Սեր. 142. Յով. Խմաս. 39):

Անցաւ քանի մի տարի և աշա Արարները նուաճե-
լով Պարսկաստանը, մտան 653-ին հայաստանի արևելքն
աւերելու, նորա դէմ գնաց Յունաց զօրավարն և Թէոդո-

Հայ. Եկեղ. և Բիւզ. ժողով. պար.

Բառ Խշտունին. վերջինս դժկամակելով՝ Պռոկոպի ծուլութիւնից, միայնակ յարձակուեցաւ թշնամու վրայ (Ղեռնդ. 8. Սեր. 135), ջարդեց և աւար առնելով, քաշուեցաւ Քառնի: Երբ Պռոկոպ ևս ճակատի բռնուեցաւ թշնամուց, ջախջախուեցաւ և փախաւ, իւր բանելին աւարի թողնելով: Այս լսելով Կոնստանս, կատաղեցաւ և անձամբ եկաւ (655-ին) Թէոդորոսին պատժելու. 100,000 զօրքով Հայաստանը կոխսկոտելով և աւարելով, իւր վրէժը կամեցաւ ժողովրդից հանել ու ի միջոյ բառնալը Հայոց Ներսէս վշտացած քրիստոնեայ կայսրի այս անօրէն արարքից, ուղեւորուեցաւ իւր Ճննդավայր Տայքից, ուր բնակւում էր (Սեր. 139.), գնաց Մուշեղ Մամիկոնեանի հետ կայսրին հանդէալ և ողղանօք քրիստոնէութիւն ներշնչեց նորա սիրաբ: Իսկ Թէոդորոս, Ներսէսի մտերիմ բարեկամը, չկարենալով միայնակ Յունաց դէմ ենել նահանջեց յԱղթամար: Կոնստանս ջանացաւ բռնել նորան, բայց ի զուր, ըստ որում և նզովելով պաշտօնանկ յայտարարեց: Մակայն Թէոդորոս իւր դորձն էր տեսնում, բանակցելով Արաքների հետ (Սեր. 1. Ե.):

Կոնստանս յղելով զօրքի մի մասը Սիւնիք, Վրաստան և Աղուանիք, աւարով ցնծալու և Թէոդորոսից կողաքակ անելու, ինքն 20,000-ով մտաւ Դուկին և իջաւ վեհարսնում: Նա Հայոց իշխանաց կոտորող և ժողովրդին կողոպտող կայսրն էր և բարեպաշտութիւն ունեցաւ Հայոց եկեղեցում յունարէն պատարագ մատուցանել տալու և Ներսէսի հետ հաղորդուելու (Սեր. 140—142. Յոյն պատմ.): Թէև Կոնստանս քաղկեդոնական չէր, թէև Ներսէս 20,000 զօրքով շրջապատուած էր, թէև Հայժողովրդը կաթուղիկոսի հովանին էր խնդրում և Ներսէսի ընդդիմադրութեան վրէժը Հայ իշխաններից կհանուէր, և թէև կայսրը Հայոց եկեղեցում հաղորդուեցաւ և ոչ թէ կաթուղիկոսը՝ Հոռոմոց եկեղեցում, այնու հան-

գերձ հայոց եկեղեցականաց երկիւղած սրտերը վերաւորուեցան և տրանջոց հանեցին Բայց երբ մի եպիսկոպոս խցս տռւաւ. այդ դէպքից և իմացուելով, կայսրի տռաջ բերուեցաւ, ամբաստանեց կաթուղիկոսին, և այդ դժգութիւնն պատճառեց Կոնստանտինոսին, որ Ներսէս փոքր ինչ առաջ նողով ևս էր կարդացել Հոռոմոց վրայ. Հաղորդուեցաւ և նշյն եպիսկոպոսն, առելով կայսրին՝ ողբարձր հրամանսգ սրութել ովկ իշխէ : Իսկ Կոնստանտ նեղացած Ներսէսից և ողիտացեալ զննեգութիւն նորա, յանդիմոնեաց զնա բանիւք բազմօք ի լեզու իւր (Սեբ. 142.), բայց չկարեցաւ մնալ զի ստիպողական հանգամանքները փութայնում էին նորան դառնալու: Նա ճեպով հեռացաւ և Ներսէս հետեւելով նորան, զնաց վերստին ծայք, ըստ որում Դուինի գործերը վարում էր նորա նշանակած տեղական Անաստաս Ակոռեցին¹, որ 663-ին կաթուղիկոս ընարուեցաւ (Յով. կաթուղ. ի. Ասող. 99. Վարդ. ԼԵ.):

Կոնստանտ թողեց զօրքերը Մաւրիանոսի ներքեւ, ո-

¹ Սորա ժամանակ և քաջալերումնեամբ ծաղկում էր Դաւիթ Փիլիստիայ, որ իւր պարտըն էր համարում «ոչ միան զնեղգացելոցն զարթուցանել միտս, այլ և զպակասամտացն ի բաց լուծանել երկունս»... Նա իւր «Բան հաւատոյ ընդէմ հերծուածողաց» մէջ բացատրում է ոմանց հերծման պատճառը, շեշտելով. «այլ զփիժածացն ախտացեալը յանկատար ծնունդս՝ խարեալը եղեն յարգանդէ հոգնոր աւագանին, ըստ վերստին ծննդնեանն, յորս ոչ առողջ ի նոսա բերիւր դաւանումն Հօր և Որդույ և Հոգույն սրբոյ. այսպէս օտարացեալը և վրիպեալը ի մայրենի գրկաց կամուղիկէ սկեղեցոյ, և ի մննական դարմանաց հոգնպատում և աստուածախօս կաթինն՝ որ յընթերցուածական ստեանցն, ստութիւն բարբառել ծեռնարկեցին ընդէմ ծշմարտումնեան»... Նա գրեց և մղմեր ընութեան խնդրի վրայ այդ ծշմարտասէր հայրապետի և Աշոտ հաւատապինդ պատրկի կամքով և ցուցեց ալն հետևանաց այլանդակութիւնն, որ ելնում է հակառակորդաց վարդապետութիւնից: Գրչագիր յարքալ. մարտ, ի Բերլին 32. Թերթ. 264. ևալլն:

բոնք սկսան ըստ հրամանին ամենայն խժդժութիւնք գործ գնել Հայոց մէջ, կոտորել, թալանել և խռովեցնել. այդ ժամանակից էր որ արևմտեան Հայաստանում ծիսական խլրտումներ մտան: Ապա Թէոդորոս միաբանեալ արեւելեան Հայոց նախարարաց հետ, հպատակուեցաւ Արարաց, զօրք առաւ և զալով գէպի հիւսիս, կոտորեց և դուրս վռնղեց Յունաց. զնաց ի Դամասկոս մեծամեծ ընծաներով և ի պատիւ ստացաւ ոսկեղէն հանդերձ և իշխանութիւն Հայոց, Վրաց և Աղուանից վրայ, ընդ նմին Արարեները խոստացան օդնութիւն տալ Յունաց գէմ (Սեր. 143): Երբ կրկին շուրջ 660-ին պատերազմ ծագեցաւ Յունաց և Արարաց միջև, Թէոդորոս սահպուեցաւ իւր Վարդ որդուն Յունաց կողմն ուղարկել: Վարդ զնաց և կոտորածի ճգնաժամում անցաւ Արարաց կողմն և Յոյները ջարդ ու բռւրդ եղան (Նեռնդ. Դ. 13.): Որչափ առաջ իրերը լարուած էին և Կոնստանս ջանում էր մերթ վախեցնել Հայոց, մերթ բարեկամութեամբ զբաւել այժմ զբաղուած էր արևմտքով, որից օգտուեցան Հայք Շուտով միաբանուեցաւ Թէոդորոսի հետ Յունաց բաժնի իշխանն ևս Մուշեղ և Ներսէս կաթուղիկոսի օրհնակցութեամբ հպատակուեցաւ Արարաց (Սեր. Լ. 149. Ղ. 14.): Թէոդորոս վախճանուեցաւ 661-ին (Սեր. 150): Հաւանօրէն 662-ին, եթէ ոչ ուշ, կնքեց իւր կեանքը նորա սիրելին Ներսէս, որին Յովհաննէս կաթուղիկոս, թերեւս ոչ անհիմն , բՄեծ է կոչում:

ՃԲ.

Հոգիւ բաջ զանձն իւր դնէ ի վերայ
ոշխարաց։

804. Ձ. 12.

Պատերազմի արշաւանաց վերջ չկար. միմիայն դժաւ-
րարոց կայսրն Յուստինիանոս Ա անձամբ երիցս ասպա-
տակեց հայաստանն և ծանր զօրքով ի վրէժ Արարաց
աւերեց, գերեց, աւարեց և միայն սրբանուէր Սահակ կարե-
ցաւ նորա արիւնաթաթաւ սուրբ յետ քաշել (Ղե. Ե.
Աս. Ա, 101.): Այս այն Սահակն¹ է (678—703) առ որի
զիակն Արարաց զօրավարն, այն արիւնարրու գազանը,
գուրզուրալով բարբառեց. «Մանեայ զեմաստութիւն քո
ի մատենէն զօր ընթերցայ, զի ըստ օրինի քաջ հոգուին
ի վերայ քոյին հօտիդ հոգացեալ՝ փութացար գալ ընդ

¹ Մնր յիշած յոյն պատմիչը սորա մասին անպաստ է խօսում,
որ իբր թէ սա Կ. Պօլսում Յուստիանոս Բ.-ի օրով ժողովում է եղել
հաղորդուել և ապա դառնալով, զդշացել և իւր արածը նզովել է։ Սա-
կայն մէկ զրչագրի մէջ կարդում ենք՝ «և աստուածաւէր ժողովն, որ
ժողովեցան յամենայն քաղաքաց... հրամանաւ մեծի թագաւորին Յուս-
տինեայ, որ Նախանձայոյզ եղեալ օրինացն Աստուծոյ և ս. առարելց
բարոգութեան, ժողով հրամալեաց լինել ի միջասահմանս աշխարհին
Հայոց, Վրաց և Աղուանից, որ ժողովեցան բազում եպիսկոպոսք յամե-
նայն քաղաքաց հանդերձ կաթուղիկոսաւն Հայոց Սահակաւ և հրամանաւ

առաջ խրոխտացեալ սրոյ իմոյ: Հաւանեցայ արգելուլ զսուր իմ յարանց տնմեղաց» (Նե. Թ. 30.): Այս ծանենշան է հայոց քաջալսնջ կաթուղիկոսաց, որոնք իւրեանց հօտի համար զիմապրաւեալ շահատակում էին չքրիստոնեայ կայսրաց և հեթանոս հրոսակաց արիւնարբու սրի առաջ: Այս խառն միջօցին քաղիերնական նիւթողք ևս Վրաստանից մտնելով Աղուանք, մատնահարում էին երկպառակեցնելու համար: Այդ յաջող էր, զի Աղուանից զշխոն Սպրամ և կաթուղիկոսն ներսէս սկսան նոցա սերմերին հող պարգևել: Այս իմանարով Երոյ իշխանն իւրազատներով և եպիսկոպոսներով ժողով գումարեց և նզովեց ներսէսին և բոլոր հերձուածողաց: Ապա թուղթ զրեց առ Եղիա կաթուղիկոսը (703—717), խնդրելով օքնել նոցա և չթշյլատրել քաղիերնականաց զօրանալը (Կաղանկ. III, 9. Դ.): Եղիա տեսնելով իւր զգուշացումների չօգտիլը, Վրաց գէպքից խրատուած, 704-ին ոստիկան առաւ Արարաց Աբղմելիքից, եպիսկոպոսներով մտաւ Աղուանք, կապումեց Սպրամին և ներսէսին և աքսորեց (Կաղան. III, 6. Զ.): ապա գումարեց Պարտաւի ժողովը, նզովեց հակառակորդաց, դաւանական թուղթ առաւ Աղուանից, եպիսկոպոսներից և իշխաններից և ինքն տեսաւ նոցա իրաց եղելութեանց մէկ արձանագրութիւն ի պահ-

նորին Թագաւորին՝ զարբոց առաքելոցն զաւանդութիւնս և զսրբոց ժողովոցն նիկիոյ և զՃՄ. իցն որ ի Կ. Պոլիս և զՄ. իցն որ յԵփեսոս զալն հաստատել հաւատ և նզովել զամենալին հերծուածողս՝ զառաջինս և զմիջինս և զվերջինս: Նախ և առաջին զաղանդն Մարկիոնեալ և զաղանդն Արտեմոնի և զաղանդն Մանիքեցոցն և զաղանդն Պողեայ Սամոստացոյ և զաղանդն Արիոսի և զաղանդն Մակեդոնի և զտումարն Լկոնի և զամենալին հերծուածողս...: Եւ ժողովնաց բազում եպիսկոպոսք Վրաց և Աղուանից ի բաղաքի Թէղողսազլիս...: Ապա բերում է և կանոններն ալդ ժողովի, համաժայն Հայոց եկեղեցու: Յարք. մատ. Թ. 34. Թերթ. 303. Այդ ժողովը յիշում է և Կաղանկ. II, ԽԸ.

պանութիւն յիշատակին Ապա ընտրեց Սիմէոն եպիսկո-
պոսին կաթուղիկոս, ձեռնադրեց ու դարձաւ (Կաղ. III,
Բ. Թ. Յով. կ. ԻԲ. Ա. Ա. II, 102...): Սակայն քաղկեդո-
նականաց աւլեց երկաթէ աւելով քաջաբան Իմաստա-
սէրն Յովհան Օձնեցի (717—728): Անշուշտ թշնամեաց
մախողութեամբ, սկսան թերշապուհ օմն երէց և Գարրիէլ
ստրկաւագ Ասորոց մէջ բանստրկել և զրպարտել, չայոց
Յուլիանեան կոչելով, իրր հետեղով Յուլիանոսի Ալիկառ-
նացու, որ ժւառուցանում էր թէ Քրիստոս անապական
մարմին է առել ի ծնէ կամ ի բնէ: Ասորոց կաթուղի-
կոսն Աթանաս լսեց և իսկցն պատգամով յայտնեց ի-
մաստասէրին, որ և չոռումոց բամբասանքներից ու զրպար-
տութիւններից ձանձրացած, խնդրեց Բաղդաղի ամիրա-
պետից՝ դուրս վոնդել չարանիւթ քաղկեդոնականաց,
որոնք չայսատանում բնաւորուելով, ժխորում էին չայոց
ս. եկեղեցու խաղաղ փարախը: Խնդիրը կատարուեցաւ և
այդ չարարմատք արտաքսուեցան. ապա Օձնեցին ժողով
դումարեց 719-ին ի Մահաղերտ, Արշարունեաց Գրիգո-
րիս գիտնական քորեպիսկոպոսի և Ասորոց ներկայացուց-
չոց հետ և իւր զօրաբան հոգու հարուածով յօզս
յնդեցրեց քաղկեդոնականաց և երևոյթականաց բանդա-
գուշանքները: Նա ամոքեց դաշնակից Ասորոց կասկածանքն
և ինքեց ժողովը հրաշալի մի ձառովի ։ Մի ոք, ասաց նա,
համարեսցի զմեզ մարդատեաց և անգէտ՝ խորհրդեանն
Քրիստոսի, որ զսէրն և զխաղաղութիւն եթող գանձ ե-
կեղեցոյ և պատկեր աշակերտութեան իւրօյ: Այլ քանզի
ձեղքն ոմանք ի հաւատոց և ի ներքոյ վայի մտանեն, և
ասեն զրարին որ ի մեզ՝ չար, և զլոյմն գնեն խաւար, և
զմկրտեալն ի մէնջ կրկին մկրտելով, վերստին ի խաչ հա-
նեն զՈրդին Աստուծոյ: և ասելով նոցա մեզ անհաւատս,
ինքեանք անկանին ի հաւատոց, մեզ ինչ ոչ կարելով
պակասեցուցանել Զորօր. թէ ոք զփոյթ և զսուր տեսո-

ղականն կըր ասէ, ինքնէ կըր, որ չէ ի տեսանել զնորա
աչեղութիւն, զայնպիսին հալածեցաք մեք իրբե զոտարա¹
Այս է Հայաստանեայց եկեղեցու արտաքին զործավարա-
կան ս. սկզբունք, զոր գգուել է նա իւր գաւթում: Այ-
նուհետեւ Օձնեցին ձեռք առաւ իւր վսեմախրոսիս զրիչն
և բուռն յարձակմամբ երեսյթականաց, այսինքն նոցա
դէմ, որոնք ասում էին թէ առ աչօք է Քրիստոսի մարմնա-
ւորութիւնն, ի մի կուտելով՝ հիմնայատակ արաւ իւր
հակառակորդ բոլոր աղանդները: Այդու պասկեց նա իւր
ուսուցիչ Թէոդորոս Բոթենաւորի ճառը: Մինչ գեղապէս
բանափարելով երեսյթականաց դէմ, շշտում է Քրիստոսի
Աստուած և միանգամայն մարդ լինելն և ասում. ողուք
երկուցեալք յերկուց ասել բնութեանց՝ ի Պանդորոսին
փախուցեալ անկանիք յիմարութիւն, որ զբանն ի մար-
մն և յոսկերս յեղեալ ասէրս: Շերկնչիս յերկուց ասել
բնութեանց: Երկիւղ մեծ զոյ, եթէ ոչ արժանապէս և
զմին ասել Քրիստոսի բնութիւն: Իսկ եթէ իրաւապէս և
բարեպաշտաբար զերկոսին լսես, ոչինչ է արդել զմին ա-
սելով՝ յիշել և զառ ի յերկուցն: և դարձեալ՝ ոչ մո-
ռանալով զյերկուցն, խոստովանել և զմին: Ուրեմն Օձ-
նեցին ժխտում է նոցա, որոնք պարզ մի բնութիւն աստ-
ուածային էին ուսուցանում, իսկ ինքն վարդապետում է
յերկուց միտ, այսինքն աստուածմարդկային մի բնութիւն:
Բայց ոմանք կամեցան երկու բնութեան վկայութիւն ևս
գտնել սորա ձառում: աւասիկ Մաերեանի նման՝ եկեղեցու
ախոյեան՝ անձն իսկ աչքից շփոթելով օտարի վկայարե-
րածն իւր հրահանզի մէջ է զրել շանպատկառացոյցք
ս. հարքն երկուց բնութեանց Քրիստոսի՝ աստուածայնցն
և մարդկայնոյն՝ լեալք, բնութիւնքն երկու ասելով, վասն

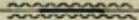
¹ «Արարատ» 1888. Ժ: Ասող. 102: Կիր. 38: Միք. Մեծն 338:
Օբքել. ԺԲ: Վարդ. ԼՅ: Միկթ. Այր. 68: Աբուլֆարած Ա, 57:

զի Աստուած և մարդ... և եթէ՝ Հաւաստի զերկոսին
ունէր զբնութիւնսն Քրիստոս...: Ոչ եթէ զերկուց ասե-
լով՝ հրաժարէին ասել զմին, և կամ եթէ զսորին հա-
կառակին՝ զմին խոստովանելով՝ յամառէին յերկուցն գալ
խոստովանութիւն. այլ համարձակաբար երկոքումբքս այսո-
քիւք բարեփառութեան զամպարօք փայլեալք պայծառա-
նային, երկուս ըստ բնութեան, և մի ըստ միաւորութեան
զՔրիստոս քարոզելով։ Արդ եթէ այդ բանաքաղներն ու-
ղում են այդպէս հասկանալ այս կատըն, ըստ որում և
մասերը հանելով և կէտաղրելով ընթերցողին խարել են
ջանում, լրացնենք պակասը, տեսնենք ինչ դուրս կդայ-
քնութիւնք երկու ասելով, վասն զի Աստուած և մարդ,
և եթէ ի միասին եկին բնութիւնքն, և եթէ՝ Հաւաստի
զերկոսին ունէր զբնութիւնսն Քրիստոս. և եթէ Կրկին
է Քրիստոս. մարդ էր որ երեկը, և Աստուած էր որ
ոչն երեկը. և որ այլ ինչ սցնալիսիք յայլոցն ասացիալ
եղեն։ Արդ եթէ ստոյդ է թէ Օձնեցին երկու բնութիւն
է ասում, պէտք է ընդունինք որ նաև երկու Քրիստոս է
է վարդապետում. եթէ Ճիշտ է առաջինը, Ճիշտ է և երկ-
րորդը։ Ահա մինչ ուր է տանում մեզ ոչքակապների
բանաքաղութիւնը։

Քաջայայտ է որ Օձնեցին այդպէս ասելով, բացատ-
րում է թէ Քրիստոս ոչ միայն աստուածային բնութիւն
ունէր, այլ և մարդկային. սակայն ոչ թէ Քրիստոս երկու
բնութիւն ունէր յարակից, այլ նորա բնութիւնն, որ մի
էր, երբեմն երեսւմ էր իրրեւ մարդկային և երբեմն իրրեւ
աստուածային, վասն զի միաւորեալ բնութիւն էր։ Նոյն-
պէս և ոչ թէ կրկին է Քրիստոս, այլ և երբեմն որպէս
Աստուած։ Լստ այսմ է հասկանալ և նորա երկուս ըստ
բնութեան, և մի ըստ միաւորութեան երկու ի տրամա-
բանական կարգի, որպէս և ասում ենք՝ մարդկային բնու-
թիւնը չարչարելի է և աստուածայինն ոչ, սակայն միա-

ւորութիւնից յետոյ չարչարելին անչարչարելի, և անչարչարելին՝ չարչարելի ըստ միաւորութեան (Տես էջ 58): Բայց ուր թողինք Օձնեցու այն հակիրծ խօսքերն, որոնցով հիմնայատակ է անում քաղկեդոնականութիւնն, աւելով. առապա ուրեմն մի՛ բնութիւն և մի դէմ Քրիստոսի, Նթէ պարտ է համառօտագյնս ասել, ոչ է ըստ նյութեան բնութեան կամ ԸՍԾ ՄԻԱՆՉՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, ԶԻ Ա.ՑՍ ԶԵՐԿՈՍԻՆ Ի ՄԻԱՐԴԻՆ ԳՐԵԹԷ ԶՐԿԵՍՑԷ ԶԱՍՑՈՒԱԾ Ի ՄԱՐԴԻՆ ԼԻՆԵԼՈՅՑ, ԵՒ ԶՄԱՐԴԻՆ ՅԱՍՈՒԱԾՈՒՅՑ:

Այս մեծափառ Հայրապետի մնաքրիչ և հաստիչ բազուկն այնպէս զօրաւոր էր, որ երկար ժամանակ այլ չափում մարդին Որպէս և ո. Գրիգոր (Լուսաւորիչ) ասէ՝ «միացաւ ի մարդնի բնութեամբ, և խառնեաց զմարմինն ընդ իւր աստուածութեանն»:

«Եւ արդ սթէ խարդախութեամբ ու-
նիմք գթերութիւն հաւատոց, վասն Էր
չարչարիմք իբրև զպատժապարտու և
ոչ ունիմք հանգիստ»:

ԳՐԻԳՈՐ ՎԿԱՅԱՋԵՐ.

Հենց որ Բիւզանդացիք վոնդուեցան և անհետացաւ
նոյա ազդեցութիւնը, բարձրացաւ Հայրենեաց աւերակաց
վրայ Բազրատունեաց դրօշակը: Պայծառացաւ երկրի վա-
յելչութիւնը, փայլեցաւ և Հայաստանեայց եկեղեցին, ըստ
որում՝ Հայոց կաթուղիկոսք պարապեցան ոչ միայն պե-
տութեան բարեկարգութեան, այլ և երբեմն երբեմն քաջ-
արի ոգեւորութեամբ դուրս ելան մարդարանական ասպա-
րէզը: Հայք խրատուած անցեալ պատմութիւնից, հեռու
էին Հոռոմոց մօտաւոր յարաբերութիւնից կամ շատ
զգոյց: 863 թուականին Զաքարիայի Հայրապետութեան
միջոցին Աշոտ Բազրատունին իշխանաց իշխանի ծոխու-
թեան հասաւ, որ գուշակ եղաւ թշնամեաց առաջ նորա
ապագայ զօրութեան. այս նկատեց Բիւզանդ և ահա Կ.
Պօլսի պատրիարքն Փատ միջնորդ գուրս ելաւ Հայոց և
Հոռոմոց կայսրի միջև յարաբերութիւն հաստատելու նա
մէկ թուղթ գրեց առ Աշոտ (Աս. III, Բ. կիր. 44. Մի.

Այ. 70.), յորդորելով նորան հակուիլ առ քրիստոնեայ թագաւորութիւնն, ըստ որում և Աշոտ մէկ իմաստուն պատասխան տուաւ, խոստանալով ոէր պահել ընդ նմին և շնորհակալութիւն է յայտնում նորա ուղարկած շնորհաւորական ընծային (Յուշիկ. I, 457.): Այս թղթագրութիւնից յետոյ (867—) շատ չանցաւ և ահա Աշոտ կարեցաւ թագաւորութեան թեէն ածել. թագ տուաւ նորան ամիրապեան, որ հեթանոս էր, իւր բռնապետական լծի կոտրուելու համար, թագ առաքեց նորան և Բարսեղ կայսրն, որ քրիստոնեայ էր, սիրով ի վերջոյ նորա զահը վտանգելու համար. Աշոտ թագաւորեց 887 թուին: Բաղդատունիք քաջալիբեցին գիտութիւնը, գնահատեցին արժանաւոր եկեղեցականաց, ըստ որում նոյն իսկ աշխարհական մի իւր առաքինութեանց յարգով, Եփրակաւանի ժողովով 854 ին կաթուղիկոս եղաւ: Եկեղեցականք ևս Ասորոց ձեռնակցութեամբ վառ էին պահում ազգային եկեղեցու ջատագովութիւնը, յաճախ պայքարում յաղթահարում էին հակառակորդաց: Դեռ 801-ին Նանա Ասորին խրոխտում էր յաղթեալ քաղկեդնական եպիկուռոսի վրայ հայական մի կածառում: Սմբատ Բագրատունու հայցեալ՝ նորա «Մեկնութիւն Յովհ.» երկի թարգմանութիւնն էր որ Աշոտ իշխանաց իշխանի ձեռնարկը դարձաւ (տես. յիշատակարանը Զարբ. թարգ. 620. Մի. Այլ. 70.):

Հոռոմք ջանացին նաև Զաքարիայի հետ յարաբերութիւն կապել, ըստ որում Փոտ գրեց և առ նա մէկ թուղթ՝ դաւանաբանական համոզանութեամբ ձարտարուած, որի պատասխանը գրեց իմաստութեամբ, Ահակ Մռուտ և Ապիկուրէշ եպիկոպոսն Տայքի, ու Յուներից հալածուելով, փափին էր և Բագրատունեաց մայրաքաղաքն ապաստանել (Աս. III, Բ. 158. Վար. 82—85): Հոռոմք ջանում էին նոցա սէրը ձանկելու: Բնդ նմին

միայն իւրեանց մշտական նպատակաց վըսյ էին գաղա-
շում: Կրօնական համբերատարութիւն չէին կարող ունե-
նալ, եթէ մեծ իսկ լիներ հանրային շահը Ասելութիւնը
զնում էր իւր ժանապարհով և այդ այնպէս սաստկացաւ,
որ Անանիա կաթուղիկոս¹ եկեղեցականաց խորհրդակցու-
թեամբ հրամայեց քաղիեղոնական մլրտեալները կրկին
մլրտել ռվասն զի ուրանան քաղիեղոնականըն զԱստուած
ի մարմնի իւրում լինել ի խաչին և ի մահուն. այլ և
երկուս բնութիւնս կամքը ներգործութեամբ ասեն ի Քրիս-
տոս, և մարդկայինսն ասեն ոչ Աստուծոյ վասն մեր կը-
րեալ կիրս և մեսեալ, այլ սոսկ մահ մարդոյ, և ի մահ
մարդոյ մլրտին, առարկելով (Աս. 178):

Կրօնական մոլեւանդութիւնն այնպէս թունդ էր, որ
Անանիայի յաջորդ Վահան կաթուղիկոսն իւր յարաբե-
րութեան պատճառով քաղիեղոնականաց հետ բուռն
հարուածի ենթարկուեցաւ: Ըստ Ասողիան, որ ականատես
է, յԱնի ժողովուեցան ժամանակի նշանաւոր անձինք և
դահընկեց արին Վահանին, որ փախել էր Վասպուրական:
Նորա տեղն ընտրեցին Ստեփաննոսին: Վահան մէկ տարի
կաթուղիկոսութիւնից յետ, քանի մի տարի ևս խռավու-
թեան պատճառ էր եղել զի Վասպուրականում իւր ան-
մեղութիւնն հրապարակելով, զրգուեց Հայաստանի հարաւ
իւր դահընկեցութեան դէմ Թերես զրպարտութիւն ե-
ղած լինի նորա ամբաստանութիւնը, սակայն երկու կա-
թուղիկոսաց մահուամբ վերջացաւ խռավութիւնը: Թող-
նելով մի կողմ յետագայ ժամանակի պատմիչներին տե-
ղեկութիւնք, ըստ օրում Ուռհայեցին մեծամեծ զովեստ-
ներով է յիշում նորան, բաւական է յիշատակել նորա

¹ Ըստ արժանազրութեան առ Շահիսաթունեանի, Անանիայի կա-
թուղիկոսութիւնը տեսում է մինչք 981. տես. II, 56: Հայոց կաթուղի-
կոսաց ժամանակագրութիւնը պիտի ջանանք մի այլ անգամ ծշտել:

յանցանքն ըստ ականատեսին՝ այն է որ Վահան Շընդ քաղկեդոնականս սիրելութիւն և հաճութիւն կամեցաւ առնել թղթովքս Սակայն ափրելութիւն և հաճութիւն կարելի է հեթանոսաց հետ անգամ անել, պարզ է ուրեմն թէ քանի լքեալ էր Հայոց սիրան այդ քաղկեդոնականաց հեթանոսութիւնից, որոնց հետ բանդագուշանք էր սէր անել մտածել մինչզեռ պարզ քաղաքական յարաբերութիւնը վտանգաւոր էր:

Մինչդեռ յարաբերութիւնն այդպիսի նրբութեան և զգուշութեան էր հասած, մարդարանական ասպարէջն ևս իւր ընդարձակութիւնն առաւ: Աստ Հայաստանեայց եկեղեցու կորովաբան կաթուղիկոսաց սկզբանց հաւատարիմ հետեւող մի է Խաչիկ Ա. կաթուղիկոսն, Անանիայի յաջորդը: Հոռոմք զրկուելով Հայաստանի որսարաններից, սկսան անհնարին հալածանիք բարձրացնել Բիւղանդական Հայաբնակ քաղաքներում Անամօթութիւնք այն աստիճանի էին հասել, որ Սերաստիոյ վանայի հովիւքն և միտրապօլիսնու, չկարենալով դիմանալ վայելուչ պայքարի, խաչը թողած բրիչ ու շղթայ էին ձեռ առել ըստ որում աւերում էին եկեղեցիք, գանահարելով և շղթայելով աքսորի էին ուղարկում Հայոց քահանաներին և ամենայն խժդութիւնք գործ զնում, մինչ այն որ նշյնիսկ Հայոց եկեղեցնաց զանգահարութիւնն արգելեցին: Եռորչ 986 թուրին զրեցին և առ Խաչիկ քանի մի թըղթեր հաւատոյ խնդրոց վրայ և ընդունեցան անհրաժեշտ պատասխաններ, որոնցից միայն մէկն է առանեն (Աս. III, ի. ԻԱ.): Հայոց մարդարանական հմտութեան կատարեալ մարմնացում մի է այդ հրաշազան թուղթը Խաչիկ պահանջումէ Սերաստիոյ միտրապօլիտից ապացուցանել քաղկեդոնական վարդապետութիւնն աւետարանի և ս. հարց զրուածներից վկայութիւններ բերելով, ըստ որում և ասում է որ եթէ ապացուցեն Շշմարտութիւնը, չի հստ-

ժարուիլ նոյնը խօստովանելուց: Նա պահանջում է ապացուցանել, որպէս զի ճշմարիտը տեսանելի լինի. ապա թէ պածուծանս միայն դնէք գանոււանս նոյցա, ասում է նա, զօրէն ռամկի թագաւոր կերպարանեալ (զի մի ասացից առիւծնեաւ կերպարանեալ զի՞նդանին զայն, կամ զարծուվն զանց արարեալ զձային առասպել առ այլոց հաւուցն զեղեցկութեամբ), ոչ ապաքէն խարէութիւն է առ տգէտս, ով իմաստունոդ յայսոսիկ Խոկ որոց աչք ի զլուխ, և միաք յիմաստութեան և կատարեալ հասակաւ, և կիրթ ճաշակելեզք՝ նոյցա կարողութիւն է ընտրութիւն առնել ի մէջ բարուց և չարիս: Ահաւասիկ այն ապատակն, որ սարսեցնում է և պիտի սարսեցնէ յաւիտեան ճշմարիտ հաւատքի թշնամեաց: Հայ մարդաբանը չէ թագյնում իւր խօստովանածն, այլ խօսում է բացարձակ, ուստի և հրճում է ինքնարաւակինութեամբ իւր տղմաշունչ հակառակորդի ողորմելի և չարախինոդ վիճակի վրայ, ասելով. «մեք զհաւատոյս մերոյ զբարեպաշտութիւն յայտնի քարոզեմք և զրեմք ի նամակի ասոտ Զի ի վերայ լերին բարձու հրամայեցաւ բարձրացուցանել զբարբառն հաւատոյց, և ի Տեառնէ հրամայեցաւ՝ զի յունիանէ լուետին ի վերայ տանեաց բարձրութեան ասել և քարոզելոյ: Նա չէ քաշուում իւրը բացայայտել: Ըստ որում և ուրախ կլինի եթէ հակառակորդք քննեն և ցոյց տան սխալը, հերքեն հաստատուն ապացցյներով և ոչ թէ հալածնն ու հայհցեն ժօռատ գաղանի նման: Քանի վիթխարի հակընդդիմութիւն երկու կողմանց միջև. այնտեղ միայն խաւարչուտ բռնութիւն, այստեղ լուսաւոր ազատութիւն համոզման իրաւացի ընտրութեան, միթէ կղիմանայ լուսոյ առաջ խաւարային ժանտաժուտ մթնոլորտը... Այնտեղ աղջամուղջ և շամանդաղ իւրաքանչիւրի բացակուրութեան համար. այստեղ շողառատ պարզութիւն անձնիւր խելահասի հասողութեան ի նպաստ. միթէ կհակա-

զիմէ խոնաւուա բաղակոյաը մշտակէզ շօղերին։ Խաչիկ
 դիտէ այդ, ուստի և հիմն ի վեր տապալելով նոցա վար-
 դապետութիւնն, ոչ թէ հայոց վարդապետների խօսքերով
 է հերքում նոցա, այլ նախ բանական բանավարութեամբ
 և ապա նոյն իսկ հռովմէական պետութեան եկեղեցու
 հարց գրութիւններից վկայարելով։ որպէս ընդ հրէայսն,
 զրում է նա, ոչ աւետարաննական և առաքելական վար-
 դապետութեամբք վիճեմք, այլ ի նոցունց մարդարէիցն
 հաւանեցուցանեմք՝ սցնապէս և ընդ ձեզ՝ ի վարդապետաց
 ձերոյ և որ յաշնարհ ձեր պայծառացան՝ բանաղեր յի-
 նեմք յոզնազան և բազմապատիկ պիտառութեամբք, զի
 առաւել երեկի և նշանաւոր յաղթութիւն լիցի ամե-
 նայն հերձուածողաց։ Քանի գեղեցկախօս է հաւատոյ այդ
 ախոյեանների պարծանքը՝ հայտառանեայց եկեղեցու հա-
 ւատալեաց առաքելական պարզութիւնը, որ բարձրանում է
 վեհազմեմ ի վեր անդր քան զընաւո քաղկեդոնականաց
 դաւանական շեղջակոյտի գիմաց պանծալով։ այս գիտէին
 այդ քաղըրարարրառ ջատագովք, որպէս Խաչիկ ասում
 է հեղնարար ապտակելով հակառակորդին։ Շիսկ զի՞նչ
 վտսն վարսաւոր գիտուցդ ասիցէք, զոր իրրև սահման
 քրիստոնէութեան ունիքն։ Խաչիկ պարծանքով յիշում
 է, որ հայք պինդ են պահելու իւրեանց հաւատքը, Գրի-
 գոր Լուսաւորչի հայրական ժտուանգութեան այդ գեղե-
 ցիկ աւանդն իւրեանց սրտի և հոգու մէջ, պինդ որպէս
 իւրեանց մարմնի գոյնն անփոփոխ։ Ակամայից ծաղըում
 է հակառակորդաց, որ երեք բնութիւն պիտի դաւանէին,
 երկուքի միջնորդն. ևս աւելացնելով, և ցաւում է, որ
 ստիպուած է յարձակուելու նոցա դէմ։ նա նկատում է,
 թէ այդ չէր անիլ եթէ Յոյնք վթողած լինէին հաւա-
 տան ու հաւատքի զօրութիւնն և սնոտի բառաքննու-
 թեան յետեկց ընկած, խաչն իսկ ունայնացնելով։ Ի վեր-
 ջոյ ամփոփում է իւր հարուածն ասելով, որ ինչպէս նա

իւր թուղթը 5 զիխի էր բաժնել ըստ իւր 5 զգայարա-նաց, որոնցով ապշել էր, և բաժանումն էր մացրել Քրիստոսի բնութեան, կամքի և ներգործութեան մէջ, այնպէս ևս ինքն ըստ Դաւթի 5 քարերին, որով նա Գողիաթին ջարդեց, խփում է ս. Հոգու պարստիկով և Տէրի բազկի զօրութեամբ նորա ձակատն, որովէս զի այլ ևս չյանդգնի կենդանի Աստուծոյ ձակատը նախատելու: Բայց չկրինենք ամբողջ թուղթն, որի զօրութիւնը ձանաչելու համար պարտ է զայն քանի մի անգամ կարգալ:

Խորտակեց Խաչիկ իւր հակառակորդին իւր հայրենի յաղթապանծ ձեմով և նորա մշտայաղթ զէնքն էր նախ-նեաց սկզբանց, ուղղութեան, և ջատագովական մշտա-ղուտ բանահիմանց այդ շարաձքը Դոցա փայլուն վեհու-թեամբ էր որ բարձրանայր եղջեւը եկեղեցւոյ ուղղափառ խոսառվանութեամբ: Հայաստանեայց եկեղեցու յաղթա-նակը զօրաւոր էր և յաւերժական, ուստի երբ նորա որ-դիք զինուիլ գիտէին նախնեաց հաւատով, ընկճում էր թշնամին, վասն որոյ Շոք խէթ աշքը հայէին ի մեզ ի սոցա վարդապետական հանդիսիցն կորակնեալք իբրև զմկունս ի ծակս որմոց սողոսկեալ մտանէին:

Արդարե Հայք բարձրութիւնից էին նայում իւր-եանց հակառակորդաց վրայ, ըստ որում այդ վեհութեան զիտաստութիւնն արտայայտութիւն է ստանում ըստ ա-մենայնի. Հայոց հայրապետը գերազահում է Բիւզանդիոյ պատրիարքին և Հոռոմոց համար ջուր է օրհնում և պնդուղ լուսոյ ձառագայթից ծագում է ջրի վրայ Հայոց եկեղեցու հովուապետի օրհնութեան տակ (Ղաստ. 12. Սմբ. 29.). իսկ թագաւորն Վասիլ նորա ձեռքով ջուր է ածում իւր զիխին: Ճաւատայոյ եղջեւը բարձր պահել եկեղեցին պարզ և անբիծ պահպանել և հինաւուլց ա-ռաքելական աթոռի սրբութեան համար ամենայն ինչ զոհել՝ ահաւասիկ այն սկզբունքներն, որոնք ոգեւորել են

Հայ. Եկեղ. և Բիւր. ժողով պար.

ամենայն ինքնածանացի. Հայոց կաթուղիկոսի կ. Պօլս
մտնելով դղրդում է քաղաքը. Հայոց վեհապետի աթո-
ռապահ եպիսկոպոսը թիւզանդական արքունիքում վեր-
ցնում է կայսրական բազմոցն և տանում է, զի կաթու-
ղիկոսը նստելով այնր վրայ, սրբագործել է զայն, զի ոօրէն
է մեր՝ յաթոռն յոր նստի կաթուղիկոսն, ոչ այլ ումաք
նստիլ բաց ի նմանէ» (Ուռ. 124. Սմբ. 51. ևայլն.):

Այսպիսի վեհագոյն գլացմանց դիմաց քաղկեդոնա-
կանք կրկին մկրտում էին, հաւատազրուժին և ուրացո-
ղին գրկախառնելով պարգևատրում էին, յիշոց և հայ-
հոյանք էին տեղում Հայոց վրայ, անարգում էին Հայոց
սրբութիւնք, և եկեղեցիքը գոմ դարձնում, այնպէս որ
նոյն իսկ տաճիկները քամահելով ասում էին. «զօրբու-
թիւն քրիստոնէից այդպէս առնէք և դուք քրիստոն-
եայք», և զարմանքով լսում նոցանից. «մեք զհայ եկե-
ղեցին և զձեր մզկիթն միասիւս ընդունիմք» (Ասող. III, Խ.):

Բնական էր որ Հայք ատելով կատէին նոցա, ըստ
որում զարմանք չէ, եթէ յաճախ պատահում ենք այս-
պիսի արքայական արձանագրութեան. արդ եթէ որ ընդ
հակառակ ելանէ... այնպիսին մի՛ գացէ ողօրմութիւն Աս-
տուծոյ... այլ անէծք յափշտակողացն եկեսցէ ի վերայ նորա,
և մեղք մեղապարտիցն և նզովք չարագործացն, որպէս
կայննին և Յուղային, և Արփոսին և Հոգեմարտին Մա-
կեդոնին և Նեստորի երկարնակին և Լեռնի Հռովմայեց-
ւոյն և որ այլ նմանիք նոցա...» (Օրբ. 237.): Բայց որ-
շափ ատելութիւնը խստանում էր, այնշափ պայծառաց-
նում էին Հայք իւրեանց եկեղեցին, ամենահեռաւոր տե-
ղերում եպիսկոպոսներ էին հաստատում, ըստ որում
Պետրոսի օրով 500 եպիսկոպոսական թեմեր կային, 12
եպիսկոպոս, 4 վարդապետ, 60 քահանայ (Կուսակրօն),
500 ժողովրդական նորա հետեւորդք էին կազմում (Ուռ.
Զթ.): Բանակոռւական զրականութիւնը հարստացաւ

Պետրոսի հրամանով զրուած Անանիա Սանահնեցու գլնդրէմ երկարնակաց երկով (Ուռ. 122.): Նաև Պօղոս Տարօնացին զրեց այն խիստ յարձակմունքն, որ երկար ժամանակ մվսեցրեց հակառակորդաց¹:

Իսկ թիւզանդ իւր տմարդի մշտական հողի մէջ կանչեց խարկանօք Պետրոս Գետադարձին, որ խկոյն հասկացաւ Մոնոմախի խորամանկութիւնն և ձեռնազբեց Խաչիկ թ-ին, ասելով. ոգուցէ այլ ոչ թողուն զիս հոռոմք ելանել յարեելք։ Կանչեցին և Խաչիկ թ-ին և ամենայն միջոցներ զործ զրին նոցա զրաւելու, զերելու, սարկացնելու, նոցա որոնք միայն Աստուծոյ ծառայք էին և եթէ նա ջանացաւ աղքատացնել հայրապետութիւնն, որպէս զի թուլանայ. բայց միթէ նորա զօրութիւնը նորա առձեռն հարստութեան մէջ է: Զյաջողուեցան այդ մերթ խուժադուժ, մերթ շողոմ դաւուզամերը Առաքելոց այդ հետեղ և արթուն հովուապետք հասկացան իւրեանց հաւատարմութեան փառաւորութիւնն և ամենայն ինչ պատրաստի պահեցին գոհելու այն ամենայնի համար, որոնց համար տաօնեակ զարեր անթիւ և անհամար գտնձեր և արիւն են զօհուելը Սակայն այս անդամ թիւզանդ արդէն անօրինութեան վերջին ծայրին էր հասել. նա լրացաւ, և անարդ խարէութեամբ խորտակեց Բագրատունեաց հզօր պետութիւնն և ապա սկսաւ կաթուղիկոսութիւնն ևս վտանգել և ուժով նորա աստուածահաստատ գոյութիւնն արգելել. արգելել այն զահն զոր Քրիստոս ինքն է ամբարտակել և զօր խօրին հեռատեսութեամբ պաշտել և ամբայրել էր հայոց հռչակաւոր քաղաքագէտն Ծրբատ. արգելել այն եկեղեցու զիտարանն, որի համար հայք ամենայն անձնազոհութեամբ ի պատե-

¹ Յարք. մատ. ի յիշեալ կանոնազրբում գտնում ենք և ծառ մի Աննանիալի Հայոց վարդապետի սակս անխտիր հաղորդելոյն Թունաց:

բազմ էին շահատակել. Եւ ինչու էին արգելել ջանում. զի անտերունչք՝ ասեն՝ եղեալ, լիցին ի կրօնս մեր դարձեալ. ողբերգում է ի խորոց սրտի հառաչելով ներսէ, և Շնորհալին (Վիպատ. 544. Սմբ. 60. Ուռ. 164 և այլն):

Միւս կողմից ևս շարունակեցին Հայոց քաջ իշխաններին բնաբարձ անել և էլ որն ասեմ, ոզի առաւել բարձրացաւ ծուխ անօրէն գործոց նոցա քան զԱռգոմայ և զԳոմօրայ» (Ուռ. 139.):

Եւ ովզ կարող է պատմել զանցմն որ անցին ընդ քրիստոնեայքն . . . ի չար ազգէն Յունաց, որ ըստ իւրեանց չար և անբարի բնութեանն խաւար ածեն Հայոց ազգին», ասում է վշտացած Հայոց միակ աշխարհական պատմիչն Սմբատ Ստպարապետ: Բիւզանդացիք, զրում է նա, «քայլով անհետացրին Հայոց աշխարհից յաղթող թագաւորներին, որոնք արիական ջանքով հայուծում էին անօրէնների գնդերն, ինչպէս բազէն կաքաւների երամներն, իսկ փոխանակ նոցա Շկուսակալք և գաւառապետք զկըրտերն ասհմանեցինք: Իսկ եթէ Հայոց մէջ քաջ զօրական էին գտնում, աչքերը հանում էին և ինքեանք որպայէս տկար շունք՝ որ չկարեն պահել զհօտ ի գոյլոյն՝ այնպէս փախչէին և թողութին զաշխարհն՝ թշնամեացն՝ յաւար և ի գերութիւն. . . և փոխան արանց պատերազմողաց զկըրտերն ոռոգէին. և սկսան ուտել և ըմբել և տուտ հաւատոյ քննութիւն առնել¹ ընդ ամենայն աղքս. և բարձրամիտ հպարտացեալ՝ զամենայն ազգս քրիստոնէից ատեցին զէտ անհաւատ. . . և փոխան զինուք զմշնամիս հարկանելոյ, զեղուտս սրեալ՝ զազգս քրիստոնէից սկսան

¹ Ներսէս Մնծի Կարքի Ժ. դարի աւելաբանութեան մէջ ասուած է թէ Յունաց կալսրները չեն հոգում պատերազմաց «այլ զհարկաց միայն, և զփոխելոյ կարգաց և զքննութեան հաւատոց, զոր զիմնեցուցին առաքելաջան ժողովքն երեք. և քակտեսցեն զբազում ի հաւատոց քրիստոնէից. և այն լիցի ջան նոցա և զաստակ» Սոփ. Զ. 91:

աղջատել. և զիւրեանք միայն կարծեն քրիստոնեայս լինել... (տես. և Ուռ. 120):

Տուկիծ յանդինեցաւ մինչեւ անգամ Սննեքերիմ Արծրունու որդոց Ատում և Ապուսահլին ստիպել վերամկրառել, ըստ որում և գիր իմն կնքեց ոմն Յակոր Քարավինեցի վարդապետի հետ. սակայն եկաւ Գագիկ հաւատարիմ հայրենաստերն և պատռեց կայսրի առաջ այն չարեղայի թուղթն և մինչեւ անգամ ջատագովական թուղթ մի զրեց առ նա (Ուռ. 192. Սմբ. 63.):

Միւս կողմից ևս հայրապետական թափուր աթոռը բազմապատիկ հոգ պատճառեց հայ իշխաններին. միացաւ և զինուեցաւ Գագիկ Արաւեան և բուռն ձեռքով օգնութեան հասաւ անտերունչ հայ ազգի աստուածային պահապանին. նա ընտրեց արժանաւոր գահակալ՝ Մագիստրոսի որդուն Վահրամին, որ օծուեցաւ Գրիգոր Բ. 1065.ին:

Խաչիկ Բ. ևս նորա հովանու տակ էր ի Թաւրբլուր (Ուռ. ԻԵ.). իսկ երբ Գագիկ 1064.-ին փոխադրեց իւր գահն ի Մամնդաւ (ԶԼ.), անդ նստաւ և Գրիգոր Բ. Սահշան և Գրիգոր Լուսաւորչի ցեղից, ջանացաւ հայատանեայց եղեղեցին պայծառացնել Մինչդեռ թյնք ձգնում էին կաթուղիկոսութիւնը վտանգել, հայք հակառակի աշխատում էին, որտեղ ապահովութիւն կար, փոքր կաթուղիկոսներ նստեցնել Գրիգորի մի ձեռնալրուածը նըստում էր ի հօնի, մի ուրիշը Մարտաշում Գրիգոր մի փոխանորդ ևս օծեց յԱնի, Բարսեղ եպիսկոպոսին (Ուռ. ՃԵ. ՃԶԵ. Վար. ԿԶ.). Այսպիսով թշնամիք խարուեցան իւրեանց յօյսերի մէջ Գրիգոր մնալով ի Մամնդաւ 1 տարի (Վար. ՄԼ. Ուռ. ՂԹ.), ձեռնալրեց Գէորգ վարդապետին կաթուղիկոս և ճանապարհորդեց. բայց վերստին գառնալով, մնաց մի կարծ միջոց ի Մուտառասուն (Ուռ. ՃԵ.) և ապա անցաւ ի Կարմիր վանք, Տաւրոսի

վրայ, որտեղ տպահով էր Գող-Վասիլ Հզօր իշխանի սրի ներքյու:

Աս առաջինն Հայաստանեայց եկեղեցու հայրապետաց մէջ, որ հասկանալով իւր եկեղեցու համաշխարհային նշանակութիւնն, սկսու աշխատիլ այլ եկեղեցեաց ծանօթանալու, առաւել նկատելի անելով նորա փառաւորութիւնը: Նա առիթ առնելով իւր թարգմանական գործունէութիւնը ճանապարհութեց 1075-ին ի Կոստանդնուպոլիս, որտեղ մնաց երկար իւր քեռորդի Գրիգոր Գ.-ի հետ. այնտեղից ելաւ դէպի երուսաղէմ և 1086-ին եկաւ նա Եզիպոտոս, որտեղ և կաթուղիկոս ձեռնադրեց իւր քեռորդուն (Ուռ. 254. Կիր. 53. Վարք Շնորհայու 25). այնտեղ հանդիպեցաւ մեծ ժողովի և բանավէճ ունեցաւ. նոցա Կիւրեղ պատրիարքի († 1092) հետ հաւատոյ խնդրի վրայ, ըստ որում որազում հոգևորականաց ներկայց իւր ուղղափառ խոստովանութիւնը: Այս ի հարկէ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ նոցա վրայ, որոնք կատաղի հակառակօրդ էին քաղկեդոնականաց, յշխ ուրախացան որ հզօր դաշնակից ունէին և տհա հին անտաղարտ եկեղեցիքը ձեռք ձեռքի տալով նկատեցին իւրեանց վեհութիւնն և կրկին ու կրկին քաջալերուեցան Ճշմարիտ հաւատոց այն առաքելական ո. աւանդի պահելու ամրութեան մէջ: «Այդօր, ասում է Տենիսի Միքայէլ Եպիսկոպոսն, ամէնքին յայտնուեցաւ որ Կոպտերը, Հայք, Ասորիք, Եթովպացիք և Նուբիացիք մի են ուղղափառ հաւատով, զոր հին սուրբ հայրերը միանգամայն խոստովանել էին և զոր մերժեցին նեստոր, Լէօ և Քաղկեդոնի ժողովը: Թէև մտադրած պիտի եղած լինի նաև արեմուտք գնալու, սակայն չարաւ. թուի թէ արևելքում ցրուած Հայ իշխաններն էին Հայոց կաթուղիկոսաց այցելութեան կարօտումն Այսպէս Գրիգոր Վկայասէս իշխան հայրապետը մէկ նոր քայլ արաւ, Հայաստանեայց

եկեղեցու գործունէութիւնն ընզլայնելով. արդէն ի հնուց
Ասորիք հօդի և կենդանութիւն էին առնում Հայերից,
որպէս վկայում է Միքայէլ Մեծն իսկ. ասելով. Հայք
որաղում եղեն մեզ նպատամատայցք և ձեռնտուք, և
զրեթէ նոքօք կարացաք առել այն ամենայն անցից որք
եկին ի վերայ մեր և եղեն մեզ սիւն և հաստատութիւն.
և ուխտ խաղաղութեան և զուշն սիրոյ է ի միջի մերում
մինչեւ յաւիտեանց: Իսկ այժմ Հայոց կաթուղիկոսը, թէն
պատահաբար, ձեռք է մեջնում մինչեւ իսկ Ափրիկէի հե-
ռուոր կողմը:

Հարկաւ Գրիգոր ձեռք կարկառելով առ այդ հա-
լածեալ եկեղեցիք, կամենում էր դաշնակիցք գտնել Հո-
ռոմոց անդադրում անօրինութեանց գէմ. յիրաւի նա
սէր հաստատեց Ափրիկեան և Ասորոց ուղղագաւան եկե-
ղեցեաց հետ, իւր նախնեաց հետեւելով, սակայն չկարեցաւ
ամուր պատնէշ մի կազմել թշնամու. յարձակմանց գէմ:
նա առաւել ևս հալածուեցաւ Ալեքս Կոմինոս կայսրի
օրով, որպէս ինքն իսկ զրում է իւր յիշատակարանի
մէջ («Վարք Ուկերերանի» թարգմ) և ապաստանեցաւ
ի Մեաւ լեառն 1102—3 թուականին (Ուռ. 360. Վարք.
Շնոր. 25. Շնորհ. Վիպաս.): Նոյն ժամանակ Ուռհայե-
ցիք սոսկալի հալածանաց ննթարկուելով, թուղթ գրեցին
առ նա և յայտարարեցին իւրեանց թշուառ վիճակը:
Չնայելով իւր նեղութեանց, Վկայասէր գիտէր որ ինքն
էր իւր հօտի աներիւղ պահապանն, ուստի և բնաւ-
չվհատեցաւ, այլ զրեց նոյցա քաջարութեամբ. թէպէտ և
ես խրախոյս տամ ձեզ և քաջարերեմ համբերել ամե-
նայն իմաստութեամբ, և ոչ իրբեւ վատասրտեալ հօվիւ
արտաքոյ մնամ կրիցն, այլ կամաւորութեամբ ևս մա-
հակից ձեզ գտանիցիմ յամենայն գործս և ի տեսակս
տանջանաց...» ըստ որում ոչ թէ իրբեւ վատ հօվիւ յետ
է քաշւում և իւր հօտը թողնում անօգնական, այլ դի-

տննալով իւր եկեղեցու Շշմարտութեան արժանիքը որպէս վեհարի հովիւր, կանգնում է իւր հօտի համար և եթէ անկարանում է պաշտպանել, չէ զանում նորա հետ տանջուելու ՇՊատրաստ կամբ, գոչում է նա անվեհեր, յամենայն իրա տալ պատասխանի զոր ինչ և հարցանիցն, բայց ի պատեհ և ի դիպող ժամու. և եթէ տանջանօք է և կամ բռնութեամբ և ոչ յայնմանէ յուրաստ կամքն Սակոյն այդ հալածանքն առաւել ևս նորան ուրախութիւն է առթում բատ որում նա այդ նշանակ է համարում իւր վսեմութեան և Շշմարտութեան, վասն որյ և հրձուում է, ասելով. գոհանամք զԱստուծոյ յամենայն ժամ, որ մինչև ցայժմ յանաստուած հեթանոսաց տէրանցն զանգիտէսք և դատէաք, և այժմ ի քրիստոնէիցդ այնպէս.... Այնու հանդերձ նա չէ հպարտանում, այլ իւրն, որ Շշմարիտն է, մեծանձնութեամբ սիրելով, չէ կորցնում իւր խոնարհութիւնը, չի ասում. ոչ յարուցեալ ընդ առաւօտն և դշետ եղեալ մոլորութեանց, և կամ բարձրդէմ երեսօք հպարտացեալ և ամբարտաւանացեալ իրբե զ՛ոռում աղջն :

Այն անձն որ փախչում է կաթուղիկոսական պատուից, այն անձն որ մերժում էր հարիւրաւոր իշխանների թախանձանքն և չէր ուզում հայրապետական աթոռ բարձրանալ այն անձն էր որ ի սէր իւր հալածեալ ազդի հովուապետութեան ցուպն առաւ, և նա անտանելի հալածանաց մէջ հաւատարիմ մեալով իւր սուրբ կոչման, մաքառեց յարաժամ և վերստին պանդխտելով օտարութեան մէջ կնքեց իւր բազմաշխատ կեանքն (ի Քեսոն, Գող-Վասիլ իշխանի մօտ 1108): Սակայն իւր 40 ամեայ կաթուղիկոսութիւնից յետոյ, զգալով իւր վախճանը, կանչեց Բարսեղ հաւատարիմ կաթուղիկոսին, երաշխաւորեց նորան իւր աթոռն և իւր քեռորդի, Ապիրատ իշխանի, որդիւն, իւր ապագայ յաջորդք: Մրտով խնամեց

Թարսեղ իւր աթոռն ու Գրիգոր Գ.-ին և Շնորհայուն,
գնաց առ Մելքը Եահ ողերկիւղ մարդկան ի բաց մեր-
ժեալը, դահընկեց արաւ հակաթոռ Թէոդորոս Ալախօսի-
կին և ապահովեց իւր պատանի յաջորդին Սա ևս ձա-
նապարհորդելով. հիւանդացաւ ի Եռողբ. հոգին ի բռին
կանչեց Գրիգոր Գ.-ին, յանձնեց նորան իւր կաթուղիկո-
սութիւն և անցաւ իւր պապերի կարգը 1112-ին: Գրի-
գոր Գ. օծուեցաւ 1113-ին ի Կարմիր վանք: Սա ևս ա-
րիաբար ժողով գումարեց և աւելի քան 2500 եկեղեցա-
կանաց ներկայութեամբ նղովեց Աղթամարի հակաթոռ
Դաւթին (Բնդշանր. 65.):

Այդ ժամանակներն արդէն Հայք ուշադրութիւն դարձ-
րին գէպի արևմուտք, որ ԺԲ դարու սկզբէն անձնազոհ
խաչակիրներ կամ արկածատենչներ էր տալիս սուրբ երկրի
ազատութեան համար: Որչտի խառնիճաղանձ էին այդ
մարդիկները, նշյնչափ մեծ էր նոցա վրայ յոյսը. 1099
թուին երուսաղէմ հասաւ մէկ ազատարարն հոսանք, որ
արգաւանդ հող գտաւ սուղուելու համար. զորան հետևե-
ցաւ երկրորդն 1147-ին, բերաւ իւր հետ երրորդն 1189-
ին, ապա չորրորդն 1217-ին ևայլն, որոնք վերջ չունեցան
մինչև ԺԴ դարու վերջերը: Քանի անկանոն և խառն ի
խուռն էին այդ խուժամուժ ամբոխի արշաւանքներն, այն-
քան որոշատենչ և նախորոշ էին նոցա կննդանութիւն
տուրող և ուղեկցող հոգեկրիտների գործունէութիւնք:
Հոռվմայ արքայատենչ քահանայապետք էին խաչակրաց
արշաւանաց ընդհանուր հրամանատարք և նորա կարգի-
նալք ու վանականք էին այդ բազմագունակ տարրերի
շեղջակուտողք, աւտաջնորդողք և երկրի անկիւնները բըռ-
նողք: Նոցա յարձակմունքներն այնպէս յանկարծակի էին,
որ սկսուեցան արևելքում առասպելներ և մարդարէու-
թիւնք հեղինակուիլ նոցա ներկայի և ապագայի վրայ,
ըստ որում գերութեան մէջ ծփող ժողովրդի մաքում

նկատուեցան, որպէս Քրիստոսից առաքուածներ, որպէս Քրիստոնէութեան համար զօհուողներ, այսինքն սրբեր, Քրիստոնէութեան նահատակներ, առաքինի աստուածաւերներ ևայլն։ Յիրասի, ստրկութեան մէջ տքնող ժողովոցի համար կարող էր արդեօք առաւել մեծ երկնաւագը պարզել լինել քան ազատարարը, կարող էր առաւել սրբութիւն և պաշտելի առաքինութիւն լինել, քան ի սկզ խաչին կոռուողն ու փրկողը։ Նոքա սիրւում էին, նոքա փարւում էին, եթէ մինչև անգամ ամենալժմնեայ չարագործները լինէին, ողջագուրւում էին որպէս Հրեշտակներ։

Հայք ևս մի կողմէն հեթանոսներից նեղուած, միւս կողմէն Հռոմեաներից հալածուած, ամենայն օգնութիւններ հասցրին նոցա, որպէս ապագայ նիզակակցաց։ Նոքա էին խաչակրաց կերակրողն ու նախարաւողը, նոքա էին առաջնորդող և հանգուցանողը, մանաւանդ ի հեծուկս Յունաց հրապարակապէս իւրեանց սիրոյ արտայայտութիւն տալով, նոցա բարեկամացողը։

Հարկաւ Հայոց եկեղեցականք ևս անբաժան էին իւրեանց հօտից, ըստ որում Հայ իշխաններին մշտագէտ պահապան լինելով կաթուղիկոսք սկսան նոյն քաղաքականութիւնը վարել։ Եթէ Հայոց կողմից բարեկամական ցցցերը շատ աննշան էին, խաչակրաց կողմից խոր եղան արձագանքներն, ըստ որում և բարձր տեղ բռնեցին նոցա աչքում Հայոց հայրապետք, որպէս առաքելական յաջորդք արևելքում, այնպէս որ նոցա խօսքն ու գործն ևս նոյն խիկ օտարասց առաջ պատկառելի տեղ բռնեցին։ Նոքա նկատուեցան որպէս վերագոյն վարչապետներ արևելքի Քրիստոնեայ աշխարհում¹։

¹ Գուլիէլմոս Տիւրոսի եպիսկ. կոչում է Գրիգոր Գ.-ին. «Ճայրագոյն քահանայապետ», «գլուխ ամենայն եպիսկոպոսաց Կապաղովկիոյ, Մարաց, Պարսից և Երկուց Հայաստանեալց, վարչապետ գերագանց, որ կոչի կաթուղիկոս»։ «Յաղագս պատերազմաց սրբոց» XV, 18.

Այդ ժամանակները Լատինկը օգտուելով խաչակրաց զրութիւնից, արքեպիսկոպոսութիւնը էին հաստատել յԱնտիոք և յԵրուսաղէմ, սակայն Հռովմայ կողմից մեծ ջանք էր հարկաւոր նոցա աւկախումբ պահել: Երբ Անտիոքայ առաջին արքեպիսկոպոսն Թերնհարդ 1135—36-ին մեռաւ, ժողովրդի կամքով և ընարութեամբ աթոռ բարձրացաւ Փրանկ մի Ռազուլֆ. սա տեղն ամրացնելուց յետոյ չկամեցաւ Հռովմայ գերիշխանութիւնը ձանաչել զի իւր աթոռն ևս առաքելական էր, այլ և Պետրոսի աթոռն էր կոչւեմ, մինչդեռ Հռովմ նոյն Պետրոսի անուան տակ էր աւետարանն իւր քմահածութեանց խողալիկ գարձնումն Ռազուլֆին հետեւ եցաւ անմիջապէս և երուսաղէմի արքեպիսկոպոսն Ֆուլաէր: Մինչդեռ Հռովմ երկպատակուած էր հակամոռների պատճառով, Ռազուլֆ և Ֆուլաէր չկարեցան իշխանաց հետ վարուիլ և վասնգուեցան:

Ույյմունդ իշխանը սկսաւ Ռազուլֆին հալածել, սակայն երկար աստանգութիւնից յետոյ վերջինս վերստին իւր տեղը բռնեց: Այդ ժամանակ ևկաւ Հռովմ պատուիրակ Պետրոս Ռազուլֆի հակառակորդ եպիսկոպոսաց դրդմամբ, սակայն ձանապարհին մեռաւ. ապա նոյն եպիսկոպոսաց գրգռմամբ եկաւ Յլեերիխ կարդինալը: Սա իրողութիւնն իրապէս հետազօտելու համար հրաւիրեց 1139-ին¹ եղելութեան ծանօթ անձանց յԱնտիոք և ժողով գովարեց, բայց Ռազուլֆ չեկաւ, իսկ ժողովթղականաց մի մասն ինպաստ նորան էր խօսում: Ժողովը հրաւիրեց նաև Հայոց կաթուղիկոսին² և երկար դեղերանքից

¹ Սոյն տարին իննոկենտ Բ. գումարեց Լատերանի երկրորդ ժողովը հակամոռութեան պատճառով. նա մինչև իւր մահը (1130+1143) խառնուած էր կայսրների կռիւների մէջ:

² Ներս. Լամբը. Ասքիշում է «Ճեծն յԱնտիոք ժողովն եղեալ, ինդրօղ սոցա արագ նղեալ. ուր հանդիսիւ ի ծած խօսեալ, ունկն դնելով նոցա նուածեալ»:

յետոյ, վասն զի ժողովուրդը զրգուռած էր պատուիրակի դէմ և եթէ իշխանաց պաշտպանութիւնը չլինէր, չպիտի ործնէր կատաղած ամրոխի ձեռքից, պաշտօնանկ արաւ Ռազուլֆին և բանտարկեց: Ռազուլֆ փախաւ ի հռովմ; որտեղ և թունաւորուեցաւ Ապա Հռովմայ պատուիրակն Ալբերիին գնաց դէպի Երուսաղէմ, որտեղ Ֆուլխէր արդէն յետ էր կացել իւր մտազրութիւնից, և մնաց մինչև 1140 թուի զատիկը: Նոյն ժամանակ Գրիգոր Գ. Ճանապարհորդեց դէպի Երուսաղէմ և եպիսկոպոսներից սիրալիր ընդունելութիւն գտաւ մէկ մասնաւոր կաճառում: Սիոնի եկեղեցում և բարեկամուկան խօսակցութիւն ունեցաւ: Գրիգոր Գ. այսպիսի հանդիսաւոր յարաբերութեանց զիմեց մանաւանդ ի հեծուկս հոռոմոց, որոնք դեռ 1137 թուին մտնելով ի Կիլիկիայ տակն ու վրայ արին, աւերեցին ռզբազում վանորայս և զեկեղեցիս. և զնշանս տերունականս խօրտակէին, և անհնարին հարուածս աղգի մերում հասուցանէին քինաբարլու զրում է Շնորհալին, այլ և Հայոց զրչագրները, Ա. Գրքերն և այլն այրում էին հեթանոսաբար:

Երբ ձօշլին իշխանի որդին և նորա մայրը մենակ ապրել չուզեցան ի հռոմկայ, ծախեցին այդ դղեակը Գրիգոր Գ.-ին, որ և 1150-ին վերջնապէս ամրացաւ անդ Շնորհալու հետ:

Հստ որում, որպէս յետոյ էլ պիտի տեսնենք, Հայաստանեայց աստուածային աթոռին վիճակուած էր զրեթէ ամրողջ Հայաստանը պտտելու և նորա անկիննք սրբագործելու: Այստեղ ևս հանգստութիւն չունեցան, ըստ որում Շնորհալին զրում է 1151 թուին.

«... նեղիմք յանօրինաց

Եւ յարտաքին չար գաղանաց,

Եւ ոչ նուազ՝ ի զրժանաց

ի սուտանուն քրիստոնէաց...»

Նոքա օգնական չունէին և միայն Աստուած էր յշյան
ու մսիթարիչը, այդ առանձնացած խորթակեցիկ ան-
կիւնում.

«Յորոց Փրկիչն մեր կենաց
Մինչև ցայսօր ամբողջ պահեաց
Ոլք և յապայն ժամանակաց
Յանձն եղիցուք նորին կամաց...» (Թան հաւատոց.)

225. «Ընդհանուր 421.):

Փրկիչն էր պահել Հայոց, Փրկիչը պիտի պահէր և
յաւիտեան: Այդ յուսով էին հաւատոյ քաջ ախցեանն
և նորա արրանեակը ժայռերի մէջ պատուզարուել Հայա-
տանեաց եկեղեցին, մայր աթոռն ու հօալ պահելու հա-
մար: Նոքա զիտում էին այդ վիճակում Հայ իշխանաց
գործը Կիլիկիոյ բարձանց քայլ և ահա Թորոսի և Օշինի
վէճերը նոր հոդ պատճառեցին այդ ժայռակեցիկ արծիւ-
ներին: 1165-ին գնաց Շնորհալին դոցա հաշտեցներու. և
իւր քաղըրարարոյ ներկայութեամբ այնպիսի սէր ներշն-
չեց Թորոսի սիրտն, որ կարծ միջոցից յետոյ խնամեցաւ
իսկ Օշինի հետ և իւր աղջիկը տուաւ նորա որդուն՝ Հե-
թումին Շնորհալին գնաց ի Լամբրոն Օշինի հետ և ծա-
նապարհին հանդիպեցաւ ի Մամեստիա Մանուէլ կայսրի
(1143—80) փեսայ Ալէքս Աքսուխուսին Ալէքս զանտ-
դան չարանիւթ բանսարիկուներից բարուրանը էր ստացել
Հայոց եկեղեցու դէմ ըստ որում և փափաքեցաւ Շնոր-
հալու կարծիքն իմանալ. վերջինս ցոյց տուաւ որ այդ
ամենը զըպարտութիւն էր և բացայայտեց Հայաստանեաց
եկեղեցու ուղղափառութիւնը: Ալէքս խնդրեց նորանից
այդ զրաւոր տալու, վասն որոյ և Շնորհալին գրեց և
մի առ մի հերքելով թշնամեաց զըպարտութիւնք, զրոշմեց
Հայոց զաւանական կէտերը: Նա իւր հեղարարոյ բնոյթով
և իմաստալիր զրութեամբ այնպէս զրաւեց Ալէքսին, որ
վերջինս մեծ պատուավուզարկեց նոր Օշինի հետ ի Լամբրոն:

Ենորհալին վերադարձաւ տուն. քանի մի ժամանակից յիշ Ալէքս ևս զնաց ի Կ. Պօլիս և ամենայն ինչ պատմեց կայսրին: Մանուկը արդէն իւր գահակալութեան աարիներից զըաղած էր դաւանաբանական հարցերի և քանի մի ժողովներում վճիռ էր տուել և վէճերը վերջացրել. նորա մէկ մեծ հոգն էր այդ շրջանում չին հռովմը Նորհռովմայ հետ միացնել. հռովմայ քահանայապետք խաչը թաղած, սուր էին ձեռք առել սակայն կրօնաւորի քօղով և ահա կրօնի միայնամբ պիտի աջողէր Մանուկէլին իւր պետութիւնն ընդարձակելու: Նա երկար բանակցութիւն ունեցաւ հռովմայ Ալէքսանդր III-ի (1159—81) հետ և երր գործը ննաց ժողովին, միոքը զարձեց և յարեելք և հրաւիրեց նաև Գրիգոր Գ-ին Ենորհալու միջոցով այդ նպատակին ձգտելու և մասնակցելու, 1167 թուին սեպտեմբերին: Մանուկը ուղարկում էր հաւատացած լինել և հաւատացնել որ ազգերն ոչ միայն ի մի հաւատ պիտի միանան և մի հովուից—Գրիշտոսից հովուին, այլ և ի մի փարախ տաւաղճն: Առ այս իրր թէ Սստուած մանաւանդ իւրեանից է պահանջում հոգալու: Ոչ պահաս պիտի և հայրապետք հոգան, նկատում է Մանուկը, զի նոքա ո. Գիրքը Շանաշում նն. և յիշում է որ իրր թէ ներսէս Ալէքս Աքսուտի հետ փափաք է փոխանակել եկեղեցեաց միութեան վրայ, զոր և Մանուկը իրր թէ կարգացել է Ենորհալու նամակում: Այս երես առ երես ստելուց խօսք է առնում և առաջարկում, ընդունել ինքեան իրրե միջնորդ եկեղեցեաց միութեան իրագործման, վասնորդյ և հրաւիրում է Ենորհալուն ի Կ. Պօլիս:

Գրիգոր Գ. արդէն մեռած էր, առաջուց իւր հոյրապետութիւնը ներսէս Ենորհալուն յանձնած լինելով (1165+66), որ մի ձառով պարզեց թէ որպիսի ջերմեանդութեամբ և երկիւղածութեամբ բարձրացաւ նորա

նման սուրբ անձն այն հինաւուրց նուիրական աթոռը¹: Շնորհալին բացէ ի բաց մերժեց այդ հրաւէրը, նախ ան-խաղաղ հանգամանքները պատճառ բերելով և երկրորդ որ եթէ Դրիգոր Գ. ևս կենդանի լինէր ողիարդ կաթիլ մի զիտութեան հնար էր առ համատարածն ծով իմաս-տութեան համարձակել մերձենալ ի հարցումն և ի պա-տասխանիսա, որով իւր Կ. Պօլիս գնալու հնարաւորու-թիւնը հանեց արմատաքի հոռոմոց մաքից: Հարկաւ նա յայտնեց նախապէս իւր ուրախութիւնն, որ կայօրը հակ-ուած է եկեղեցիք միաբանեցնելու, ընդ նմին գրեց ամե-նայն մանրամասնութեամբ հայտառանեայց եկեղեցու հա-ւատքն և առանձնայտկութիւնք և ապացուցելով դոցա-ուղղափառութիւնն, առաքեց նորան ի պատասխան: Ժո-ղովը գումարուեցաւ ի Կ. Պօլիս 1168 թուին հոռվմայ կարդինալաց և հոռվմայ պատրիարք Միխայէլ Անխիա-լուսի ներկայութեամբ, սակայն միաւորսութիւնը դլուխ չեկաւ:

Մանուէլի նպտառակն էր օգատուիլ Շնորհալու քաղց-րաբարոյ բնոյթից և բան մի զուխ բերել, բայց այդ ան-յաջող անցաւ, ըստ որում նորա պատասխանն էլ մո-ւացութեան տուաւ, թէև չմոռացաւ հայոց...։ Երբ հոռվ-մայ հետ բանակցութիւնն ապարդիւն անցաւ և երկու հնարիմացներն իրար խարել չկարիցան, ամբողջ երեք տա-րիներից յետոյ, այն է 1170 թուին մայիսին Մանուէլը կրկին միաքը դարձրեց դէսի հայոց, ըստ որում կանո-նաւոր բանակցութիւն չունեցաւ Շնորհայու հետ և իս-կշն վերջ չտուաւ, զի մինչդեռ հոռվմայ հետ միաւորու-թեան գործը կախուած էր գերիշխանութեան, բռնապե-տութեան, աշխարհային Ճոխութեան հարցերից, հայոց հետ ամենայն ինչ հաստատուած էր ուղղափառ դաւա-

¹ Թուղթք. ս. Էջմիածին, 1865. էջ. 411—426:

նանքի, աստուածային բանի վրայ, որ ոչ մի խարէութեան տեղիք չպիտի տար և զրչի մի շարժումն ահազին հետևանքներ, փոփոխութիւններ պիտի բերէր Մանուէլ զրեց վերստին 2 տարի յետոյ 1172-ին զեկումբերին, ի նկատումն Շնորհալու 1170-ի հոկտեմբերի թղթին Շնորհալու զրած թղթերն իսկ կազմում են ամբողջութիւն մի. այժմ տեսնենք թէ ինչպէս վարուեցաւ այդ թղթագրութիւնն և ինչ զրեց Շնորհալին այն զգնարանից, ուստի բարբառում էր որպէս կաթուղիկոս առ իւր հօտն. և մք իր զայծեամն յորսորդաց և ի շանց փախուցեալք՝ ի քարանձաւս յայն բնակելով, (Բնդհ. 9). և կամ (Էջ 421). ոչ միայն յարտաքնոցն որք հակառակ են հաւատոյս՝ նեղեալ տագնապիմք ըստ մարմնոյ... այլ և յանուամբ քրիստոնէից. նաև յորոց կցորդ են կարգի մերոյ և ձեւոյ, որք յաղագս փառամոլ ախտի հակառակ գտեալք Աստուծոյ և աստուածայնոյ աթոռոյս ի սկզբանէ հայրապետութեանս տեառն մերոյ մինչև ցայժմ՝ որպէս ծանօթ է ամենեցուն, և զաղատեալս ի Քրիստոսէ զեկեղեցի սուրբ ընդ հարկաւ արարին անօրինաց՝ կամաւ (!) և ոչ ի հարկէ. որոց տալոց են զվրէժ հատուցման այրմամբ զեհնեցն՝ առաւել քան զայլոց մեզանաց (!):

ԺԴ.

«Հաւատ ծածկեալ կամ կնդաւորեալ
հչ է հեռի յանհաւատութենց :

ՏԱՐԻՎԱՒԻ.

«Ինչ և իցէ, երկնշիմ ի Յունաց, նա
զի բաշխել ինչ կամ իցն»:
ՎԻՐՁԻԼԻՈՅ.

Ենորհալին սկզբունք մի վարսելով թէ, որպէս ի մա-
սունս մարմնոյ քան զամենայն պատուականագոյն և առաջին
զլուխն է... այսպէս և յանդամն հոգոյն՝ մեծ և աւա-
ջին իրրե զգուխս՝ է հաւատոյն ծշմարտութիւն» (Ընդհ.
II.), ամենայն ժամ չէ զլանում հաւատոյ իւրաքանչիւր
խնդրի վրայ բացատրութիւն տալ, ըստ որում և իւր
առաջին թղթում դնում է Հայաստանեայց եկեղեցու դա-
ւանանքն և յատկութիւնք ի հրապարակ ոզբովանդակն
պարագրելով հաւատոյ մեր ծշմարտութիւն և զեկեղեցւոյ
կարգաւորութիւն ի հարցն որբոց աւանդից ընկալեալ...»
(Էջ. 143): Նա ապացուցում է այդ հաւատոյ ուղղա-
փառութիւնը հրաշալի քաջարանութեամբ, չէ յարձակ-
ուում օտար դաւանանքի վրայ, սակայն չէ մոռանում
յիշել ընդհանրապէս այն կէտերն, ործնցից իւր պաշտած
եկեղեցին խորշում է. նա հերքում ջըռում է այդ կէտերն

Հայ. եկեղ. և բիւզ. ժողով. պար.

և փառաբանում է իւրը հաստատուն բացայայտութիւններով՝ բայց ազատամիտ խոհեմութեամբ անդիտանում է այն եկեղեցիք, որոնք դաւանում են և ընդունում իւր հերքած եղծած կէտերը: Նա չէ ասում որ Հայաստաննեայց եկեղեցին է միմիայն ուղղափառը. Նա չէ ասում նաև թէ օտար եկեղեցիք չարափառ են. Նա չէ ատում այլոց հրապարակապէս. այլ նա գեղեցկապէս ապացուցում Հայաստանեայց եկեղեցու առաքելական ուղղափառութիւնն, ընդ նմին և համեմատութեամբ հանդերձ հերքում է այն ամենն ինչ որ հակառակ է դորան և գնում է իւրն ամենայն մանրամասնութեամբ իւրաքանչիւրի առաջ քննելու և քննարանելու հրաւիրելով բաղձացողին:

Արդ զեռ 1151 թուին իւր ւիան հաւատոյց զեղազոշմ՝ գրագրութեան մէջ երգարանում է իւր դաւանակին ասելով.

Նոր այս խառնումն պքանչելի,

Աստուած ընդ մարդ բնութեամբ խառնի.

Ոչ էութիւնն փոփոխի,

Եւ ոչ ձեռվ կերպարանի,

Որպէս ասաց ժանտն եւտիքէս՝

Թէ ոչ մարմին առ իսկապէս...

Եւ ոչ երկուցն միութիւն

Բաժանելով յերկու բնութիւնն,

Եւ կամ յերկուս որդիս զմին,

Հստ նեստորի չարաբաստին...

Արդ յայսպիսեաց փախչիմք ի բաց,

Իրը ի քարբից թունաւորաց.

Տետեկով լուսոյ շաւղաց,

Հստ ուղղափառ վարդապետաց.

Եւ դաւանեմը միութիւն,

Ոչ այլայլեալ այնու զբնութիւնն,

Այլ նոյն Որդին, որ ի Հօրէ,

Եղե որդի առ ի մօրէ:
 Եւ մի ասեմք բնութիւն այսու,
 Հստ խառնը մանն անձառելոյց:
 «Ոչ ոմն անմահ ոմն մեռեալ.
 Զի այս երկուք են բաժանեալ.
 Այլ որ անմահ նոյն և մեռեալ,
 Եւ որ մեռեալ նոյն և մնացեալ»:

Սմին նման և նշանախեց շեկուելով իւր նախնեաց
 վարդապետութիւնից, զրում է մերթ ընդ մերթ նարեկա-
 ցու ոճով և իւր թղթերն, ըստ որում և իւր «Բանք
 հաւատոց» կրկնում է և պնդում է. «Ի բնութիւն ոչ
 շփոթմամբ ըստ Եւալիքեայ, այլ ըստ Կիւրեղի Աղեքսանդ-
 րացւոյ՝ եթէ ամ է բնութիւն բանին մարմնացելոյց»: Եւ
 մեք յաւանդութենէ սրբոյն ասեմք զայս...»

Ճարտարախօս է նա իւր արտայայտութեանց մէջ և
 զօրաւոր է իւր վայելուչ հարուածներով, զորոնք դիսո-
 ղաբար յդում է առ իւր թշնամին: Նա լայնարանօրէն
 ապացուցելով «այսատանեայց եկեղեցու վարդապետու-
 թեան Ճշմարտութիւնն ու հարազատութիւնը, պարզ է
 որ խորտակում է իւր թշնամուն, զի չէ կարող Ճշմար-
 տութիւն լինել փրկազործութեան խորհրդի մէջ. Ճշմար-
 տութիւնը մի է և եթէ իսկ նորա յառաջարերած մոլոր
 վարդապետութիւնը, որոնցից նա մահու չափ խորշում
 է, գլխաւորապէս երկուք են՝ շփոթմամբ մէկ բնութիւն
 և բաժանմամբ երկու բնութիւն տասուածը: Շփոթութին է
 Եւալիքէսինն, ըստ որում նորա Քրիստոսի մէջ կորել է
 մարդկութիւնը. բաժանութին է կոչում այն վարդապետու-
 թիւնն, որ ասում է թէ անարդանքն ու թշնամանքը
 Քրիստոսի մարդկային բնութեան է վերաբերում, իսկ
 փառքն ու հրաշքն աստուածային բնութեան. չարչարուղ
 մեռնողը նորա մարդկային բնութիւնն է, իսկ յառնող,
 հրաշագործողը նորա աստուածային բնութիւնը եւ ակն-

յայտնի է որ այս քաղկեդոնական վարդապետութիւնն է. ասել է թէ՛ Ներսէս Շնորհալին, որպէս և առհասարակ չայք ի հնուց անախ քաղկեդոնականութիւնը կոչում էին՝ վարդապետութիւն երկու բնութեան բաժանմամբ: Եւ իրօք բաժանմամբ էին վարդապետում քաղկեդոնականը, որպէս տեսել ենք, ուրիշ բան է, եթէ բառապէս չէին շեշտում: Ակներև բաժանումն է, եթէ մեռնող բնութիւնն այլ էր և յառնողն այլ և ոչ բնութեամբ միացեալն Քրիստոս մեռեալ և միանգամայն նոյն ինքն կենդանի... .

Շնորհալին հիմն ի վեր տապալելով եւտիքականութիւնը, չէ ուզում նոյնպէս վարուել քաղկեդոնականութեան հետ. նա լաւ գիտէ չայլաստանեայց հկեղեցու ազատամտութիւնն, որ չէ անարգում այլադաւաններին և իւր ամբողջ գոյութեան ընթացքում չէ փորձել այլ եկեղեցեաց վրայ յարձակուելու, եթէ նոքա չեն սպառնացել իւր հօտին, ուստի և նա ջանում է չվերաւորել իւր թշնամուն, թէև անուղղապէս հերքում է նորա դուանանքը: Նա գեղեցիկ նրբարանութեամբ գրում է գեռ իւր առաջին թղթում: Փոխանակ միանձնաւորութեանն, զօր դուք ասէք ի Քրիստոս, որ է ուղիղ և խոսափանեալ ի մէնջ, է և մերս մի բնութիւն ասելն զոյդ և նման, և ոչ հերձուածողական կարծեաց աղագաւ. այսինքն ուղղափառ է ասել, մէկ անձնաւորութիւն ի Քրիստոս, որպէս և մենք խոստովանում ենք. սակայն ուղղափառ է և մէկ բնութիւն ասելը. «Քանզի մի բնութիւն ոչ վասն այլ իրիք ասի ի մէնջ, այլ յաղագս անբաժանելի և անձառ միաւորութեան թանին և մարմնոյն»:

Այսու հանդերձ հոռոմք երկու բնութիւն էին ասում, ուստի և Շնորհալին զբում է օնակ յերկու բնութիւն ասելցին՝ յորժամ ոչ վասն բաժանման լինին ասացեալքն՝ ըստ նեստորի, այլ վասն զանշփոթութիւնն ցուցանելոյ

ընդդէմ չարագիառացն Եւտիքեայ և Ապողինարի՝ ոչ
փախչիմք։ ուրեմն երկու բնութիւն կարելի է ասել «յար-
ժամ ոչ վասն բաժանման լինին ասացեալքն», բայց ինչ-
պէս պէտք է ասել որ այդպէս լինի Շնորհալին իսկոյն
և եթ հերկում է երկու բնութեան զրութիւնը, յարե-
լով. «այլ զոր օրինակ հոգի և մարմին մարդոյ՝ են այլ
և այլ բնութիւնը, վասն զի ոմն երկնային է և ոմն երկ-
րային, ոմն երկելի և ոմն աներկուցթ, ոմն ժամանակեայ
և ոմն անմահ, սակայն յետ միաւորութեանն՝ մի բնու-
թիւն ասի մարդն և ոչ երկու, և ոչ մի բնութիւն ա-
սելովն շփոթումն իմանի ի մարդն, կամ հոգի միայն կար-
ծել զնա կամ մարմին միայն Այսպէս և Քրիստոս թէ-
պէտ և մի ասի բնութիւն, ոչ շփոթման աղագաւ են
ասացեալքն, այլ վասն անձառ միաւորութեանց երկուց
բնութեանցն ընդ միմեանս. զի եթէ այսպէս ոչ էր, հարկ
էր ապա ոչ երկու բնութիւն միայն, այլ և երիս բնու-
թիւնս իմանալ Քրիստոսի, երկուս զմարդկայինս՝ հոգի
և մարմին, և մի՛ զաստուածայինն։ Հետևաբար մոլար է
երկու բնութիւն վարդապետել ի Քրիստոս, զի այդ բա-
ժանումն է մոցնում Քրիստոսի մէջ ուստի և զիպողա-
բար զրում է. «բայց յետ միաւորութեանցն բարձան եր-
կուութիւնք բաժանմանցն՝ ըստ սրբոց վարդապետացն
ասելոյ (130. 137); հասկանալի է որ մարդկութիւնից
յետոյ չէ կարելի Քրիստոսի մէջ երկու բնութիւն ձա-
նաչել, զի այդ երկուութիւնն է, այդ բաժանումն է. ուստի
և ասում է «եթէ միութիւնն վասն անքակտելի և ան-
բաժանելի միաւորութեանն ասի և ոչ վասն շփոթման,
և երկու բնութիւնն՝ վասն անշփոթ և անայլայլին լի-
նելոյ և ոչ վասն բաժանման, երկաքանչեւրքն ի սահմանի
են ուղղափառութեան։ սակայն Շնորհալին վերագոյն
բացայացեց և ապացուցեց որ իւր մի բնութիւն ասածը
շփոթմամբ չէ. իսկ երկու բնութիւն չէ կարելի ասել

մարդկութիւնից յետց, ուրեմն մի բնութիւնն ուղղափառ է, իսկ երկու բնութիւնը չարափառ:

Նշնն է երգում նա և ժիան հաւատոյցի մէջ.

Երկուս ասել դարձեալ բնութիւն

Վասն ի յերկուց գոլ միութիւն,

Զէ այս օտար ծշմարտութիւն,

Թէ չբաժանեն յերկուս զմին:

Բայց մեք այսպէս խոստովանիմք,

Աստուածայն ոցն հետ և ի մք.

Եթէ հոգի, մարմին և միտք,

Որով մեղան աղդ մարդկայինք,

Էառ ի մէնջ Աստուածն քան

Եւ միացոյց բնութեամբ յինքեան.

Անմեղ արար զմեղանշական,

Չտպականեալն՝ անտպական...

Ընդ նմին և եղծում է երկու բնութեան վարդապետութիւնն ասելով.

Զի որք երկուս բնութիւնս ասեն

Եւ ի յերկեակս բաժանեն,

Հարկ է յերիս գոլ զատանել,

Եւ կամ ի մին միաւորել

Այս է յոգի և ի մարմին

Եւ ի բնութիւն աստուածային,

Եւ կամ զիսառնումըն մարդկայինոյն

Ասել հզօր քան զԱստուծոյն:

Այսպէս և դեռ իւր առաջին դաւանագրութեան մէջ
շեշտում էր. «յաղազս որոյ մոլորին որք ասենն թէ, այլ
ոմն է որ չարչարեցաւն, և այլ ոմն՝ որ ոչ չարչարեցաւ» (124):

Յար և նման գեղեցիկ բանավարութեամբ ապացուցում է կամքի և ներգործութեան միութիւնը հայաստանեայց եկեղեցու պաշտական կարգերի և ծէսերի ուղղա-

փառութիւնն, այն է, բաղարջ հացով և անապական գինով պատարագելը ծննդեան և մկրտութեան տօնի մի և նցյն օրը կատարելը, երեքսրբեան փառարանութեան ի գէմա Որդոյ ասելն, և այլ քանի մի խնդիրներ, սակայն չէ մօռանում իւրաքանչիւր անգամ մեղմացնել իւր յարձակմունքն, ասելով սիթէ այսպէս և եթէ այնպէս՝ ի փառս Աստոռուծոյ կատարեսցինս և այլն Որշափ նա ջանում է չվերաւորել իւր հակառակորդին, այնու ամենայնիւ նա շեշտելով որ իւրաքանչիւր եկեղեցի իւր սովորութիւնն է պաշտպանում, առանց տեսանելի վիրաւորանք հասցնելու, անկման հարուած է տալիս իւր թշնամեաց ասելով. ոճմարտութեանն սիրողաց արժան է ոչ սովորութեան ծառայել որպէս տգէտ, և ոչ անկիրաւութեամբ արդարանալ որպէս վիճաբան, այլ ի հօգևորական դրախտս յաստուածաշունչ զիրս շրջել մոք և խնդրել ի նոցանէ զպառուղն Շշմարիտ, և ապա Ճաշակել : Հստ որում և մի առ մի հետեարանում է յառաջադրեալ կէտերի Շըշմարտութիւնն, որպէս յիրարկում է Հայաստանեայց եկեղեցին:

Եյս է հրաշարան հայրապետի հայրենի եկեղեցու ջատագովական եղանակը. սակայն նորան հրաւիրում էին միաբանեցնել եկեղեցիներն. այդ լաւ գործ էր, իսկ լաւ գործից խոյս տալը մեղք է, ուրեմն պէտք էր աշխատել լաւապէս իրագործելու, մանաւանդ որ ինչպէս մի կողմից այլադաւան Ասորիք էին դիմել առ Հայոց կաթուղիկոսն Հայաստանեայց եկեղեցու հետ միանալու մտքը, նոյնպէս և Հռովմ բանակցում էր կայսրի հետ. հարկ էր ուրեմն որ Բիւզանդ և Հայք ևս միաբանէին... Կասել ևս անկարելի էր, զի, որպէս զրում է Գրիգոր Տղան, Շյառաջ կոչեն զմեզ յցնը միանգամ և երկիցս, արդ ոչ է պարտ արիարար ընդդէմ գալ նոցա, կամ հաւանել կամ հաւանեցուցանել: Եթէ երկու բնութիւն ասեն չարաշար,

ըմբերանեսցուք և յանդիմանեսցուք, եթէ դարձցին՝ ընկալցուք և շահեսցուք զեղբարսն... Թէւ ոչ այլ ինչ՝ գոնեա զմերս լաւութիւն և առողջութիւն ծանուսցուք նոցաց: Այս գաղափարն էր որ ոգեորում էր Հայոց գէպի յառաջ, եռանդ էր տալիս նոցա, որպէս նախնեաց արժանաւոր քաջարի զնուորներ ցոյց առաջ որ վարկպարազի չեն կռուել և մաքառել և անմտութեամբ չեն մեռել Հայաստանեայց եկեղեցու հաստատութեան համար:

Ըստ այս սկզբանց առաջնորդուելով, պէտք է նոյնպէս որոշել թէ ի՞նչ ճանապարհով էր կարելի դործը պատկանուի բերել: Շնորհալին այստեղ ևս չէ յապազում: Նա տալիս է կայսրին անհրաժեշտ հրահանգ. Նախ՝ կայսրը պարտ է աշխատիլ ծշմարիտ հաւատքն որոշել և գտնել, որ թագնուած է որպէս պատուական մարդարիտ, զոր միայն իմաստուն վաճառականն է ճանաչել կարենում: Դորա. համար հարկ է որ կայսրը խոնարհուի իւր գահից և ոչ որպէս ահեղասարս բռնապետ գործի դիմէ, զի ահեղութեամբ պատերազմի են գնում միայն, որից բարձր նշանակութիւն ունի եկեղեցու խաղաղութիւնը. իսկ միացնել (երկրորդ) չէ կարելի բռնութեամբ, որպէս չէ կարելի ծռուած ծառը բռնութեամբ ուղղել, զի կիսորուի. չէ կարելի և առ զնի խստերախ հանդարտեցուցանել բռնութեամբ սանձից՝ առանց ողբանաց և դգաստացուցանող ձայնից: Ուրեմն ա. պարտ էր գտնել ծշմարիտ հաւատքն և բ. ի նա միացնել քրիստոնէական եկեղեցու պառակտեալ մասսերն, որոնց մեջ զանազան թշնամանքներ են մտել և կարօտ են հոգատարութեան, որպէս զի բժշկուին և ապա միանալ կարենան:

Այս նպատակներին հասնելու համար տալիս է նա ծրագիր ևս, որին պարտ է կայսրը հետեւել. նա պարտ է նախ հրամայել եկեղեցական դասին և ռամփկ ժողովրդին այլ ևս չհայհոյել, չթշնամանալ Հայոց, շաւերել եկեղե-

ցիք, չանարգել որբութիւնք ինչպէս անհաւատք, այլ
սիրով վարուել վասն զի հայք տեսնելով այդ հայհոյու-
թիւնք, ինքեանք ևս բնականարար նոյն հակառակու-
թեամբ են ընդդիմադրում երկրորդ, պատուիրել բոլոր
եկեղեցիներում աղօթելու, որպէս զի միութեան գործն
կատարման հասնի Աստուծոյ ողորմութեամբ, որպէս և
ինքն է հրամայել հայոց եկեղեցիներում անելու:

Իսկ այս ամենը յառաջ վարելու համար պէտք չէ
որպէս տէր և ծառայ խօսիլ իրար հետ հաւատոյ խնդրի
վրայ Ճշմարտութիւնն որոշելու համար, այլ իրաւունք
ունին համարձակապէս իրար պակասութիւնք յառաջ
բերելու, զի աննիւթական շնորհիւ հաւատար են Քրիս-
տոսի հաւատացեալք: Այս այսպէս անելուց յետոյ մնում
էր ժողով գումարել և ողիցուք երկոցունց բաժանեալ
որմոց՝ զլուխ անկեան և թագաւոր զիշմն Քրիստոս՝ որ-
պէս և է իսկ Ճշմարիտ, և դատաւոր՝ զզիրս առաջելոցն
և մարդարէիցն և զուղղապէս վարդապետաց եկեղեցուց,
և մեք իւրագանչիւր ոք որպէս դատախաղք կալով ա-
ռաջի թագաւորին և դատաւորացն՝ խօսեցուք դատաս-
տանուա ընդ միմեանս և խնդրեսցուք իրաւունս ի նոցանէ,
և որում բանի և զիմաց վկայեն դատաւորքն ուղիղ և
ըստ կամաց նոցա լինել, զայն ընկալցուք անհակառակ: և
զոր վկայեն արտաքոյ եղեալ Ճշմարտութեան, եթէ ի
դաւանութիւն հաւատոյ և եթէ յաւանփութիւնս եկե-
ղեցույ և եթէ առ մեզ և թէ առ ձեզ, յայնցանէ ի բաց
հրաժարեցուք երկոքեան: Եւ այսպիսի գեղեցկաբարբառ
խօսքերով ճակատ արած ենում է և ասպարիզի է հրա-
ւիրում իւր հակառակորդին՝ յոյց տալ իւր եկեղեցու
պակասութիւնք և լսել իւրեանց եկեղեցունն աւետարանի
և առաջելոց խօսքերի վրայ հիմնուած: Կանչում է քննու-
թեան անվեհեր սրտով, որպէս Ճշմարտութեան ախոյեան,
հաստատ համոզուած իւր եկեղեցու հարազատութեան:

Նա յանձնառու է ամենայն, ինչ որ իւր հակառակորդք գտնեն Հայաստանեայց եկեղեցում և ո. Գրքի խօսքերով և տռաքելական հայրերի գրուածներով հերքեն, նա ընդունում է արտամերժել փոխել առանց տատամսելու: Սակայն և Բիւզանդ պէտք է փոխէր՝ այն ամենայն, ինչ որ Հայք ցցց կտային և հաստատ ապացոյցներով կհերքէին, վասն զի միայն ուղղել ամօթ չէ, վասնորոյ և ամօթ չէ Բիւզանդի համար, եթէ, զիտութեան վայր զորով, Հայոց նուաստութիւնից բան սովորէին, զի նաև հմուտ բժշկաց սովորութիւնն է ոչ անարդանս համարել յորժամ հիւանդանան՝ յաշակերտաց իւրեանց ընդունել դեղս բժշկութեան... մանաւանդ որ Բիւզանդ չպիտի հպարտանար թէ հնց ինքն է անսխալը, քանզի նաև բիրք աշաց թէպէտ սրագոյն լինի զայլս տեսանելով, բայց զինքն և որ շուրջ զինքեամբ են զիրք մարմնցն՝ անկարանայ նկատել, որ և յախտանալն՝ այլում կարոտանայ աշաց և ձեռին վասն առողջութեան:

Այնուհետեւ Ծնօրհալին հրաշալի կորովաբանութեամբ ապացուցելով Հայաստանեայց եկեղեցու դաւանանքն ընդդէմ քաղիկերնականաց և հաստատելով Հայոց տօների առաքելական հարազատութիւնն, ասում է վեհութեամբ պանծալով. որչ ինքնահաճութեամբ բաժանեցաք մեք յայլոց տղաց այսպէս տօնելովս, այլ՝ այլք զմերս ունելով յառաջագոյն փոխեցին որպէս կամեցան՝ զգը այժմն ունին իսկ մերս եկեղեցի անփափոխ զառաջնոցն պահեաց սովորութիւնն, եթէ հեռաւորութեան աշխարհին պատճառաւ և եթէ բաժանելոյն աղագաւ... ոչ զիտեմք. հետեւաբար Բիւզանդ պարտ էր և պէտք էր դառնար առ այդ Տշմարտութիւնն, որից խախտուել էր: Ներսէս չէ ուզում Յունաց անտեղի և վայրահաչ զըպարտութիւնք մի մի հերքել, զի Յոյնք բարի համբաւից ծածկում են իւրեանց ականջներն, իսկ ստութեանց համար բանում և լսածը Տիշտ համարում:

Շնորհալին կնքում է իւր նամակը, մաղթելով. «դուզնաքեայ բանիս մերց սերմն ի բարի և ի պարապտ անդս մոտաց ձերոց սերմաննեալ աճեցունս և բազմապատիկս արացէ Աստուած, և մի լիցի փշովք հեղձեալ և կամ բոււնեալ առանց արմատոյ և արագ ցամաքեալ և կամ յօդային թուչնոց կերեալ». նա մաղթում է որ իւր սյդ ցանած սերմերը Մանուէլի խելքում պտղաբերեն հարիւրապատիկ աճելով, որպէս զի կայսրն ըստ չափոյ պտղաբերութեանն, վարձ ստանայ Քրիստոսից (195):

Այս Ճշմարտախրոխտ թուղթն, որ որքան խոնարհ էր և հեղաշունչ, նոյնքան՝ և ևս առաւել՝ խորտակիչ էր և տապալիչ, խորապէս զժկամակեցրեց կայսրին Այդ թուղթը լուռթեան մատնուեցաւ. միութիւնն անկարելի երեւցաւ Յունաց իմաստնոց: Երկու ամբողջ տարիներ զլորուեցան և ահա Մանուէլ կրկին աչքը դարձրեց դէպի արևելք. թէ ինչ հնարիմացութեամբ էր իւր ծրագիրը պատրաստել այդ այժմ պիտի տեսնենք. նա դեռ յոյս ունէր Շնորհալուն խարելու, վասն զի 1168 կամ 69-ի ժողովում և ապա անկարող եղաւ Հռովմայ քահանայապեաին խարել, բայց գեռ Մանուէլ և Միխայէլ ուրախ էին որ ինքեանք չխարուեցան: Այս անդամ այն է 1170 թուին մայիսին ուղարկեց Մանուէլ մէկ թուղթ և իւր իմաստուններից Տարտուր ու Տարպիկ Թէորիանոսին, ըստ որում մինչդեռ առաջ զրում էր առ Հայոց հայրապետն առ պատուական և սրբազան կաթուղիկոսն Հայոց Տէր Գրիգորիս, այժմ առձայնում է. «յաստուծոյ հաստատեալ պատուական և իմաստուն կաթուղիկոսի Հայոց Տեառն Ներսիսի և այլն»:

Մանուէլ գրում է որ ոի վաղ ժամանակաց իմացել է Շնորհալու բարող մոտածութիւնն և կամքն Շատ միաւորութեան եկեղեցւոյ և ուղղափառ հաւատոյ»: և քանզի, ասում է նա, անկարօտ էք վերստին ուսանել

յաղազս պատշաճ գոլոյ ձեզ՝ համախռչ լինելով
այսօմ ուղղափառ եկեղեցւոյ, և հաստատել զմիաբանու-
թիւն ձեր ընդ սրբազն պատրիարքիս ընդ աստուածայ-
նոյ ժողովյոս. ուրով և մեծապէս դովի իմաս-
տութիւն ձեր և երկիւղածութիւնն մանաւանդ
որ ողուխ է անկեան յետ գլխոյն եկեղեցւոյ. ուստի և
առաքում է Թէորիանոսին և Յովհաննէս Ութմանին լիա-
դոյն երաշխաւորութեամբ իւրեանց կողմից այդ իրի վրայ
իօսելու: Նա յիշեցնում է, որ Ծնորհալին Քրիստոսից
յետոյ ողուխ անկեան գոլով, պիտի վարձատրուի Տէ-
րից, եթէ բաժանեալ սերմերը միացնէ: Ընդ նմին և կա-
շառում է Հայաստանեայց եկեղեցու անկաշառ Հայրապե-
տին, ասելով, որ այդ միութիւնից յետոյ կվայեէ իւր
թագաւորական շնորհները բազմապատիկ բարեմանու-
թեամբ ըստ կամաց ձեր և խնդրոյ: Ուրեմն չկարենալով
համոզել և ապացուցանել իւրի Շշմարտութիւնն, որ բա-
ցակայ է, կամ հերքել Հայոց և ցոյց տալ որ և է մոլո-
րութիւն, նա վատարար ստիպում է նորան միանալ իւր
եկեղեցու հետ, թէև վերջնոս մոլար ևս լինի:

Արդէն ծանօթ լինելով այդ ժամանակուայ Հայոց
տարաբազդ վիճակին և Կիլիկիոյ իշխանաց ձգտութիւնին,
ակնյայանի է թէ Մանուէլ Ծնորհալու որտի որ լարերին
է բախսել աշխատում: բայց նա չգտաւ այդ լարը Ծնոր-
հալու նման մեծատարած ծովի մէջ... Ծնորհալին իմաց
էր տուել այս ամենը նաև Անորոց ուղղափառաց կա-
թուղիկոս Միքայէլ Մեծին, որ թէև փոքր ինչ մասնակ-
ցեց, սակայն օգուտ մի չտեսնելով այդ բանակցութիւնից
զրեց. մեր դաւանութիւն այդ է, մի բնութեամբ և կա-
մօք և ներգործութեամբ փառաւորել զՔրիստոս ըստ
ուսքելոց և մարգարէից և ուղղափառաց Հարյոն մերոց,
և այզր վրայ հաստատեալ եմք անշարժելի: և որ ոք այ-
դու ընդ մեզ զիսաղազութիւն կալցի և սիրէ զմեզ կալ-

յուք և մեք և սիրեացուք. և եթէ վասն այդորիկ ատեն զմեղ և սրատերադմին, մեք ընդ Աստուծոյ և ընդ հարցն մերոց գնասոյուք, և մատուսցուք զպարանոցս մեր ի վկայական հանդէս նախնեացն մերոց¹, ըստ որում և այդ կտրական խօսքով՝ մերժեց Մանուէլի հրաւէրը Կ. Պոլիս դնալու.² Բայց մենք տեսանք թէ ինչն էր Շնորհալու բարեսրտութիւնը շարժում. նա քանի մի եպիսկոպոսաց՝ Գրիգոր Տղայի, Ասորոց Յովհաննէս եպիսկոպոսի և Միքայէլ Մեծի աշակերտ Թէոդորոսի ներկայութեամբ խօսեցաւ Թէորիանոսի և Յովհաննէս Ութմանի հետ, զի վերջինքս հարցեր ունէին Հայոց եկեղեցու նկատմամբ, որոց և Շնորհալին մի առ մի պատասխանեց և բացատրեց. Հայոց դաւանական և ծիսական զանազան կէտերը:

Բայց Թէորիանոս չուզեցաւ մի բնութեան վարդապետութեան ուղղափառութիւնը ձանաչել, որպէս և զըրում է ականատես պատմիչն, որպէս և այլ հարցերում. կար ինչ յորում միաձայն էին, կար ինչ յորում տարածայն զիսաւոր կէտն հարկաւ բնութեան հարցն էր, որ միաբանեցնելու հնար չկար, վասն զի Հայրապեան սուրբ երկոքումբն սպառազինէր ընդ առաջին սրբոցն ընդրէմ նեստորականացն՝ միաւորելով, և առ հւտիքիանոսս՝ զրատկութիւն ծշմարտելով:³ Սակայն որպէս Շնորհալին ապացուցեց որ Հայք Եւտիքէսի շփոթումից հեռի են, Թէորիանոս բանավարեց որ Հոռոմէր խորշում են ափ Նեստորի բաժանմանէն, ըստ որում երկու կողմերն ևս մերձննում են իրար «հուպ եկեալք միմիանց ուզիղ զաւանութեամբ հաւատոյ՝ շնորհօքն Աստուծոյ»: Այս կէտից զատ Մանուէլ քանի մի առաջարկութիւնք ևս ուղարկել էր հա-

¹ Միքայէլ Մեծ, 461, որ գործի շարունակութեան վրայ ասում է. «իսկ զպատասխանի տեսան Ներսիսի զոր զրեաց մեք ոչ իմացար, բայց կորովի էր յաստուածաշունչ զիրս և պարկեցտ և ջանացող ալր ուղիղ կանոնաւ զրոց, և նա վճարեաց զիւրն»: ² Արուլք. II, 550:

ւատոյ և եկեղեցու կարգաց նկատմամբ, սակայն դոցա
պատասխանը Շնորհալին հրաժարուեցաւ տալ, մանաւ անդ
որ հռուսէք ևս իւրաքանչիւր անգամ ժողովից էին զրում,
ըստ որում այդ տարիները ժողովոց տարիներ էին նոցա
համար Շնորհալին չուզեցաւ այդ խնդիրների վրայ խօսք
բանալ անգամ, ոզի մի փոխանակ միաբանութեան զա-
նազան պատճառս տացուք բաժանմանց, և շարժուն և
փոփոխական երևեցին բանք մերս, ուստի և թողեց զայն-
քիլի ժողովով քննելու և պատշաճ պատասխանը տա-
լու իսկ հռուսմոց պատգամաւորաց խնդրանք վերստին
զրեց իւր խոստովանութիւն, վասն զի Շնորհալու խօսքն
թէ հռուսէք հեռի նն փ նեստորի բաժանմանէն, կարծել
տուաւ նոցա թէ Ներսէս ընդունում էր երկու բնութեան
վարդապետութիւնը:

Շնորհալին իւր այդ թղթին մէջ, զոր առաքեց 1170-
ին հոկտեմբերին, գրում է որ պատգամաւորաց խնդրա-
նք առաքում է սակաւ ինչ ևս իւր դաւանութեան ա-
պացոյներն, զոր արարաք սակաւուք ոչ ի մէնջ, այլ
ի սրբոց վարդապետաց եկեղեցւոյ բանից՝ յորոց նախ
քան զբաժանումն ։ Աստի երեսում է որ Յոյնք իւր-
եանց նոր դաւանանքը նոր վարդապետաց խօսքերով էին
ջատագովում ։ Ներսէս վկայարերում է Գրիգոր Աստուածա-
բանից և կիւրեղ Աղեքսանդրացուց, բացայայտելով որ
երկու բնութիւն պէտք է միայն վերացարար հասկանալ,
որ նոյն է, եթէ ասում ենք՝ թէ Քրիստոս Աստուած է
և Մարդ միանգամայն, ըստ որում յայտ է թէ աստուա-
ծային ունէր բնութիւն և մարդկային, այլ միաւոր-
եալ և անբաժանելի, ըստ հոգւոյ և մարմնոյ
յեղանակին, և կամ առաւել զեղեցիկ, ոչ այլ ոք և
այլ մի լիցի, զի մի նն խառնելմն՝ Աստուածոյ մարդա-
նալովն և մարդոյն աստուածանալովն...։ Ապա բերում է
կիւրեղի արամախօսութիւնն, որով նա տապալում էր

երկու բնութիւն ասողներին և մի բնութեան ուղղափառութիւնն հաստատում մարդու բնութեան օրինակով. թէ որպէս և մարդն է ի հոգոյ և ի մարմնոյ, քանզի այլատեսակք են այսոքիկ և միմիանց ոչ համագոյք, սակայն միաւորեալք՝ մի բնութիւն մարդոյն կատարենու Ընդ ամին երկու բնութիւն իմանալի է, այնպէս ինչպէս և մարդու նկատմամբ, վասն զի հոգին մարմին չէ, և մարմինը հոգի չէ. և որպէս մարդու վերաբերմամբ կարող են ասել երկու բնութիւն, զի շարադրութեանն ըստ բնութեան ի միաւորութիւն եկելոցն, նոյնպէս և Քրիստոսի նկատմամբ կարելի է երկու հասկանալ միմիայն վերացարար, շարադրութեան բանիւքս այսինքն տրամաբանական մտածութեամբ տեսութեամբ, մտածութեամբ, «եկեալ ի մտածութիւնս միայն և ի տեսութիւնս հոգույ ազօք», «մտաց աչաց միայն տեսանելի» (202. 206):

Ենորհալին իւր այս բացատրութեան կատարելութիւն տալու համար նզովում է նոյա, որոնք յեղումն և այլայլութիւն են ասում, կամ երևոյթականութիւն ևայլն, այսինքն Եւտիքէսի նմանեաց: Աակայն Ենորհալին չէ մտուանում և իւր վերջնական հարուածը տալ նա դնում է հետևեալ նզովքը. նզովեմք և զայնոսիկ՝ որք ի յերկուս բնութիւնս բաժանեն զմի Քրիստոսն ըստ նետորի, այլ ասելով զԱստուածն և այլ զմարդն. զմարդն չարչարելի և մեռեալ և զԱստուածն անչարչարելի և անմահ, և ոչ միաւորութեանն տան զերկաքանչիւրսն՝ զչարչարանսն և զանչարչարութիւնն, զմահն և զանմահութիւնն (207): Ակներե է որ այս Քաղկեդոնի դաւանանքն է, զոր Ենորհալին բացարձակօրէն նզովում է:

Ապա Ենորհալին մտադրելով ժողով գումարել տըւեալ հարցմանց վրայ իրաւամբ խօսելու, աւելացնում է որ մէկ լիակատար գրութիւն նայոց անփոփոխելի(!) հա-

ւատոց և Հայաստանեայց եկեղեցու և Թիւղանդացոց հաւատքի տարբերութեանց (!) վրայ պիտի զրէ ժողովից Այսու որոշում է Շնորհալին իւր հրաւիրելի ժողովի նպատակն:

Կայսրն ստացաւ Շնորհալու թուղթն, որ որպէս քաղցր թոյն, զարդարուն էր վայելուչ արտայայտութիւններով, սակայն այդու հանգերձ վտանգիչ էր և տապալչու Այդ թուղթն այնպէս զայրացրեց Մանուէլին, որ երկար ժամանակ մուխը չհանգարտեցաւ. բայց նա լոեց և այլ ևս չպատասխանեց: Ըսդ նմին Շնորհալին ևս բարձաթող արաւ այդ գործն և այլ ևս իւր վերջին թրդթում յիշած ժողովը չգումարեց, թերեւս լաւ համարելով լոռութեան տալ այդ անհետեանք բանակցութիւնն, որ իրապէս ապարդիւն պիտի մնար: Երկու ամբողջ տարիներ բոլորուեցան. վերջապէս 1172 թուին դեկտեմբեր ամսում թուղթ գրեց, և մի կողմ թողնելով իւր առաջուայ յիրարկած շողաքորթական գովեստները, դիմեց այս անգամ: լոկ Շպատուական և սրբազն կաթուղիկոսիդ Հասցէով: Մանուէլ ապա նախ ստում է անարգաբար, ասելով Շընկալաւ իսկ և թագաւորութիւնս իմ ողքան քո պատուականութիւնդ ծանոյց սակս երկու բնութեանցն՝ զորս ի մի յանձնաւորութիւն Քրիստոսի, այս է միոյ երեսաց, որի ոչ մի նշշյլը չկայ Շնորհալու թղթի մէջ: Հոռոմոց աղքան այս խօսքերը ներս խմբրելուց յետոյ սաստիկ վշտացած և կոշտ ու կոպիտ արտայայտութեամբ յանդիմանում է Շնորհալուն, որ սա մի ընութիւն է վարդապետում ողբիւր իրատս և զվկայութիւնս աստուածազգեցիկ հարցն (Պ) ընկեցիկ և խոտան առնելով: և անվայելչօրէն անուանում է Շնորհալուն «Հաճյակից—այնոցիկ» որ շփոթումն ասն երկուց բնութեանցն որ ի Քրիստոս: Այս անարգանքից յետոյ ուղում է վճռաբար վերջ տալ այդ անորոշ բանակցութեան

և բռնաբար զրում է որ ուղարկել է Թէորիանոսին և
Ութմանին ժողովում ներկայ լինելու, սակայն Շնորհա-
լու համեստութիւնից խրստացած, աւելացնում է որ
եղած առաջարկութիւններից զատ առաջում է 9 կէտեր
ևս, բերանացի ապսպրելով խորամանկութեամբ որոց ոչ
կամկը զհաւանականն հնազանդութիւն՝ զպատճառն յայտ
առնելով պատասխանի արարէք» :

Պահանջած 9 նոր կէտերն են. ա. նզովել մի բնու-
թիւն ասողներին, ընդ նմին և տղիտարար մի շարքում
է զնում Եւտիքէսին, Դիտսկուրին, Սևերիոսին և Տիմո-
թէոս կուզնեն. բ. խոստովանել մի Քրիստոս, մի անձն՝
երկու բնութիւնն, երկու կամք և երկու ներգործութիւն,
միայն մարդկային կամքն ստրուկ աստուածայնին. գ. խա-
չեցեալը վերացնել դ. տօնել Հոռոմոց հետ միաժամանակ.
ե. միւռունը ձիթով եփել. վ. հազորդութիւնը խմարուն
անել և ջրախառն. է. քանի մի բիւզանդական ժողով-
ներ զաւանել ևայլն, բայց որ զիսաւոր փորացաւն է կայ-
սրի—այդ այն է, որ կաթուղիկոսն ոչ թէ Հայերից ըն-
արուի, այլ կայսրից նշանակուի. . .

Միքայէլ պատրիարքն ևս մէկ թուղթ գրեց, որով
բարձրացնում է կայսրին և մէկ խրտուիլակ շնում, ասե-
լով տղայաբար. Տղբեթէ ամենայն թագաւորք երկրի հնա-
զանդ լինին սմա, այլ և ահաւոր է յաչս ամենեցուն՝ որ
շուրջ են զնովաւ, կարծելով թէ Հայաստանեայց եկե-
ղեցու հաւատոյ ախոյեանը պիտի վախենայ նորա առաջ:
Նա շողաքորթում է Շնորհալուն առանց համոզելու ե-
ռանդն առ ի չգցէ բանեցնելու: Քանի մեծ հեռաւորու-
թիւն երկու կողմերի միջև. մինչդեռ նա այդ սնախօսու-
թիւնից յետոյ յաւակնումէ ասել մեծամտութեամբ առ
Շնորհալու վեհութիւնն. Շահաւասիկ դարձեալ շափա-
ւորութիւնս մեր և որ ըստ մեզ սուրբ և առաքելական
եկեղեցիս զգիրկս իւր պարզեալ ունի ձերում սրբու-

Հայ, եկեղ. և բիւզ. ժողով. պար.

թեանդ, և է պատրաստ ի ձեր ընդունելութիւնդ, անշուշտ կյանելու համար. Հայաստանեայց եկեղեցու շնորհալի հայրապետն և արքուն հովուապետը քարոզում է երկու կողմերին միաժամանակ մօտենալ իրար և որպէս եղբայրներ սիրել միմանց: Հայաստանեայց եկեղեցին կսիրէր ազատամտաբար իւր թշնամուն, առանց նորան վեասելու, սակայն չըր զրկիլ նորան, զի իւր սրբագրծուած պատմական համազումն էր, որ ամենայն բարեմիտ զրկումն կզոհէր նորան անյատակ կորստեան. . . :

Ենորհալին ստանալով այդ առաջարկութիւնք, ինքն վճիռ շտուաւ և թողեց ամենը ժողովին, ըստ որում և զրեց թէ գայթակղիչ կէտերն արդէն պարզաբանել է ըստ ս. զրոց, իսկ առաջուած ինպիրներն կառաջարկէ ժողովին և, եթէ հնար լինի, հնարաւորը կընդունի. սակայն կրկին և կրկին շշշտում և պնդում է որ այնտեղ մոլար կէտեր չկան, իսկ եթէ ինչ և իցէ ընդունի, այն Շյաղազս աստուածային սիրոցն հաղորդութիւնն պիտի լինի ու ոչ իրը ի մոլորութենէ դառնալով ի ծշմարտութիւն: Բայց այս անարդար պահանջներն ևս ներում է միայն մի պայմանով, այն է, որ Հայոց ժողովը պիտի քննէ և Բիւզանդիոյ եկեղեցին և նորա թերութիւնք ու մօլորութիւնք մատնացոյց պիտի անէ Ա. Գրոց և առաքելական հայրերի վկայութեամբ փոխել կամելով զայն), որ սի վկայութիւնէ աստուածաշունչ Գրոց հաստատեալ են: ըստ որում և կայսրը պարտաւոր է զայնքիկ լրացնել և ուղղել Առ Միխայէլ ևս զրեց թուղթ մի, ցոյց տալով որ միարանելուց բնաւ խոյս չէ տալիս և այդ իւր մշտական փափաքն է եղել և այժմ ժողովով պիտի քննէ և պատասխանէ, ընդ նմին և խնդրում է որ նա ևս նմանապէս ժողով գումարէ և այդ նպատակին աշխատի:

Այնուհետեւ Ենորհալին հրաւէր ուղարկեց առ ե-

պիսկոպոս և վարդապետ Հայաստանեայց, որով հակիրծ նշանակեց ժողովուելու պատճառն և որպիսութիւնն՝ որ Մանուէլ Շնորհալու աթոռակալութեան օրից՝ թուղթ և պատգամաւորներ է ուղարկել քանի մի անգամ «յաղագու սիրոյ և միաւորութեան եկեղեցւոյ ըստ նախնեացն ժամանակի», որ ինքն ևս պատասխանել է որպէս արժան էր, և այժմ հասել են այն աւարտաման որ ինքն իրու զուխ առանց անդամոց չէ կարող առաջարկուած խնդրոց պատասխան տալ, ուստի և ժողովով կզրէ պայն ինչ՝ զոր հոգին Աստուծոյ ցուցանէ մեզ: Վասնորոյ հրամայում է պատրաստուել, որպէս զի երկրորդ հրաւելն ստանալով, Հռոմլայ գային Ընդ սմին աւելացնում է Շնորհալին, որ այս ամենն իմաց է տալիս, որպէս զի մի՛ յանիմաստից ոմանց անուղղապէս ինչ լուեալ այլ ընդ այլոյ ինչ կարծիցէք»:

Շնորհալու վերջին խօսքերից երեսում է որ այլ ինչ էր տարածում նորա գործերի վրայ և այդ ոչ միայն Հայոց մէջ, այլ և ի Կ. Պոլիս, վասն զի մինչդեռ, որպէս տեսանք Շնորհալու թղթերից և ականատես պատմից, նա պարզ հարցաքննութիւն ունեցաւ Թէորիանոսի և Ութմանի հետ երկու կողմերի եկեղեցեաց կենդանի ծանօթութիւն ստանալու և տալու համար և ոչ վէճ կամ պայքար, ըստ որում և պատգամաւորք Շանաշել են իւրեանց խոնարհութիւնն և միայն բերած հարցերին պատասխան ու լուծումն ստանալով, յայտնել են նաև կայսրի այն ապսպրանքները, զորոնք վերջինս թուի թէ քաշւում էր զրելուց: Այլ էր պատճառն որ Շնորհալին յետ դարձեց այդ երկու մեղմեխներին, թոյլ չտալով նոցա Հայոց ընտանեկան ժողովին ներկայ լինելու և ներքին գործերին խառնուելու, այլ և հեռատեսութեամբ դրոշմում է իւր թղթում իւրաքանչիւր անգամ բանաւոր ապսպրանաց և «հարցաքննութեանց» հետևանքն ու որպիսութիւնն:

Սակայն հայաստանեայց եկեղեցու շնորհալի հայրապետն և հովուապետը տենչում էր առ հաւատոյ փառաւոր ախցեանները. նա հանգեաւ 1173 թուին օգոստոս ամսում 13-դ օրն, իւր բոլոր առաքինութեանց և իմաստութեան հիմն ու կատար հռչակելով այն ոսկեպրոշմ սկզբունքը, զօր Հայոց այդ մեծ դաստիարակն ի լրումն ամենայն ճշմորիտ կրթութեան և գիտութեան զրում. Կը առ իւր եղբօրորդին ուսանողն ի Կ. Պօլիս՝ ապագայ կաթուղիկոսն Գրիգոր Ապիրատ.

«Այլ և զհաւատող որ յաւազան
Անշարժ պահեա միշտ յաւիտեան» :

ՃԵ.

«Որոց աջք և տեսութիւն ի գլխոյն
իցէ և առ գլուխն, ընդ խաւար ոչ գնայ
գալթակղելով և բախելով ի կոշտից
ծանափարհին» :

ԳՐԻԳՈՐ ՏՂԱՅ.

Մինչդեռ Շնորհալու¹ մահուան գոյժը հասաւ առ
Մանուկը և վերջինս միմիթարական թուղթ զրեց առ
Գրիգոր Տղան՝ նորին յաջորդն, հրաւիրուած ժողովն զու-
մարուեցաւ ի հոգմիպայ և մերժեց կայսրի առաջարկու-
թիւնք։ Գրիգոր Տղան ամենայն ինչ լուսնթեան տուաւ.
բայց երբ 1175 թուին եկաւ կայսրն իկոնիոյ կողմն Խլե-
ճասալանի դէմ, Գրիգոր Տղան շտապեց թուղթ զրել առ
նա միութեան գործն աւարտելու փափաքով, ըստ որում
ջանում է բարեկամութիւն մի նկատել կայսրի մէջ դէ-
պի հայոց, իսկ իւր թղթին ուշացնելու պատճառ է ա-
ռարկում նախ իւր տարտամութիւնն և ապա փի փաղ
ժամանակաց հնացեալ մախանացս չարութիւնը և երկրորդ

¹ Շնորհալու խօսակցութիւնը Թունաց դեսպանի հնտ կայ Ս.
Էջմիածնի մատնեադարանի գրչագրաց մէջ. եթէ զորա հնութիւնը
ծշտուի, կհրատարակենք:

իւր հեռի լինելն կայսրի բարեգթութիւնից: Այս նկատողութիւններից յետոյ յայտարարում է որ առաջարկուած խնդիրները չեն ընդունուում և բուռն ընդդիմադրութեան են ենթարկում, ուստի խնդրում է առարկեալ կէտերը թեթևացնել, որպէս զի աստուածային խաղաղութիւնը հաստատուի և այնուշետե ինքը սէրը կծնէ և կրուցնէ այն, ինչ որ իւր աձման օժանդակ է: Իսկ հաւատոյ խոստովանութիւնն այլ ևս աւելորդ է համարում կրկնել, քանի որ Ենորհալու թղթերը կան, զրում է նա, ունիմք առաջնորդ առ Քրիստոս խոստովանութեան ի մէջ մեր, որ զձեր թագաւորութիւնն նուածեաց ի հաւանութիւն Աստուածի մաստ գիտութեամբ՝ յօր առ մեզ ուղղափառութեան առ Հայք արդէն ուրախ էին որ Մանուէլ այդ հաւանութեամբ ընդունեալ է համարում Հայոց հաւատքն (Էջ 235, 244), ուրիշ բան էր, եթէ կայսրի այդ խոստովանութիւնը լոկ բանորսութիւն էր, միայն թէ Հայք այդ իրբեւ ծշմարտութիւն ընդունեցին և սկսան պարծանքով վերաճայնել: Պֆնաց համբաւ նորա (Ներսիսի) ի Կոստանդնուպոլիս և ի Հռովմ առ պատրիարքունքն և առ կայսերքն և նովաւ հաստատեցան ամենայն ազդ ի դաւանութիւնն Հայոց» (Սմբ. 88):

1176-ին սեպտեմբերին կայսրը պարտեցաւ Մելիտինէի մօտ և հաշտութիւն անելով թշնամու հետ, վերաճարձաւ ի Կ. Պոլիս. և ապա 1177-ին յունվարին գրեց իւր վերջին պատասխանը՝ նորէն միութեան բանակցութիւն սկսելով: Մանուէլ այս անգամ այլապէս է գործի ձեռնարկում: Նա կոչում է զինքն բարերար Գրիգոր Տղայի և ապա յիշում է որ Հայոց մէջ տարածուել է թէ Հռովմ երկու Քրիստոս են պաշտում, զի ի մի անձնաւութեան երկու բնութիւն են դաւանում, այնպէս և Հռովմք, զրպարտում են Հայոց թէ մի բնութիւն

Ան խոստովանում՝ «և աստուածաշարք դտանին և ոչ
տան իւրաքանչիւր բնութեանցն զպատշաճ յատկութիւն
վայելչական». ընդ սմին և ուզում է խմօրել հայոց դա-
ւանանքն, ասելով. «ան ձնաւորութեանց միու-
թեանց ձեր իսստովանութիւնը կարծեցրեց թէ
բնութեանց միութիւն էք դաւանում: Ապա ներողելով
Գրիգոր Տղային, նկատում է որ ինքն առաւել ևս փա-
փաքում է միութեան բատ որում և դնում է իւր դա-
ւանանքն: Եյսպիսով ջանում է բատ Նեռնդ Բիւզանդա-
ցու՝ բնութիւն և անձն բառերը ձանաչել որ հար-
կաւ ծիծաղելի է, զի այդու ոչ միայն երրորդութեան
վարդապետութիւնը մոլորութիւն կդառնայ, այլ նկատե-
լու է, որ հայոց լեզում անձն բառն է գրնութեան
նշանակութեան մօտիկ և ոչ ընդհակառակն (զօր օր. Մատ-
թէսս աւետարանչի 2, 20, 10, 39, 16, 25 և այլն.): Իւր քաղ-
կեդոնական դաւանանքից յետոյ յորդորում է նոյնն ու-
սուցանել և հակառակողներին զպարտողներին պուփել
և ի բաց վարել և սէր հաստատել եղբարց մէջ, ըստ
որում և ընդունելի անել երկու կողմանց ընծաներն և
եթէ զըպարտող է լինում, ժողովով ջթել և ուղեղը ցցց
տալ վասն զի բաժանման երկարատևութիւնը շատ ցա-
ւեր է յառաջացրել և ժամանակ է պէտք բժշկելու, քըն-
նութիւն է պէտք գայթակղութիւնք յարդարելու համար:

Ապա Մանուէլ որ սկզբում առաջարկութիւնք շա-
տացնում էր պինդ տեղից բռնելով սակաւով շատանալու
համար, այժմ մերժեալ է տեսնում այդ ամենն և մո-
ռացութեան տալիս, ընդ նմին յիշում է խորամանկու-
թեամբ և ստախօսութեամբ, որ իբր թէ քննելով՝ շարա-
կաններում շատ տեղ երկու բնութիւն երգարանուած է
գտել, վասնորյ և յորդորում է այնպիկ բացարձակ
խոստովանելու: Եւ այլ ևս ասում է նա. ահա ոչ կայ
ի մէջ մեր մեծ պատճառ, քանզի ըստ բարեպաշտ մտա-

ծութեանն մի գտաք: Այսպէս միութիւնը վերջացնելով, Մանուէլ գրում է որ Գրիգոր Տղան ևս ժողովով իւր խոստովանութիւնն առաքէ կամ, առաւել ևս լաւ, ինքն իւր եպիսկոպոսներով տեսակցութեան գայ խնդրին վերջ տալու համար:

Միխայէլ պատրիարքի ժողովը ևս հաստատելով կայսրի թղթի ուղղափառութիւնը, զրեց և մի թուղթ Միխայէլի ձեռքով, Ծնորհալու թղթերի մերձաւոր հետեւութեամբ, սակայն խմբուած երկու բնութիւնն ընթացակցութիւն եղեւ բնութեանցն և այլ արտայայտութիւններով: Ապա խնդրում է իւր այդ թուղթն ի նշան միութեան ստորագրել ընդ նմին և առաքել հայոց դաւանանքը, զոր խոստանումէ ինքն ևս ժողովով նմին նման ստորագրել:

Նկատելի է պարզապէս, որ Հոռոմք անզիտանոլով իւրեանց առաջարկած կէտերն և միութեան բոլոր զործն երկու բնութեան խնդրին ուղղելով, ոչ թէ ուղում էին դորանով ամենայն ինչ վերջացնել այլ այդ միայն ձանկելու կռուան մի էր, որով երկու հակառակ և իրարու խորթ եկեղեցիք համաձայն և միացած պիտի հրատարակուէին ի լուր աշխարհի և ի կուրացումն հայոց:

Իսկ ապա, որպէս Մանուէլ նկատում է թէ երկարաւէտ բաժանումը շատ ցաւեր է յառաջացրել, ուրեմն պէսք կայ դեռ ժամանակեայ բուժման, այսինքն քննութեան, վերաստուգման, արդէն մատնում է իւր խորհուրդները, որ ժամանակի ընթացքում իւր գործն ու մատղրութիւնք սիրով և խաղաղութեամբ, շշելով և բարեկամութեամբ է կատարելու հայոց եկեղեցու վրայ, նորահօտի միամտութիւնից օգտուելով:

Հայք հասկացան այս, ուստի և կարեռ արթնութեամբ վերաբերուեցան իւրեանց պատասխանով, ըստ որում իրերի բերմունքը ցոյց է տալիս որ գրով խօսածն իրօք չպիտի լրանար և այդ պիտի իսկոյն տեսնենք:

Դրիդոր Տղայ սկսուե իսկոյն ժողով հրաւիրել և
ահա Հայաստանի հրտախային վարդապետները զրգուուե-
ցան Յունաց դէմ ասելով՝ որ արդէն մի անգամ կայսրն
ընդունել է Հայոց հաւատքն, այլ ևս ինչ հարկ կայ
վերստին բանակցելու: Նոքա զրեցին առ կաթուղիկոսն,
որում որպէս նուաստ անդամք միոյ դլիոյ յայտնում
են, որ նա հեռու կենայ այդ յարաբերութիւնից աղի
զրեալքս ի նոցանէ պատրուակեալ յինքեանս ունին զթոյ-
նըս դառնութեանն ապականչացն:... Սոցա թուղթը մի
հրաշալի ապացոյց է թէ ինչպէս Հայոց վարդապետք հե-
տեռում էին եկեղեցական գործերին և իւրեանց խոնար-
հութիւնը պահելով հանդերձ, հավանդութեամբ զգու-
շացնում էին Հայրապետաց, գէթ ցոյց տալով որ ինք-
եանք միաձայն, մահու չափ հաւատարիմ են նախնեաց:
Նոքա շեշտելով որ Հոռոմոց հաւատքը նեստորականու-
թիւն է, թէե մերկու գէմն չեն ասում, սակայն մերկուս
կամս ասելով և երկուս ներգործութիւնս, նովին վարեն
իրօք հարկաւորութեան ներհակաց կամաց ի ներքս ածել
յանձառելին տնտեսութիւն: Ընդ սմին նկատում են
խելամտութեամբ, որ նախնի Հայք զուր չեն խորշել Հո-
ռոմիներից և թէ Հոռոմը չեն ինչ նուազ քան զառաջ-
նոցն բաժանութեան լեալ պատճառս, յորմէ և դուք
պարտիք զգուշանալու: Որքան անպացյմ են այս խօս-
քերն, այնքան ստոյգ և յաւիտննական:

Ապա այդ քաջախրոխտ վարդապետք յիշելով չեմք
ինչ թիւրեալ ի սրբոցն աւանդից, և ոչ նորաձևս ինչ
արարեալ, խոյանում են պատրաստի կալ և ապացուցել
թշնամու մոլորութիւնք, ընդ նմին և հոչակել Հայաս-
տանեաց եկեղեցու ուղղափառութիւնն պի ոչ յանկեան
ուրեք ի թաքստեան է Տշմարտութիւնն, և ոչ ծառայէ ա-
չառութեան: ¹

¹ Թուղթը. Տպ. Ա. Էջմիած. 424:

Կարծէ թուղթը, սակայն վճռական և բացայցայտ յայտարար ժամանակի հայոց եկեղեցականաց քաջարի և լւարի ոգումն նզքա գիտելով, որ կայսրը ջանում է մարմական պատուով և ճոխութեամբ շլաշնել հայոց, ներշընչում են գրել՝ չէմք ցանկացեալք մարմնականին պատուց և փառաց, այլ որ առ միոյն Աստուծոյս Որչափ խոնարհ ոճ են բանեցնում, այնու հանդերձ չեն մոռանում և իւրեանց անյօզգոզզ հաստատամութիւնն հաւատոյ համար առանձնապէս դրոշմել, ասելով վեհութեամբ. «քաւ և մի՛ լիցի այս նորաձայն աղանդոյ զհասատութիւն ի հայտատանեացս առնուրու»

Դեռ այսպիսի քաջազնիւ անձեր կային հայաստանի այն թշուտոր ժամանակներում, երբ մարմնի տպահովութիւնը մոռացած ամենայն զըկոզութեան մէջ՝ չէին խօստալիս հայրենի եկեղեցու համար արիւն խսկ թափելու և նախնեաց փառաց արժանանալու. հայոց կաթուղիկոսն սոցա ներկայութեան էր կարօտում արժանաւոր պատախան տալու համար.

Արդ ամենայն հայոց կաթուղիկոսը նստում էր հայաստանից դուրս, Միջագետքում, սակայն հայք սրտով և մաքով նորա հետ էին: Տեսնում ենք որ հայաստանեաց եկեղեցու հայրապեան ընտրուելով, ստանում է լիակատար իրաւունք ինքնազդուխ գործելու. և ազգի ղեկը փարելու, սակայն այդ իրաւունքը սահմանափակուած է հայաստանեաց եկեղեցու սկզբանց և վարդապետութեան հաւատարմութեամբ, որով ամենայն կաթուղիկոսն, փառաւորւում է: Այդ հաստատութեան մէջ պարա է կաթուղիկոսն, ինքն զլուխ գոլով, իւր եկեղեցականաց և ժողովը բականաց հետ, որոնք իւր անդամներն են, միութիւն կազմել: Խսկ եկեղեցականք և ժողովողականք, իրրե անդամք այդ միութեան, իւրեանց զլիխն հազանդ կենալով և նոյն հաւատարմութեան մէջ մնալով, գրեթէ նման ինք-

նազլիխութիւն են վայելում, իբրև սիւնք եկեղեցու, որոնց
վրայ է զլուխը: Բայց եթէ կաթուղիկոսը շեղուի գիտու-
թեամբ, նա կորցնում է իւր իրաւունքն և ամենայն հա-
ւատարիմ Հայ իրաւատիր է դառնում նորա վրայ:

Դրիգոր Տղայ այս լաւ զիտէ, ուստի և շաապում է
իւր եկեղեցու անհաւատարիմ անզամոց վրդովմունքը փա-
րատել նա թուղթ զրեց, աշխատելով ամրել նոյց զայ-
րոյթն և մարգասիրութիւն ներշնչել զէպի Հոռոմք: Նա
յիշեցնում է, որ պէտք չկայ հրապարակ հանելու թէ
նոքա աղանդաւորներ են, գասնդի ունին նոքա եկեղեցական
հայրեր, որոնց գրուածներն ամբարուած են և կարող են
խելահաս անել նոցա, յիշեցնում է թէ չպէտք է մոռա-
նալ որ Հոռոմք միշտ ջանացել են ժողովով արմատա-
խիլ անել աղանդներն և քանի որ զիտէ թեան աղբիւր
են, չպէտք է ատել նոցա թէ մենք նոցանից սովորելով
հանդերձ, հենց միայն մենք ենք ուղիղ: Եւ իրաւամբ յի-
շատակում է Դրիգոր Տղայ, որ մենք ոչ մի գործ չունինք
նոցա աղանդաւորաց և հայրերի հետ, այլ մենք մերով
պէտք է պարծենանք և մերով վիճարանենք, ընդ նմին և
Հայք ի հսումն թնաւ չեն խորշել դոցա եկեղեցական գործե-
րին մասնակցելուց, այնպէս ևս մենք չպիտի ատենք, նախա-
տենք նոցա, այլ հաւատարիմ մնալով իբրև ՇՃՄարիտ և
աներկրայց սրտիւ Հայ, կարելի է և սէր անել օտարի հետ
նոցա շահելու համար: Իսկ ինչ վերաբերում է նեստորին,
Քաղկեդոնին և այլոց, Հայք ոչ գործակից են եղել դոցա
և ոչ Էլ ՇԱնեցիք և Զորագետացիք կամ Դւնեցիք են
ներկայ եղել նոցա խռովութեանց, ուրեմն ինչ միտք կայ
նոցա անուան յիշատակութեան կամ նոցա գործոց քըն-
նութեան. դոքա Հոռոմոց մէջ են եղել և նոցա են պատ-
կանում, այլ ևս Շղիմրդ, գոչում է Դրիգոր վշտացած,
զիարդ այնչափ կապեցաք ի բանս սոցա և վասն որպէս իրիք
ուղղութեան:

Հաւատոյ նկատմամբ ևս պրում է որ լիապէս հետեւում է Յովհանն Իմաստասէրի, Գրիգոր Վկոյասէրի, Բարսեղին, Գրիգորիսին և Ներսէս Շնորհալուն, որոնց գրուածները մնում են իւր մօտ Ապա յիշելով որ Յովհանք յառաջ են կոչում բազմիցս, յորդորում է որ չպէտք է վատարար յետ քաշուել, այլ դիմազրաւել, եթէ երկու բնութիւն են ասում, ըմբերանել և յանդիմանել, եթէ դառնան, ընդունել որպէս եղբարց. տեթէ լուծան ի պէսպէս աղտեղազործ մարմնոյ, լիցուք պատճառս զղջման նոցա. եթէ ներքինեզք և ներքինապետօք վարին, խրատեսցուք զաղանդի գործս նոցա, թերես զիծեսցին սրտիւք և հայեսցին յանձինս... եթէ ոչ գոնէ մեր լաւութիւնը ցցց տանք նոցա. Բայց այդ միայնակ չէ կարող անել ուստի և հրաւիրում է խորհրդակցել, ասելով. «աչք էք զինոցս լուսատու և ձեռք մարմնոյս կերակրիչք, բան և ձայն լեզուի շարժողիս. Արագ այսր պարտիք ժամանել զի թերես թիւրեալ իցէ զինոցս ի լուսոյ պակասեալ և կամ տկարացեալ իցէ մարմինս... Նա խոստովանում է ուրեմն, որ ինքն թէե զլուս է, սակայն առանց ձեռաց, ձայնի, խօսքի, ոչինչ չկարէ անել և թէ եկեղեցին սիւներով է կանգուն և այդ սիւնքն են չայց եկեղեցականք, վասնորոյ առանց նոցա՝ մենակ ոչինչ չէ ուզում ձեռնարկել:

Փոքր ինչ թունդ էր և անդէպ Տուտէորդու նամակն, որ, ինչպէս երեւում է, անխոչեմութեամբ հարկ էր համարել յիշեցնել Գրիգոր Տղային, թէ նորա որ և իցէ շեղումն նախնեաց շաւղից պիտի զըկէր նորան իւր աթոռից, ընդ նմին և պատուիրել է կամ փոքր ինչ անվայելչապէս դիտել է, որ Գրիգոր նատէ և լուէ և պատասխան չուայ Հոռոմոց անօդուտ թղթոյց Հաստատ չէ կարելի որոշել թէ ի՞նչ էր Տուտէորդու նամակը բովանդակում, զի եթէ Գրիգոր Տղայի թուղթը համեմատենք.

Հիւսիսային կողմանց վարդապետած գրածին, որին այն
 պատասխան է, ինկատենք որ Գրիգոր յաճախ լսատագոյն
 է պատասխանում. քան նոքա արժանի են, կամ թէ այ-
 լապէս է հասկանում այն նկատութիւնք, որոնք զտըն-
 ուում են նոցա թղթի մէջ: Գրիգոր յիշեցնում է որ ինքն
 անձնահած ջանքերով չէր կաթուղիկոսական ռսարսափելի
 պատուին բարձրացել, այլ ազդի կամքինք զիջանելով և
 ամուր հասաւառած հաւատքի վրայ ասում է. ռպատ-
 րաստ կամ դէմ յանդիման զի ամենայն որ ոք հարցի
 ընդ վիմիս ընդ այս, խորտակեսցի և փշրեսցի (Էջ 19):
 Տուտէորդին հաւատց համար դիմագրաւելով, մասացել
 էր խոնարհութիւն պահել առ իւր եկեղեցու աստուածա-
 հաստատ աթոռն, ուստի և Գրիգոր ասում է իրաւապէս,
 «զանագիտե՞ս յերկնահանդէտ աթոռացս և աթոռակայիսօ,
 առ որոնք Տուտէորդին ամենայն երկեղածութեամբ պի-
 տի վարուէր, եթէ կարեւոր ինքնազիտաստութիւն ունե-
 նար Ապա Գրիգոր Տղայ գրումէ որ իւր հաւատքը նոյնն
 է, որ ինչիւր նախնիք են գաւանել բայց քանի որ Տուտէոր-
 դին իւր նամակում ջանացել էր, թուի թէ անուցզակի,
 Հայոց վարդապետութիւնը պարզաբանել Գրիգոր Տղայի
 համար, սակայն հարկաւ վերջինից աւելի պաշար չէ ու-
 նեցել ընդ նմին Յունաց դէմ կռուելով, ոյժ էր առւել
 Քրիստոսի աստուածութեան և մոլորութիւնից չէր զգու-
 շացել, և իւր թեթև բանավարութիւնը զօրեղ է համա-
 րել ուստի Գրիգոր ամենայն վսեմութեամբ և ոյժով
 յառաջադրում է Հայաստանեայց եկեղեցու վարդապետու-
 թիւնը Քրիստոսի բնութեան վրայ: Նա բայցաբանում է
 Քրիստոսի կտարեեալ մարդ և միանգամայն կտարեեալ
 Աստուած լինելը, յենւումէ զլիսաւորապէս Յովհան Օձնե-
 ցու Շձառ ընդդէմ երևոյթականացա-ին և ամփոփում
 է իւր հաւատալիքն ասելով. «Հաւատամ և խոսանվանիմ
 ըստ սրբոյն Աթանասի. Աստուած և որդի Աստուծոյ, և

որդի մարդոյ, ի մի բնութիւն Բանին մարմնացելոյ»։ Նա
իւր ուղղափառ գաւանանքը տալով չէ շատանում և
հերքելով Տուտէորդու, երեկի անզգութիւնից յառա-
ջացած, Քրիստոսի մարդկային կողմի զրժումը, շեշտում
է խրոխտալով նաև Յունաց վրայ. տմանք յեկեղեցակա-
նաց այժմ ջանան կարկատել՝ ոչ բնութեամբ միանալ
Բանին Աստուծոյ ընդ մարդոյ, այլ անձնաւորութեամբ.
և վկայ զոյն իսկ զԱրիստոտէլ ունելով, զի թերեսս այ-
սու կարասցեն ի մի բնութեանն բան ածել զնա հարկա-
ւորաբարս, որով և խփում է Տուտէորդու երեսին, որ
երկու բնութիւն ի մի անձնաւորութեան գաւանողք են
այժմ ջանում կերպով իմն մի բնութիւն վարդապետել
ի Քրիստոս։ Ընդ սմին յորդորում է չհայհոյել չոռոմոց,
այլ մարդասէր լինել ասելով. մարդ է՝ արարած Աստու-
ծոյ, և եթէ մոլորեալ է, դարձո. եթէ վիրաւորեալ է,
սպեղանեօք պատեա՞ Քրիստոսի լեր աշակերտա»։ Եւ քանի
որ ինքն այդ սիրոյ մեջ անսասան հաւատք ունի և նախ-
նեաց վարդապետութիւնից չէ շեղւում, գոչում է զեղեց-
կապէօ. Շմինչև յյովտ մի նշանախեցի ոչ պակասեցուցանեմք,
և ոչ առաւելումք ի շարէ շնմաննա։ Հաւատարիմ առ իւրն,
ազատամիտ առ այն—այս էր ժառանգել Քրիզոր Տղայ,
որին և լիագոյն արտայայտութիւն տուաւ այս հոգելից
թղթում։ Ըստ որում և շեշտելով որ հաւատարիմ է
իւր այդ Ճշմարիտ հաւատքին, բացայայտում է վիրսախն
թէ ինչու չէ խորշում արտաքին յարաբերութիւնից, զրե-
րով. «յայս միայն եմ հաստատեալ, զի որ առ մեզ այժմ
խօսակցին, եթէ դոցեն յայսց սրբոց գաւանութիւն և հա-
ւատ յաստուածաշունչ զրոց վկայութենէ, ընդունիմք իրեւ
զեղբարս իւրաքանչիւր կարգօք և կրօնիւր. և թէ սխալ-
եալք են՝ ընթանիմք զզղջումն. ապա թէ ոչ, աղօթեմք վասն
դարձին իրրե զկարեկից անձն, որսպէս ուսաք և ի վիրայ
թշնամեացն աղօթել։ Հաւատափոխք ոչ լինիմք ըստ քցդ

տարակարծ մտաց, զախտոս իւրաքանչիւր անձանց առներն տեսանելով։

Հետեւեցան հաւատաց անվեհեր ախոյեաններն իւրեանց եռանդուն հայրապետին և եկան։ Գրիգոր գումարեց 1179 - ին ի հոռմղայ մէկ ժողով և 33 ստորագրութեամբ տուաւ իւր վերջին պատասխանն առ կայսրը նա դնելով կարծ ի կարծց Հայաստանեայց եկեղեցու դաւանանքը, շեշտում էր այդ ուղղափառ եղել է ի հնումն, ուղղափառ գտաւ և նորհալին և իւր գտածը զրեց, միայն այդ ուղղափառութիւնը նոր ծանուցուեցաւ նոյա, որոնք ատելութեամբ հայհոյում էին և զոպարտում Հայոց եկեղեցին։ Յիշում է թէ յարգում է ամենայն ժողով, որ քրիստոնէութեան օգտակար է եղել լինի այդ ժողովը ի նիկիայ, ի Կ. Պոլիս, յԵփեսոս թէ այլուրեք։ Ըսդ նմին և ուղարկելով նորհալու թղթերից մէկի պատճենը, ինքն և ժողովը պարզում են Քրիստոսի բնութեան և կամաց խնդիրը։ Նոքա կրինում են հայրերի խօսքերն և մերժելով Եւոփէսի տօսած մի բնութիւնը, զրում են՝ տչ ի վերայ միոյ բնութեան ասացան բանքս սուրբ հարցս, այլ ի վերայ երկուց միացելոց։ Իսկ կամքի վրոյ զրում են. նոյն ինքն էր որ ներզործէր զասուածայինսն աստուածաբարտ և զմարդկայինսն մարդկապէս ի պէսս մերց փրկութեան, վասն զի Աստուած էր և մարդ, որով մերժում են երկու կամք և երկու ներզործութիւնը Հոռոմոց։ Ապա յիշում է ժողովն, որ Հոռոմք համաձայնութիւն են տուել Հայոց ուղղափառ հաւատքին թէ տչ միայն ի ձէնչ, այլ և յաստօւածապսակ ինքնակալէդ տուաւ մեզ համաձայնութիւն ձեր ի սուրբ և յուղղափառ հաւատատու Սակայն ի լրումն ամենայնի որ Հայաստանեայց եկեղեցին մերժում է երկու բնութիւն ի մի անձնաւորութեանց դաւանել, ժողովը ժխտում է այդ վարդապետութիւնն ամենայն Տարտարութեամբ՝ ցցց տա-

լով որ պի մի անձն երկու բնութիւնն ասելը — բազմացնել
բաժանել է զմին Քրիստոս, ըստ որում յառաջ է բերում
Դրիգոր Նիւսացու հակիրճ խօսքերը. աղատշաճի այս յա-
րացոյց աստուածութեանն ընդ մարմինս միութեան, ըստ
որում միաւորեալ մնայ անշփոթ, ոչ ըստ անձին
յեղանակի, քանզի սա ի բազմացելոցն թուի
գոլ (Էջ 260):

Ժողովը զբոշմելով Հայաստանեայց եկեղեցու հա-
ւատքի ուղղափառութիւնն և զանխլաբար հիմն ի վեր
տապալիրով քաղինդոնականութիւնը, վերջացած է հա-
մարում ամենայն ինչ և յորդորում է պի բաց վարել
իրեւ զյացող Շշմարտութեանն նոցա, ոյք այլատարազ
նն խօսում Հայոց հաւատքի վրայ, պհնացեալ ոխակալու-
թիւնն ի զլուխ մարդատեաց թշնամւոյն կուտեցէք, և
առ եղբարս զսէր և զիսազաղութիւն պայծառացուցէք:

Հայոց այս վերջին թօւղթը տեղ չհասած, մեռաւ
չոռոմց պատրիարքն և նորան ուղեկցեց կայսրն Մանուէլ:
Թերեւս այս բանակցութիւնը մեղմացրեց Հոռոմոց թշնա-
մութիւնն դէպի Հայոց, որ նոյն իսկ կայսրն Մանուէլ
պատ ատելութեան բարուց իւրեանց զօր ոնէին առ ա-
մենայն քրիստոնեայք, չէր շատանում հալածանքով, այլ
նաև հեթանոսաց պարզեներով զրդում էր Հայոց դէմ
(Միք. Մեծ. 428. 437):

ՃԶ.

«Մի յուսալը յիշխանս յորդիս մարդկան, զի հը գոյ փրկութիւն ի նոսա»:

ԱԱՂՄ. ՏԱՅ. 3.

Մինչդեռ Հայոց կաթուղիկոսպ ամեքում էին Յունաց
թշնամարկութիւնը, հա՛ զօրացաւ Բիւղանդեան նախկին
հզօր պետութեան մի անկեան բարձանց վրայ Հայ քա-
ջամարտ իշխանաց բազուկը Բիւղանդ յաղթուել ձեռք
էր վերցրել Կիլիկիայից և Հայք թիկունք էին որոնում
ապահովութեան: Յոյս կար, որ խորտակուած պետութիւնը
Հայոց զանակիցը պիտի դառնար, բայց այժմ արևմուտք
ևս դուրս եկաւ, մրցելով Հայոց բարեկամութիւնը շահելու:
Թէև խաչակիրք արդէն փաքր իշատէ գրաւել էին Հայոց,
այնու հանդերձ, որպէս անհաստատ ցժեր և մանաւանդ
որպէս հեռու աղբիւրից բղխեալք և ինքեանք աղբիւրին
կարօտելով, չէին կարող ինչ Հայոց մատակարարել: Բայց
այս յուսատեղին այլ կերպարանք ստացաւ, երբ արե-
մտեան իշխանք անձամբ յարաբերութեան ձանապարհ
բացին Հայոց առաջ: Այդ իշխանք էին Աղամանց կայսր-
ներն, որոնք ճռողմայ ինքնականեր էին կոչւում կամ
ճռովմայեցոց կայսրներ: և պիրկիչք աշխարհաց: Տարած-
ուեցան և զըցցներ, որ իբր թէ Գերմանք Արշակունիաց

Հայ. եկեղ. և Բիւղ. ժողով պար.

ցեղից են, որ վկանակուած են աշխարհը տիրելու և այլն Կային և զառանցողք, որ Բիւզանդն է այդ բախտաւորը, մինչդեռ առաջուայ հզօր պետութիւնից միայն մի բեկորն էր շնչում Այսոքիկ մարգարէութիւնք էին Ռուբինեանց քաղաքականութեան նիւթ տալու համար. միւս կողմից Ռուբինեանք փառարանուում էին, որ Աքրահամի և Արշակունեաց, այլ և Դաւիթ մարգարէի ցեղիցն էին:

Թանի որ Բիւզանդի պարտութեան մուխը չէր հանգչել Ռուբինեանք այլ դաշնակցի էին կարօտ ոչ միայն Յունաց մախանաց, այլ և հեթանոսաց գէմ: Հայ իշխանաց բարեկամութիւնը սերտ կապուցաւ Գերմանաց կամ Հռովմայեցոյ կայսրների հետ, որ սկսուցաւ, ինչպէս յիշեցինք, խաչակիրներով: Վերջնոց վարիչները Հռովմայ պապերը լինելով: Զանում էին օգտուել առթից և արեւելքում իւրեանց մարմնաւոր նպատակաց համար և մանաւանդ Յունաց գիծեցնելու մտօք՝ յարաբերութիւններ կապել ըստ որում և ճգնում էին Գերմանաց կայսրների յարաբերութեանց մասնակից երեալու երը Հայոց կաթողիկոսք ևս, թէև շատ ուշ անձամբ մօտեցան Ռուբինեանց, սոցա յարաբերութեանց շրշուփները նոցա ևս կապսն, այդով և հապա քանի մի թղթագրութիւնք փոխանակուցան Հայոց և Հռովմայ քահանայափետաց միջև: Ոմանք կարծում են թէ այդ սկսուել է Գրիգոր Բ. Վայակարի օրով, բայց այդ անյատակ սխալ է, որ ծագել է Հռովմայ Գրիգոր V. մի թղթից՝ զրեալ 1080-ին առ արքեպիսկոպոսն Սիւննադայու: Այդ քաղաքն ի Փոխգիտական է, արքեպիսկոպոսը կաթուղիկոս ասել չէ: Իսկ եթէ Սիւննադան Մամնազաւի աղջատումն է, պիտի նը կատենք, որ 1080-ին Գրիգոր Վայակար Սամնդաւում չէ եղած, այլ ի Ճանապարհորդութեան: Սիւննադայում կար այն միջոցին յակորիկեան մետրապօլիտ մի, տեղի չունինք պնդելու թէ չիարէր անդ և Հայոց արքեպիսկոպոս

մի լինել, որ պահանջել էր Գրիգոր ՎԱՀԻ կամ Հռիփոր ՎԱՀԻ, ի հռովմ ապաստանեալ Մահար ոմն հերետիկոսի դուրս վանդել Հաստատ է սակայն, որ հռովմ յարաբերութիւն շանկեց Հայոց կաթուղիկոսաց հետ ԺԲ. զարում. այսպէս է պատմում Ներսէս Լամբրոնեցին Շնորհալու ներրողե մէջ. «Մեծն ի հռովմ լուրն հասեալ առ հայրապետն որ անդ նստեալ. նա զաւազան և քօղ յըզեալ՝ զրով զսէրն պահանջեալ»: Ուրեմն Հռովմ սիրոյ յարաբերութիւն խնդրեց Գրիգոր ԳԻ: Թերեւս այս լինի պատճառ եղած, որ Ֆրիգինգենի Օտաօ եպիսկոպոսի (ՎԱ, 32) առասպելախառն ասածին նայելով, հրեշտակութիւն մի եկաւ ի Վիտերբի, եթէ հարկաւ այդ սոսկ այցելութիւն կամ փոքր կաթուղիկոսներից զրկուած չէ: Ընդ սմին զիտոնք որ Հայք խիստ ատում էին Հռովմէական կղերին, այնպէս որ երբ Թիւրքերն առին Միջագետքը, Հայք և Ասորիք խլեցին Թիւրքաց միջոցով Լատինաց եկեղեցիքը Սամուստում, Եղեսսայում ևայլն (Ներսէս Լամբրոնացի 528):

1185-ին Գրիգոր Դ. Ցղան ուղարկեց Գրիգոր եպիսկոպոսին առ Լուցիուս III պապն և խնդրեց յորդորել Մահակ Փիսիկ կայսրին չհալածել Հայոց: Որպէս պատմումէ առասպելաբար Վարդան Մեծն, Լուցիուս հրաւիրեց Գերմանաց, Ֆրանկաց, Անգլերի թագաւորաց, նոցա մեծամեծներին և եպիսկոպոսներին, խորհուրդ արաւ նոցա և Երուսաղէմի պատրիարքի հետ և նոցա ձայնակցութեամբ թուղթ զրեց առ Գրիգոր Դ., յայտնելով որ Հայոց կաթուղիկոսն այնուհետեւ իշխանութիւն ունի ոչ միայն Հայոց, այլ և Յունաց և այլ ժողովրդոց վրայ Արևելքում, Ճիշտ այնպէս, ինչպէս իրը թէ ինքն պապն Հռովմայ իշխանութիւն ունէր արևմտաքի վրայ: Նա մեծարեց Հայոց պատգամաւորին, հազորեց նորան իւր եկեղեցական զգեստը և ուղարկեց առ Եղեգայր կաթուղիկոսն իւր պալիումն, իւր խոյրն

և իւր կօշիկներն, ի նշան սիրոյ։ Ի հարկէ, Հռովմ
իշխանութիւն չունէր այլպիսի իշխանութիւն տալու,
սակայն նա կարէր այդ անել քանի մի նարատակով։ 1)
Հայոց բարեկամութիւնն որսալու. 2) Յունաց Ճնշելու և
3) իւր բաղձացած տրեմոնեան իշխանութեան՝ իրաւա-
բանական տեսք իմն տալու Նորա այդ թղթի փայ է որ
հեղինակուեցաւ Շթուղթ Դաշտանց կոչուած աղաւաղ և
անմիտ գրութիւնը ԺԴ—ԺԵ դարում։

Հռովմ տռաւել մօտեցաւ Հայոց, երբ խաչակիրք օգ-
նութեան կարօտում էին։ Դեռ Կղեմէս III (†1191) թուղթ
գրեց առ նշն կաթուղիկոսն իւր Շպատուական եղբօրք և
քանի մի աւետարանական Համոզաբանութեամբ խնդրեց
յորդորել Հայոց օգնական լինել Խաչակրաց, ընդ նմին և
բանալով՝ ըստ Հռովմէական Տարպիկութեան՝ իւր աստ-
ուածակատակ թողութեան պարկը, գնում է խաչակրաց
օգնողների բոլոր մեղքերը²⁾։ Բայց շուտով այս արտաքին
գործոց քաղաքականութիւնն անցաւ Ռուբինեանց ձեռքը,
Լեռն Բ-ի գահակալութեամբ (1186): 1189-ին ծանօթա-
ցաւ սա խաչակրաց ռազմավար Ֆրիդրիխ I Բարբարուս,
Գերման կայսրին, որ Լեռնի բարեկամական մեծամեծ նը-
պաստներին ի շնորհակալութիւն՝ խոստացաւ թագ ու-
ղարկել բայց ինքն խեղդուելով, չկարեցաւ կատարել։
Միւս կողմից բարեկամացաւ Բիւզանդի Սլէքս III (1195
— 1203) կայսրին։ այս սէրը դարձեալ եկեղեցական
եղաւ, որպէս զե Բիւզանդ ևս շահ իմն նկատէր իւր հա-
մար։ Լեռն առ ինքն ձգեց և ներսէս Լամբրոնացուն, որի

1) Վարդ. Գլ. ՀԹ. Միսթ. Ալր. էջ. 80. Թիշտակ. Ներս. Լամբ.
առ Զարք. Նախ. Թարզմ. էջ. 500. Թղթի մի կտորը Միսուան 467:
Ս. Էջմիածնի մեռազրաց մէջ ևս կայ, որ գուցէ ժամանակին հրատա-
րակենք։ 2) Գրչագիր Ս. Էջմիածնի մատենադարանի։ Տես և Միսուան
էջ 467: Ալս Թղթերի մասին «Արարատի» մէջ մանրաժաման պիտի
խօսենք։

և իւր համակարձների երևակայութիւնը մարդարէութեանց աշխարհումն էր պատում, որոնք Ա. Գրքից այս ու այն խօսքը պոկելով և ջլատելով, ջանում էին մարդարէներ հռչակուել և գուշակել, որ Բիւզանդի հետ է ամենայն ինչ պայմանաւորուած, ըստ որում նորա Ճօխութեամբ շլաշտած, ասում էին, որ իրը թէ նշյն իսկ Աստուծոյ արքայութիւնն այն ժամանակ պիտի գար, երբ այդ պիտութիւնը փլատակուէր: Այդպիսի մի յաւիտնականութիւն վերագրելով այդ մերձամահ պիտութեան, կարծել սկսան թէ հենց այն է երազած ռերկաթէ գաւազաննց որ կար, որին պէտք է հայք յմնուէին, այլազդի հոսանուտ հրոսակներից պատսպարուելու համար: Այդ ցնորդներն առաւել ևս համոզական էին երևում կարծամտաց, երբ նկատում էին Բիւզանդի սէրն իրը թէ վայելող Վրաց իշխանաց կինդանական շարժումները: Այդ ցնորդներով էին բուծւում այդ ժամանակի օտարայոյս անձննկը, որոնք անցեալը մտահան արած և ապագան չտեսնելով, ողորմաբար ներկայով էին ապրում:

Լևոն այդ բալոր ցնորդները դոցանով ապրողներին թողնելով և Աստուծոյ և ինքեան ապահնելով, մի մեծ ծրագիր ունէր իւր առաջ՝ այն է սէր հաստատել քրիստոնէից մէջ և միանդամ ընդմիշտ կործանել հեթանոսաց կազմը: Նա այդ լոիկ գործունէութեամբ մէկ տիեզերական ժողովագումարեց ի Տարասն 1196-ին Մաղկազարդին, որտեղ կային շատ Յշներ: Ժողովի նպատակն էր սէր ներշնչել երկու կողմերի մէջ և ջանալ արմատախիլ անել հնացեալ ատելութիւնը: Ներկայ էր և Գրիգոր Ապիրատ, սակայն բացաւ Ներսէս Լամբրոնեցին մէկ գեղեցկաբարբառ ատենաբանութեամբ, որ լիակատար ամփոփումն է իւր և Լևոնի քաղաքականութեան: Լամբրոնեցին իւր գիտութեան բոլոր ճարտարութիւնը յիրարկում է ժողովականաց համոզելու համար որ չպէտք է քրիստոնէից ատել.

ըստ որում յաձախ իմաստակութեան է դիմում անգամ նա հայեացք ձգելով առաջին դարերի եկեղեցական աշխարհի վրայ և յիշելով որ Քրիստոսի առաջ յշն, ասորի, հայ, վիր և այլն հաւասար են և Սպանիա, Արևելք, Բարբարոսք, Եգիպտացիք և այլք միակ Գլխին, այն է Քրիստոսի անդամներն են, ներբողում է ծրդատի և Կոստանդիանոսի ժամանակը, յորում ռարարին զամենայն տիեզերս մի տուն միջն Քրիստոսի, և եկեղեցին և իր թէ Հռովմայեցոց տէրութիւնն. ոիրրե զգաւորան երկաթի նեցուկ պնդութեան և ամրութեան հանուրցս լինէր: Մակայն սատանան, ասում է նա, ինչպէս Աստուծոյ խօսքը թիւր մեկնելով զթեցրեց Աղամին և Եւային, այնպէս ևս արաւ քրիստոնէից հետ եկաւ Մակեդոն Հոգւցին Սրբոյ դէմ թշնամանք յարոյց, եկաւ Նեստոր և սկսաւ յորդորել Միածնի փառաց զլանալու, եկաւ Եւտիքէս, որ ոզիսաւար խաւարաւ բժշկել փարոդապետէրս. և ահա տապալուեցաւ եկեղեցու միութիւնն և մի հիման՝ Քրիստոսի վրայ հաստատեալքս բաժանուեցանք, ըստ որում թէւ մի է եկեղեցու վէճն Քրիստոս, սակայն այժմ իւրաքանչիւր ոք այն իւրն է համարում, և քրիստոնէից բարիքները թշնամիք են վայելում, վասն զի Քրիստոսի մի եկեղեցին տրորուել է բազում մասերի:

Այնուհետեւ Լամբրոնեցին (Զաք. զլ. Բ.) ծեփելով, ճգնում է սփոփել հայոց որ քրիստոնեայք պիտի միանան և Աստուծոյ օգնութիւնը ստանան, և այդ խօսքերը դարձնելով, գոյսում է առ ժողովականք մանաւանդ առ Գրիգոր Ապիկատ. «քեզ տայ զքաջալերութիւնս, ով Յիսուսի փոխան ի մէջ մեր՝ նորա պատուով բազմեալ», իւր գեղեցիկ Տարտասանութեամբ նորա մտաց վրայ ևս ազդել ջանալով: Եթէ հեթանոսք միանալով, ասում է նա, Աստուծոյ շնորհները վայելեցին, քրիստոնեայք առաւել ևս, ուստի չպէտք է այլազգեաց ատել, թէ նոքա հայ

չնն և կամ զ՞րիստոս Աստուած և մարդ են դաւանում.
 ընդ սմին և մաքերի մանրամասնութիւնք վերակրխելով,
 ձայնում է. ո՞ ոք ի ծագս աշխարհի եկեղեցի Քրիստոսի,
 որ ոչ զ՞րիստոս Աստուած և մարդ դաւանէ. և թէ այս
 այսպէս է, ապա ընդէ՞ր այսքան հակառակութիւնք ի մէջ
 մեր բանացեալը, վասնորոյ և կարծում է որ հակառա-
 կորդը ոչ թէ իրար դէմ են կռում, այլ հերձուածողաց,
 որոնք այլ ևս չնն ի միջի, և իրը թէ դոցա դէմ են եղել
 չայոց ժողովները: Լամբրոնեցին ջանում է Հոռոմոց դա-
 ւանանքը հայտանին վերածել և ապա պարզում է որ
 Հայք ոչ թէ մի բնութիւն ասելով սոսկ աստուածային
 կամ լոկ մարտփային բնութիւն են հասկանում: այլ Շզմի
 բնութիւն ասել բանին մարմնացելոյ՝ անձառ խառնմանն
 հռչակ՝ ընդդէմ նեստորի. և բան ասելով՝ և մարմնա-
 ցեալ, զյատկութիւն այլ և այլ բնութեանցն հաստա-
 տեմք՝ ըստ սրբոյն Կիւրղեց: Մի բնութիւն ասացեալն
 ի վերայ Քրիստոսի՝ ոչ թէ զէութիւն նորա հաստատէ,
 որ յերկուցն էր անշփոթ և յայտնի, այլ զներգործու-
 թիւն անձառ միաւորութեանն բացաձայնէ¹:

Լամբրոնեցին այսպէս մակերևակի հաշտեցնելով եր-
 կու կողմերը, բանավարում է, որ Հայք են Հոռոմոց ան-
 գոսնել ատել սկսել ուստի և պարտաւոր են իւրեանք իսկ
 սիրել սկսել՝ սիրուելու համար, վասն զի եթէ ս. Գիրքը
 հրամայում է հեթանոսաց անգամ սիրել, ուր Թնաց Հո-
 ռոմոց, որոնք քրիստոնեայ եղբայրներ են. մի զլուխք ու-
 նիմք զ՞րիստոս, ասում է նա, միշտ պիխտ անդամոց զիարդ
 հնար է ի միմեանց պառակտիլ. վէրս ունիմք, ի միմեանց
 բժշկեցուք. առողջութիւն, ի փառս իրերաց զուարծաս-
 ցուք...: նա դժկամակում է որ միասին հաց են ուտում,
 բայց միասին հաղորդուելուց խորշում են, ըստ որում և

¹ Տպագրուած՝ Վենետիկ 1865:

աղատամտութեան մոլեգոյն ծայրացեղութեան հասնելով.
 քարոզում է այնպէս սիրել նոցա, որ մինչեւ անգամ լւա-
 համարել զրկուիլ քան զրկել յաղթուիլ քան յաղթել
 Ամենայն հաղորդութիւն մի և նոյն է, շեշտում է նա,
 չպէտք է խորշիլ պղծուելուց վախճանալով. անօգուտ է և
 միմեանցից հրաժարուիլով. վասն զի այդով չէ կարելի նո-
 ցա շահել այլ սիրով ըստ Պօղոսի, ըստ որում երբ
 ատում ենք մէկին, նա առաւել ևս պարծինում է: Իսկ
 զանազան տօներն ու կարգերը սիրոյ հետեանք են, եթէ
 ատելութեան պատճառով է որոշումն, այդ չար է: Հուսկ
 ուրեմն նա եկեղեցական սիրակցութեան վրայ իւր գաղա-
 փարք ամիոփում է այսպէս. ողի թէ վասն զեղքայրն
 անգոսնելոյ, և զնորա պատարագն որ ի խմօրեալ հայէ,
 առնես զքոյդ պատարագն բաղարջ թերի ես ի հաւա-
 տոցն, և նախանձուն ծառոյ: Իսկ ապա թէ պահես
 զքոյդ աւանդութիւն ի փառս Աստուծոյ, և ընդունիս
 զնորայն ի նորին փառս, միոյ Քրիստոսի մարմին Շշմա-
 րիտ զ'ի խմօրուն օրհնեալ հացէն և զբաղարջէն, այդ է
 գովելի կարծիք:

Ուրեմն Ներսէսի ջանքն է սէր հաստատել քրիստո-
 նէից մէջ առ որ ոչինչ միջօց չէ խնայում նա ուղղա-
 փառ է համարում բոլորին ևս, թէև դորանով հակա-
 սութեան մէջ է ընկնում նոյն ուղղութեամբ նա գրել
 էր գեռ ջահիլ ժամանակ իւր խորհրդածութիւնք, ո-
 րում զօր. արդարացնում է Հայոց եկեղեցու առանձնու-
 թիւնք՝ հաղորդութեան, ընդ նմին և Յունաց ու Հռով-
 մայ, Հայոց եկեղեցականսաց միրուք պահելն և Հռովմայ՝
 չպահելն ևայրն: Նորա սկզբունքն է, թէ մեղք է ուրիշին
 քննել քննադատելն, և միայն ինքնաքննումն թշյլատրելի
 է: Նորա գերական է ատուիլ հակառակորդից, քան թէ
 ատել յաղթուիլ, քան թէ յաղթել Մի խօսքով նա
 ծայրացեղ միջոցի է զիմում քրիստոնէից մէջ սէր հաս-

տատելու համար. ըստ որում որպէս Հայոց քարողում է լինել այլոյ զիմաց, նոյնը պնդում է որ այլք ևս գէպի Հայոց լինին: Նորա ջանքն ուղղուած է առ այն, որ Հայք դադարին օտար քրիստոնէից ատել: Եւ որպէս զի իւր խօսքերը հեղինակութիւն ստանան, նա կոչում է այն՝ ժողովն աստուածային գործ, որին ոչ ոք չպիտի համարձակուեր հակառակելու:

Լեռն հաստ յաջողութեամբ իւր նսդատակին: Հռով-
մայեցոյ և Բիւզանդացոյ կայսրները նորա բարեկամքն
էին. նա զբաւեց նաև միւս այլ քրիստոնէից իւր առատ
բարեզործութեամբ. ոչ միայն դհամազգի վանորայս այս-
պէս փարթամացոյց, ասում է Միքայէլ Մեծն, այլ և
զայլալեղու քրիստոնէից, զԱսորոց և զՓռանկաց և զՎրաց,
չպահելով նոցա օխա, զոր արարին նոքա ընդ նա և ընդ
ազգս նորա արենեայս: Տարսոնի ժողովից զինի Հռովմէա-
կան հնագարեան գահի Բիւզանդիան գահակալն՝ Ալէքս
III թագ ուղարկեց 1196-ին Ռուբինեան միահեծանին
պսակելու, խնդրելով նորանից միաբանութիւն սիրոյ: Լեռն յղեց Ներսէս Լամբրանացուն երեք իշխանաց հետ
ի կ. Պօլիս Հռովմաց միաբանութեան աշխատելու, իսկ իւր
քարտուղար Յովհաննէս եպիսկոպոսին առաքեց գէպի
Աքքա նուածեալ Հռովմայեցոց Գերման գահակալի թագը
հանդիպելու, որին ուղեկցում էր Կոնրադ՝ Մայնցի գեր-
ման եպիսկոպոսը: Ըստ Կիրակոսին (92), Կոնրադ պա-
հանջած պիտի լինի սոնել զտօն Տեառն՝ և տմենայն
որբոց, յորում աւուր հանդիպի, և միշտ յեկեղեցւոջն
կատարել զաղօթան առւընջեան և գիշերոյ (այս Կիլեկե-
ցոց անկարգութեան դէմ էր)... և ոչ լուծանել զՃրազա-
լոցըն ծննդեան և յարութեանն, բայց միայն ձկամբք և
ձիթով։ կամ թէ ոչ ոսկով և արծաթով վՃարել իսկ
Վինկենտիոս ոմն պատմում է որ Լեռն պարտաւորուել
է Լատին լեզուն ուսուցանել տալ Հայոց մանկանց: Սա-

կայն Միքայէլ Մեծն, Սամուէլ Անեցի, Վահրամ Եղես-
սացի, Սմբատ, Հեթում պատմիչ և Վարդան Մեծն այս-
պիսի ինչ չգիտեն։

Աւելօրդ չէ գնել այսոտեղ Միքայէլ Մեծի պատմածն,
որ ուշադրութեան արժանի է, իր օտար, բարձրաստի-
ճան անձի մի խօսք. նա զրում է. վիսկ արիազցնն Լեռն
տիրեաց 72 բերդից, և ել անուն նորա ընդ ամենայն
երկիր. և փութացան պսակել զնա տունն Յունաց և
տուն Փռանգաց. ըստ որում առաքեցին նմա թագ յեր-
կաքանչիւր կողմանց՝ ի պարծանս ինքեանց առնելով
զնառ իսկ Վահրամ Եղեսսացին, Լեռն Գ-ի քաջադրիչ
ատենազպիրը զրում է.

Լեռն անուն ստացեալ,

Եւ ամբնից գովաստնեալ:

Փռանկաց ումբրունն (empereur) զայս լուեալ

Եւ Յունաց կայսրն ծանուցեալ

Յաստուածական խնամոցն յուզեալ,

Եւ երկօքեանն թագ կապեալ

Մեծաւ պատուով աստ առաքեալ,

Զմեծն Լեռն թագիւ պատուեալ:

Յայնժամ Հայոց բովանդակեալ

Եւ ի Տարսոն քաղաքն եկեալ

Կաթուղիկոսն ի մէջ կացեալ,

Յեկեղեցին անդ ժողովեալ

Եւ օրինօք զԼեռն օծեալ։

1197 ին¹ յունուարին Լեռն մեծահռչակ տօնախրմ-
բութեամբ օծուեցաւ Հայոց թագաւոր Հայաստանեայց ե-
կեղեցու հաւատարիմ հովուապետ Գրիգոր Ապիրատից.

¹ Միք. Սեծ. 504: Վարդ. 28: Կիր. 94: Հեթ. պատմ. 81: Սամ.
Անեցի: Կան և այլ աղքիւրներ գրչագրաց մէջ, որոնք ժամանակին
կհրատարակենք:

և նոյն միջոցին թագ ստացաւ և Զաքարիա սպասալարից փառաց ի փառս բարձրանալով եռապսակ թագաւորութեամբ:

Իսկ Լամբրոնացին կ. Պոլիս հասնելով, խորհրդակցութիւն ունեցաւ Յունաց զիտնոց ¹ հետ և չնայելով իւր բոլոր ոգեօրութեան և սիրայօժար տրամադրութեան, ոչինչ չկարեցաւ զլուխ բերել. յուսախաբուած և ապաշտելով վերադարձաւ նա ձեռնունայն և իւր ծայրայեղ ազատամտութեամբ հանդերձ ամսուր վերջակէտ մի զրաւ այդ անմիտ մտադրութեան, զրելով. պատաք զսոսա (զթյնս) անձանօթք ի սոցանէ (ի թղթոց) թանձրաբարբառք, և հրէական կամքը ընդ նիւթս կապեալք, որք ոչ ախորժն ծառայել Աստուծոյ՝ նորոգութեամբ հոգւոյն, այլ հսութեամբ զրոյն: Եւ ստրջացեալ ի հոգեոր կամն մեր՝ դարձաք յիմաստախսհ յուսոյ սոցա՝ ամօթով...²: Մեծ էր նորա հիասթափումն, մեծ էր և նորա ստրջանքը, բայց մեծ էր նորա ամօթն այն անձանց առաջ, որոնց քարոզել էր զրկուիլ յոյներից, քան թէ զրկել նոցա. սակայն և այնպէս չատեց նոցա և չդադարեցրեց իւր յարաբերութիւնք, չդադարեցրեց մանաւանդ, զի տգիտագոյն վարդապետներից անգամ հալածուեցաւ, ըստ որում իւր մեծամտութեան և զիտութեան վրայ հպարտացած, ընդհարուելով հսկայազօր և բռնամուր կւոն արքային, փշրուեցաւ անդարմանելի:

Կւոն իւր արտաքին քաղաքականութիւնը հրաշապէս վարելով, զիտաց և ներքինի սանձերը պահել. նա իւր հաւատարմութիւնն առ հայաստանեայց եկեղեցին հրապարակով էր հոչակում: Գումարեց նա Տարոսնի ժողովն և առաջ նետելով ներսէս Լամբրոնացուն, ինքն

¹ «Հարցումն պատրիարքին և պատախանի ս. Ներսիսի», որ շուտով պիտի հրատարակենք, բանակցութեան պարագների հետ միասին: ² Գրչագիր ի մատնադարանի Ս. Էջմիածնի:

յետ քաշուեցաւ, իսկ երբ Լամբրոնացին ոգևորութեան մէջ ծփալով Տարսոնի եկեղեցում ժողովական Յունաց ի հաճյս ուղեցաւ յունարէն աւետարան կարդալ տար, Լեռն իսկըն արգելեց այդ¹:

Այնուհետեւ հայաստանի արեելեան վարդապետք, որոնք ուշադրութեամբ զիտում էին Կիլիկիոյ եկեղեցական գործերը, զայրացան Լամբրոնացու վրայ, և քանի մի թղթեր զրեցին նորան բուռն յարձակմամբ և գանգատ բարձին նորա դէմ առ Լեռն: Լեռն ամոքեց զանդատաւրաց մոքերն և քննութեան կանչեց Լամբրոնացուն, հրաման ուղարկելով առ նա, որպէս շառ տհաս մանուկ։ Այդ հրամանը կամ ապապրանքը կրնում է Լամբրոնացին իւր առ Լեռն զրած պատասխանի մէջ, ասելով. «Եայս համաօտեցան բանքն, թէ անկարգ է իմ ընթացք ու և անօքուտ. և չէ ընդ շաւկոս երանեալ հարց մերոց Գրիգորիսի Վկայաաիրի, և նորին համանուանն՝ որ յեղիպտոս, և որ զինի նորին աստ հայրապետ Գրիգորիոս, և նորին եղբայրն Ներսէս, և ես ստեղիկեալ գնամ ինոցա շաւղաց, և դուք և այլ հայք՝ նոցին ընթացակիցք ւթէ ոչ էի յայս, արժանի էի հայրապետութեան և պատօւց. սակայն այս վերջացուցանէ զիս ի պատահմանէն պատուց. և ոչ միայն զիս, այլ և ձեզ լինիմ պատճառ նախ ատան ատան աց ի Զորոյգետացեացն, որք և անէծս վայրապար խօսին ի զլուխ իւրեանց, և դուք աշաշեցէք զմեզ վասն զնոցա դայլթակղութիւնն շինելոյ դառնաւ ի մոլոր մանէս. ապա թէ ոչ զոկիմք ի պատուցն, զոր մինչև ցայժմ ի ձէնջ եմք ընկալեալ։

Լամբրոնացու ամբաստանողք էին զլիսաւորապէս

¹ Թուղթ Լամբրոնեցոյն առ Լեռն Թագաւոր. Վենետիկ, 1865.
էջ. 287:

Զորոյզետացիք, Հաղբատեցիք, Անեցին, Տուտէորդին և Քո-
րաբեցին, իսկ ամբաստանութիւնն էր. նախ որ Լամբրո-
նացին նոցա զգեստով չէր պատարագում, ընդ նմին և
անարժան էր սեղան բարձրանալու և երկրորդ, որ ան-
խափիր հաղորդում էր այլ քրիստոնէից հետ Առաջին
կէտում չնոր կարող որոշել թէ Լամբրոնացին ինչ նոր
զգեստ կամ ծէս էր նորոգել զի նա ընդհանուր է խօ-
սում այդ հարցի վրայ, իսկ եկեղեցական զգեստը շատ
հին է հայոց մեջ և արդէն Ե-դ դարից վկայութիւն ու-
նինք որ հայք Կ. Պօլսից էին այն բերել տալիս. Միայն
թէ Լամբրոնացին բուռն համարձակութեամբ պաշտպա-
նում է զինքն, հիմնաձայնելով. ռապատրսստ եմ ի պա-
տասխանատուութիւն... որ չեմ մոլորեալ և ոչ ստերիւր-
եալ ի սուրբ եկեղեցւոյ ուղիղ շաւզացն, ոչ ըստ հա-
ւատոյ, և ոչ ըստ բարեկարգութեան, և յարում է որ
դատախաղ չէ եղել իւր ամբաստանողաց մոլար ընթաց-
քին նա ասում է որ ինքն ամենեին չէ փոխել այն ինչ
որ ստացել է իւր հայրերից և ունի հայոց կաթողիկո-
սաց զրուածներն, որոնցով կարող է ապացուցել իւր
ճշմարտութիւնը, սակայն յիշում է և իւր օգտակար նո-
րոգութիւնք որ վանքերում երրորդ, վեցերորդ, և իննե-
րորդ ժամերը ջոկ ջոկ է կատարել տալիս ոզիւրաքան-
չիւրսն յիւր ժամն... և եօթն անգամ յաւուրն զԱստ-
ուածս է որհնում, խաղաղական աղօթք չէ եղել և
նա մոցրել է, հաստատել է կրօնաւորի օրհնութիւնը
նախ քան զքահանայացումն. օտարաց մօտ տեսնելով որ
սահմանած ողորմութիւն կար աղքատաց համար, ինքն
ևս կարգել է ի Տարսոն¹: Այսու հանդերձ Լամբրոնացին

¹ Եղել են իորթութիւնք Կիլիկիոյ եկեղեցիներում, որոնք մտել
էին հեթանոսաց հալածանաց պատճառով և կամ օտարութեան մէջ,
զորոնք Լամբրոնացին վերացրել է և կամ վերացնել տուել:

ջատագովում է զինքն նախ սաստիկ անտրգելով իւր հակառակորդաց. նա շուն և աղօւէս է կոչում նոցա և ծուտէորդու համար ասում է. ոռուտելով և ըմպելով ընդ աշխարհականաց զպորտն պարարէ, և զեկեղեցւոյ դուռն թէ ընդ որ է ընաւ չզիտէց. նա դատապարտում է նոցա արարքն, որ մինչև անդամ հակառակութեամբ Գրիգոր Գահավէժ պատանուն կաթուղիկոս ընտրեցին և Կեսնին զըպարտեցին, իսկ իւր ծշմարտութիւնն ապացուցում է, բանավարելով որ իւր արածները նորոգումներ են խափանուածների և իւրեան համակարծիք են ժամանակի նշանաւոր եկեղեցականք, այլ և Գրիգոր Ապիրատը (բայց սորանից ևս հալածուել էր, որպէս ինքն է զրում). որ իւր իմաստութիւնը սէր հաստատեց թշնամի եկեղեցեաց մէջ, ըստ որում թէ Լատին եպիսկոպովք և թէ Հռոմէ զարմանքով փառարաննեցին զԱստուած, երբ տեսան որ ինքն քաջ զիտէ(!) թէ Հայոց և թէ նոցա եկեղեցական արարողութիւնը ու կարգերը: Յիշում է որ մէկ զիրք է զրել (Կիլիկիոյ) նորամուտ անկարգութեանց վրայ, բայց, ասում է նա, «կարող եմք չնորհիւ զիտութեանո՝ զոր ունիմք ի սուրբ գիրս ափիրերան առնել զէելմնացին, թէ զէայն խորշեալ կարծիցէ յուղղափառութենէ, և ընդհակառակն»:

Լամբրոնեցին պարծանքով շեշտում է իւր քրիստոնէան ծայրայեղ բարութիւնը, պնդելով որ ամենայն հաստատութեամբ պիտի սիրէ քրիստոնէից, ըստ որում պատիւ է համարում որ ինքն սիրում է Լատինաց և Տելմնացոց, ասելըվ. «թէ և ատիմք ի նոցանէ, ոչ ատեամք զնոսա»: Բայց սորանով չէ վերջացնում իւր ջատագովութիւնն և յիշում է որ մինչզեռ ինքն շատ դէպքերում Լեսնին հնազանդելու համար է յուել անարդարութեամբ իւրեան են դատապարտում, ընդ սմին և մի առ մի բերում է և Լեսնի երեսով տալիս Գահավէժի մահը, Հռոմելայի կողոպտումը, Լեսնի արևմտեան զգես-

տը, երկար մազ ու մօրուք չպահելը, լատինական և յունական կարգով և նոյսա պաշտօննեաների հետ սիրով ապրեն և այլն, ասելով որ եթէ ուզում է թող նա որպէս մարմնաւոր տէր մարմնաւոր իրերով հետեւի իւր նախորդաց, ըստ որում այն ժամանակ և ինքն որպէս հոգեւոր ըստ հոգեւորին կառըշի օտարներից:

Հարկաւ Լամբրոնացու այս թուղթն երեան է հանում Լւսնի ամբողջ քաղաքագիտութիւնն ու գաղտնիքներն, ըստ որում չափազանց անարգական է, մանաւանդ որ նօրան ստութեան պաշտպան է դուրս բերում, շատախօսութեան ջատագով, անզգամաց ուշ գարձնող նմանեցնում է նորան Նիկողիմոսին և այլն. մինչ իսկ թղթի հասցէն վիրաւորական է, որ է այս¹. առ քրիստոսազօր իշխողն մեր ինքնակալութեամբ Լւսն, ի նուաստ ներսիսէ որ ի Տարսոն որորյ և կիղեցւոյն պաշտօնեայ: Յիրաւի, Լւսնի նման ահեղախրոխտ բռնաւորին այս թուղթը պիտի հատաղեցնէր. բայց ինչ հետեւեցաւ. պատմութիւնը լուսւմ է. Ներսէս Լամբրոնացին մեռաւ 1198 թուին:

Արդ Լւսն իւր գահակալութեան տարիները մեկնեց աջ ձեռքը դէպի Բիւղանդ և ձախն դէպի Գերմանիայ, բայց նա շուտով զգաւեցաւ և իւր աջ ձեռքն իսկոյն յետ քաշեց, այն է 1189-ին. այժմ տեսնենք ձախողն ինչ արաւ. Լւսնի բարեկամութիւնն արևելուտքում, որպէս յիշուեցաւ, Բարբարոսայի հետ սկսուեցաւ, նորա որդու հայնրիս ՎI-ի հետ ամրացաւ:

Լւսն իւր թագալրութիւնից յետոյ, տեսնելով որ միայնակ է մնացել Խլիճ-Ալանի նման ահաւոր թշնամու առաջ, որից պարտեցան և հոռումք, մոտածեց նորա զօրութիւնն ընկածել իւր գահի ապահովութեան համար. բայց միայնակ չղիմագրաւեց և այլուստ յոյս չունենալով դի-

¹ Վենետիկ, 1865, 207—208.

մեց արևմուտքը Այնտեղ երկու հակաթռո կայսրներ էին ընտրուած Փիլիպ (1198—1208) և Օտո IV (1198—1218), և ժողովութղն երկպառակուած էր և այդ միջազգային խոռվութեան վարիչն էր Խնճոկինա III (1198—1216): Լեռն չփարանեցաւ և ինչպէս երեւում է առաջին անգամ՝ Թուրք (Սիսուան. 465) գրեց առ նա 1199-ին, որ միայնակ պահուում է ի հոռվմ: Նա Հռովմայ ուշադրութիւնը ծանկելու համար հարեւանցորդն ակնարկում է որ ինքն ևս փափաքում է Հռովմէական եկեղեցու միութեան աշխատիլ, և իւր այդ բաղձանքով յուսացեալ ի սէրն Հռովմայ, խնդրում է քրիստոնէարար ձայն բարձրացնել և օգնել հեթանոսաց դէմ, շեշտելով: Շփութասջիք հասուցանել մեղ ամենալքրիստոնեայ օդութիւն, մինչ չե իցէ անդարմանելի հեղեղաց հասեալ ի մեր վերացյա: Սակայն այս անգամ Լեռնի քաղաքագիտութիւնն անյաջող եղաւ. նա իսկցին պատասխան ստացաւ, յորում Հռովմ գովում է իւր եկեղեցին և ջանում է այն ծանօթացնել Լեռնին: Խնճոկինա III գրեց մի թուղթ ևս առ Գրիգոր VI և քաջալիրեց նորան, հաւատացնելով որ ինքն ևս կանգնած է քրիստոնէից թշնամեաց դէմ: Բայց այս միայն խօսքեր էին, զի Լեռն ոչ միայն օգնութիւն չստացաւ, այլ և տաճարականաց բանարկութեան ու մատնահարութեանց և Անտիքայ Լատին իշխան Ռայմոնդի թշնամարիկութեան ենթարկուեցաւ: Վերջնիս չարամտութիւնը հասաւ մինչ այն որ զրգուց իկնից սուլթանին Հայոց դէմ: Բայց Լեռն չվհատեցաւ, նա իւր յշոյը գրաւ Աստուծոյ վրայ, սուր առաւ, ջարգեց Ռայմոնդին առանց Հռովմայ տեղակալի սզավքներին նայելու և Անտիքը կրկին առնելով, իւր եղբօր թոռն Ռուբենին գահ նստեցրեց, ընդ նմին և բարկացած Հռովմէական տեղութաներին վրայ, գուրս վանդեց նոցա իւր պետութեան սահմաններից: Հռովմայ թղթերն

այլ ևս չօգտեցին և չխարեցին նորան. Հռովմ պարզեներ
էր յղում իսկ առ հպիսկոպոսն Սայյ, յորդորելով ոի
հնազանդութիւն» ածել Լեռնին, բայց ի զուր: Նոյն մի-
ջոցին Լեռն հրեշտակ ուղարկեց՝ չեղի անուն մէկին՝ առ
Օտու 4 և 1211-ին թագ ստանալով, պսակեց Ռուբե-
նին: Հզօր բազկով նա յետ մղեց իւր թշնամեաց, կտրեց
իւր յարաքերութիւնը հոգեկրկիտ հռովմէականներից, ար-
դելեց նոցա մուտքն ի Կիլիկիայ, իւր հատու սուրբ շա-
րունակ արեան մէջ թաթախելով և հրձուելով: Լեռն
այդ աղջային ռազմական մեծազործութիւններից յետոյ,
փառքով իջաւ մահուան մահիցը. նա իսկոյն կանչեց
Յովհաննէս Մեծարարոյ հայրապետին և հաղորդուելով
կնքեց իւր բազմարդիւն կեանքն 1219-ին և թաղուեցաւ
իւր բարեկարգած խստակրօն և ճզնաւորական Ակներ
վանքում:

Լեռն իւր պետութիւնն այնպիսի մի բարձրութեան
և փառքի հասցրեց, որ կարելի է նորան իւր խոհեմ և
զօրաւոր քաղաքականութեամբ միջն զարու Տրդատն հա-
մարել, որի պետութիւնը ճիշտ ինն զար յետոյ տուաւ
իւր մանրանկարը Կիլիկիոյ բարձրութեան վրայ Լեռն Մե-
ծագործի սրի տակ: Բայց Տրդատ իւր սիրալով հայրե-
նեաց թումբ և առապարներն էր յարդարում: Լեռն իւր
վիքալով Կիլիկիոյ սար ու փապարներն էր զարդարում:

ԺԵ.

«Առանց իմ ոչինչ կարէք առնել» :
ՅՈՎ. ժԵ. 5.

Լևոն իւր բոլոր արտաքին քաղաքականութեամբ
հանդերձ այնպիսի մի հոգի ներշնչեց իւր յաջորդների և
զործակիցների սրտերը, իւր գահն այնպիսի մի հաւատար-
մութեամբ առ Հայաստաննեայց եկեղեցին ձուլեց, որ երբ
նորա դրւոտր - Թագուհու Լատին ամուսին Ֆիլիպը դա-
ւածանեց մերդմանազանց եղեալ ի յեղեալ ուխտէն Հայա-
դաւան և Հայասէր լիներ¹, իշխանք իսկոյն գահընկեց
արին նորան, բանտարկեցին 1221-ին և գահը Կոստան-
դին իշխանի խնամակալութեան յանձնելով՝ գահաւորե-
ցին նորա որդի Հեթումին, պսակելով նորան Թագուհու
կետ 1227-ին:

Լևոն Մեծագործի զարկած քաղաքականութեան ըն-
թացքն իւր ուղղութեամբ յառաջացաւ զրեթէ ամ-
բողջ դար մի. մինչզեռ 1219 — 20-ի խաչակրաց ար-
շաւանքի միջոցին ոչ միայն Հռովմէական խաւարասէր
վանականք, այլ նոյն իսկ կարդինալին Պելագիոս ամենայն
ջանք յիրարկում էին Հայոց արքունիքում երկպառակու-

¹ Վարդան. ԶԴ. Սմբատ. էջ 111:

թիւն մոցնելու, երկու թագաւորներն Հեթում (+1270) և Աւոն Գ. (1271—89) խոհեմութեամբ պահպանեցին իւրեանց նախորդ առաջին պսակաւորից ստացած ժառանգութիւնը, խորչելով այդ արևմտեան նիւթօղ ու մախողներից, հաւատարմութիւն առ Հայաստանեայց եկեղեցին այնպիսի մի առաքինութիւն էր, որ այդ ինքնազիտակ թագաւորք իւրեանց պարձանաց առաջինն այդ էին համարում և ստորագրութեանց և արձանագրութեանց մէջ վիստավանող ուղիղ հաւատոյ և այն ի նշան իւրեանց մեծութեան զրացմում Բարեզարդել եկեղեցին, նորոգել այլազգեաց բռնութեան տակ խանգարուածները ջանալ հաւատարիմ մասլ Հայաստանեայց եկեղեցուն, ցցց տալ, ապացուցել և հռչակել նորա ուղղափառութիւնն և առաքելական հարազատ պարզութիւնն—այս էր հոգին և ոգեսրիչ զաղափարն, թէ արքայի թէ կաթուղիկոսի, թէ ուսեալի թէ անուսի։ Պահլաւունեան հռչակաւոր հայրապետաց հետևեցան շարք մի կաթուղիկոսաց, որոնք ստիպուեցան գեռ մաքառել հոռմայ աշխարհակալութեան դէմ, ջանալով պահպանել հօտը նորա սատանայական նիւթումներից։

Թէ հոռոմը և թէ հոռվմ ձեռք չվերցըն Ռուբինեան զահից Երբ Յովհաննէս Դուկաս կրկին նեղել սկսաւ Հայոց, Կոստանդին Ա. կաթուղիկոսն (1220+1267), որ իւր մտերիմ և մտակից և սրտով ու հոգով իւր հետ կապուած, Վարդան պատմչի հետ եկեղեցու բարեկարգութեամբ էր զբաղուած և յոյժ ատելութեամբ վառուած էր առ քաղիկոսնականք, ջանացաւ դորա առաջն առնել և ուղարկեց Յակոբ Կլայեցուն նոյա զբարատութիւնը հերքելու, որպէս և յաջողութեամբ կատարեց Հայաստանեայց եկեղեցու հաւատարիմ զինուորը^{1:} Այս միջացը

¹ Կիրակոս, էջ 220:

զրեթէ լիովին կռուաբանական մի շրջան է, յորում պայքարել և յաղթանակել թշնամեաց վրայ ի քաջալերութիւն Հայաստանիայց եկեղեցու փառասէր որդոց, գլխաւոր տեղն էր բռնում¹: Ատելութիւնն այժմ Հռովմայ դէմ էր, և Հայք ջանում էին առաւել սէր պահել Բիւզանդի հետ:

Հռովմ տքնում էր իւր դիրքը փոխել Գրիգոր IX մերթ վէճ բարձրացրեց, մերթ պարզեների դիմեց, մերթ Հայոց կաթուղիկոսի իշխանութիւնն ամրողջ արևելքի վրայ վերստին հաստատեց, բայց այդ ամէնին նշանակութիւն տուող չեղաւ: Այլ և Հռովմայ ջատագովք քըննում էին Հայոց եկեղեցու վարդապետութիւնն և նորամէջ մոլորութիւնք գտնել կարծում, իսկ պապերը հաւատոյ հարցեր էին անում Հայոց արքաներին: Մինչդեռ վերջինքս քաղաքական դրից ուշազրութեամբ էին ընթանում, Հայոց կաթուղիկոսը պարզապէս արհամարհում էին Հռովմայ այդ խաղերը: Կոստանդնի աջ բազուկն Վարդան Մեծ վիճակուած էր Հեթում թագաւորին խրախուսել ընդդէմ Հռովմայ, ըստ որում և զրում է իւր թղթում. մեթէ քեզ հաւատ հարցանեն. դռւ ասա. թէ ես զիմ առաջնորդացն ունիմ հաւատ և զիմ եկեղեցւոյն, և նոցապարտիմ համար տալ և ոչ ձեզ²: Նա լոկ քմահաճութեամբ չէ ուղարկում իւր քաջալերութիւնք, այլ մի առմի քննելով Հռովմայ եկեղեցին, յառաջադրում է նորաակներև մոլորութիւնք ամենապարզ բանավարութեամբ, որպէս օրինակ հաղորդութեան վրայ. «Ֆրանկը զիւրեանց ժողովուրդն հաղորդեն ի մարմնոյ տեռան, և յարենէ տեռան զըկեն, վասնորդյ ըստ Բանին Քրիստոսի ժողովուրդն նոցա ոչ ունիցի զկեանս յաւիտենականտա: Եւ

¹Տես. և «Արարատ» 1892. № 11: ²Տես. «Արարատ» 1892. № 11: ³«Արարատ» 1869. էջ 52:

երբ 1250-ին Հռովմ փափաքեց Հայոց վարդապետութիւնն իմանալ Ա. Հոգու բղնման նկատմամբ, կարծուեցաւ թէ արևմուտք ևս Հայոց գաւանակից է, զի չգիտէին թէ Հռովմ 589-ի Տօլեզօի ժողովում փոխեց հին դաւանանքը, պնդելով որ Հոգին սուրբ բղնում է որ Հօրէ և յՈրդւոյց, որով աղջատեց ս. երրորդութեան միութիւնը: Հայաստանեայց եկեղեցին դաւանում է քողխումն ի Հօրէ առուումն յՈրդւոյց, այսպէս Քրիստոս վկայում է. աս առաքեցից ձեզ ի Հօրէ զչոգին Շշմարտութեան, որ ի Հօրէ ելանէ, նա վկայեցէ վասն իմ: և զայս իրը ասաց՝ փէտաց ի նոսա՝ և ասէ. առէք Հոգի սուրբ և կամ «յիմմէ անտի առնուցու և տացէ ձեզ և այյն: Սցնապէս և ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ. «Հոգին Շշմարտութեան որ ի Հօրէ ելանէ. ելանէ և ոչ բաժանի, և բղինէ և ոչ սպասի», այսինքն աղբիւրաբար, անհատաբար, անհատահոսա, որպէս երգւում է շարականում (Հոգեգ. շարականք): Սակայն շուտով հասկացան Հայք որ Հռովմ այլապէս էր դաւանում, ըստ որում և Վարդան գրում է. «Երկրորդ սխալ է. զի զհոգին սուրբ ի Հօրէ և յՈրդւոյց ասեն. որ շփոթումն և պղտորումն առնէ մտաց լսողին»: — ոմի է պատճառն Հայք՝ միջյն ծննդեամբ և միջյն ելողութեամբ. ապա պատշաճ է, որ մի լինի պատճառն յատուկ և յստակ. և Հոգի Որդւոյց ասի, զի Որդւումն բաշխեցաւ պարգև Հոգւոյն որպէս հայրենի բարիք»:

1262-ին Հռովմայ նուիրակը Աքքա գալով, որտեղ գտնուում էր Հռովմէաղաւան այլազգեաց վարչութիւնը, մաքում դրել էր եկեղեցական գահէրիցութեան վրայ Հայոց հետ վիճելու: Նորա հրաւէրին ուշ չգարձրեց Կոստանդին և պատուիրեց այնտեղ անցող պատգամաւորաց արժանը տնօրինել: Նուիրակը այդ վիրաւորանք համարեց իւր մեծապատութեան և չընդունեց նոցաւ երբ պատօշն, Հեթմայ եղայրը, թագաւորական հրամանով գնաց

Աքքա պատուիրակի և իշխանի մօտ, առաջինը յայտնեց
նորան որ Հայոց հայրապետն Շեթէ ոչ վասն օտարասի-
րութեան և հիւրնկալութեան, սակայն վասն բն ա-
կան հարկին, զոր ունի ի Հռովմայ եկեղեցւոյն, պարտ
էր տեսանել զմեզ: Այդ իմաստութիւնն անհասկանալի
է, բայց պարզ է որ Հեթում ահնկալութիւններ ունէր
արևմուտքից: Օչին պատմեց այդ իւր եղբօր և Ծնոքա,
ասում է Մխիթար Տաշրացին¹, ըստ բնական բարուց աղ-
փիս մերոյ զայլս բարձրացուցանողաց և ղինքեանս նուաս-
տացուցանողաց, իրաւունս յշխ վարիւցեալ զստգտանսն,
յայտնեցին կաթուղիկոսին որ ընծաներով մարդ ուղարկէ
արքայական դեսպանի հետ: Գնացողն էր յիշեալ վար-
դապետը Մխիթար Տաշրացին:

Հռովմայ պատուիրակը նախ չընդունեց այդ պատ-
գամաւորաց Շկամ բարձրայօնութեամբ կամ չզիտենալով
ի՞նչ ասելր: Բայց յետոյ ընդունեց նոցա, կարդալ տուաւ
բերուած թուղթն և զժգնելով յայտնեց ընթերցանու-
թեան կիսում, որ կաթուղիկոսի անձամբ դալը պէտք էր
հոգեոր իրաց համար, ասելով ընդ նմին. ոխն այ ե-
լով ի ձեզ՝ խնդրէաք, զի եկեալ յօղեսցի ի զլուխն
եկեղեցւոյն: Ուրեմն Հայոց հայրապետի չմիանալն Հռով-
մայ հետ՝ վտանգի: պիտի ենթարկէր Հայոց. այսպիսի
սպառնալիքի է զիմում Հռովմայ պատուիրակը...:

Վշտացան հայ պատգամաւորք և հրաւիրեալ Տաշը
մերժեցին, որ և կակղեցրեց պատուիրակին, ըստ որում
աօնից յետոյ սկսաւ կեղծաւորել, գովելով և առաջին
պատիւը տալով Մխիթար Տաշրացուն և ուղեցաւ նորա
հետ խօսիլ և հարցեր անել: Հրաւիրուած էր մի մեծ
կածառ դժն կամ այլ նպատակով, յորում Մխիթար

¹ «Մխիթարայ Տաշրացուլ յաղագս ծանապարհորդութեան 12
առաքելոցն... ի հրամանէ Թաղաւորին Հայոց Հեթմոյ...» Երուսաղէմ 1865:

խոհեմութեամբ պատասխանեց որ սխալ է պատուիրակի կարծիքը, զի ինքն յետիններից է հայոց գիտնոց մէջ, որ պատում անդամ լինի յարքունիս, զի վատացն պատահէ բարերախտութիւն, որ դժգոհ է ընծաների արհամարհելուն համար և որ կպատասխանէ որչափ կարող է, մեացեալը թողնելով հայրապետին:

Վիճաբանութեան պատճառն էր այն, որ Հռովմ յանդինում էր ուրիշ քրիստոնէական եկեղեցիք քննել դատել, ըստ որում և Միսիթար տաելով Շյաւէտ մեք ունիմք կար, ըստ առաքելոցն օրինակի դատել զձեզ և դուք ոչ կարեք քննել զմեզ, ջանացաւ առաքելոց առ Պետրոս ունեցած վերաբերմունքի ցուցմամբ՝ հերքել Հռովմայ աչքակապութեան թեակոխումները: Հռովմայ պատուիրակը, թէեւ Շատէր յոլով և սակաւ լսէր, այնու հանդերձ վերաւորուեցաւ, իսկ Միսիթար ինքնապիտաստ վարդապետն իւր հաւատարիմ դործով վեհացած, դարձաւ տուն և իւր յաղթարանութեան ընդարձակ նկարագրութիւնը մատցյց Հեթումին ութոտղեան ոտանաւորով:

Նկատելի է որ մինչդեռ կաթուղիկոսի նուիրակը Միսիթար վեհանձնութեամբ էր խօսում պատուիրակի հետ, Հեթումի պատգամաւորը՝ Թռովմաս ջանում էր շարժել նորա բարեսիրութիւնն և ընծաներն ընդունել: Այսպիսով Հռովմայ պատուիրակը հեռացաւ մեծ դժգոհութեամբ Միսիթարի անսեթեեթ ճշմարտախօսութիւնից հարուելով¹:

Հեթում այսպիսի վստահ դիրք բռնելով, լքեցրեց Հռովմայ սիրտն, ըստ որում վերջնս ուրախ էր, եթէ

¹ Կարծեմ սոյն ժամանակին է պատկանում և «Յակոբ վարդապետի հաւաքեալ ի ս. Գրոց, յաղագս Աստուծոյ Հոգոյն, ի Հօրէ անսկզբնականէ գոյ բղխումն և ելումն նախ քան զյակիտեանս անժամանակաբարք»: Ազգային ժատենադարան Պարիզի Տարրելեմենտ armén.

Հայոց թագաւորը բարեկամաբար էր վարւում Լատինաց կամ Ֆրանկաց հետ, ուստի և զրեց ու յորդորեց կայսր Միխայէլ Պալէօգոսին, Կ. Պօլսի և Երուսաղէմի պատրիարքաց պատերազմ մի ձեռնարկել հեթանոսաց դէմ։
Հեթում Արք ուղղութեամբ ընթացաւ և Լեռն Գ.

(1270—1290), որ նոյն իսկ Բիւղանդացոց վոնդեց, որոնք իւր դէմ գաւաղիր էին, որպէս զրում է Միխիթար արեղան (էջ 52). Շաղիղծ և ուրացող ազգն հուսմոց, սուս քահանայքն, և սայդ քաղկեդոնիկքն, եղեալ էին ի մտի քակել զվանորայքս, և զհաւանեալոն ի յաղանդս նոցա պահել և զոչ հաւանեալսն բառնալ ի կենաց...։
Սակայն իրերի վիճակը փոխուեցաւ, երբ հեթանոսաց զօրութիւնն սպառնալ սկսաւ, օրըստօրէ բռնանալով։ Հեթում Արք զլխաւորած դաշնակցութիւնը Թաթարաց հետ այլ ևս մեծ օգուտ չտուաւ, ուստի և Հեթում Բ.
(1290—) ձեռնարկեց վերստին Լեռն Արք քաղաքականութեան։ Մինչդեռ մի կողմից Հայոց եկեղեցու ջատագովութիւնն էր ծաղկում, այնպէս որ մինչև անդամ Անտիոքայ Արսենիոս պատրիարքն ընդունեց Հայոց հաւատքը¹, բարձրացրեց Հեթում Բ. Ճշմարտութեան դրօշակն և սկսաւ աշխատել քրիստոնէից միացնել զօրացող հեթանոսաց դէմ։ վասնորոյ և քննութեան բովի մէջ ձգեց բոլոր եկեղեցեաց վարդապետութիւնք, նպատակ դնելով Ճշմարտութիւնը գահաւորել ամէնքի վրայ։ Նորան քաջալերում էին մանաւանդ Թաթարք, որոնք նոյն իսկ պատգամ ուղարկեցին նաև ի հռովմ, յորդորելով քրիստոնէից միանալ Թիւրքաց դէմ։ ըստ որում և Նիկողայոս IV պապը պատուիրակ առաքեց առ Հեթում 1289-ին և դրդեց քրիստոնէից միութեան ջանալ։ Իւր պատուիրակ Յովհաննէսի ընդունելութեան շնորհակալութիւն ևս

¹ Georgius Pachym. II, 52:

գրեց ապա 14 յուլիսին, և որովհետեւ Հեթում քննութեան էր ևնթարկում նաև Հռովմայ եկեղեցին, ուստի Նիկողայոս յայտնում է առ այս իւր տհաճութիւնն, որ իւր Եկեղեցու նկատմամբ քննութիւն լսել չէ փափաքում։ Յորդորներ գրեց և Հայ իշխանաց և ժաղովրդեան հասցէին։

1292-ին Հռովման առնուեցաւ և Ստեփանոս Դ. կաթուղիկոսը գերուեցաւ, ուստի և Հայրապետական աթոռուը փոխադրուեցաւ ի Սիս, օրտեղ և մնաց մինչեւ 1441-ը։ Նոյն տարին քրիստոնէից զատիկների խոտորումը նկատելով, հաւաքեց Հեթում քանի մի Եկեղեցական, քննեց ո. Գիրքն և արքայաբար Հրամայեց ապր. 6-ին տօնել ընդ նմին որազումք եպիսկոպոսաց և վարդապետաց, որոնք ընդդիմացան, աքսորուեցան։ Այս նօրա գիտութեան առաջին քայլն էր, որպէս և ինքն գրում է. «Ղինել ժողով յօժարեցաք, քննել զգիրս աղաւեցաք, և զօր ստուգի յանձին կալպք Յայնժամ Եկեալ ի միասին հանուր լըմամբ Եկեղեցին, զաստուածաշունչ գիրս քննեցին, և անդստին Տշգրտեցաւ արդարութիւն խնդրոյն ցուցաւ. որով հիմն կանոնեցաւ տօնել ի վեցն հաւասարեաւ. յորում բոլոր ազգը որ ի նոյն, տմիաբանեալ եղին ողջըն»¹.

Այսպէս Հեթում թողնելով իւր սուրբ, խրուել էր աստուածաբանութեան մէջ և մարգարէական աչքով կարէր իւր գահի վախճանը տեսնել։ Շուտով թողեց իւր գահը Սմբատին և ինքն բերաւ իւր քոյր Մարիամին ի Կ. Պոլիս կայսր Անդրոնիկ որդուն, Միքայէլի հետ պսակելու, որով անշուշտ յշյ ունէր իւր ծրագրի մէկ թեւը նախապատրաստած լինել։ Առ նոյն նպատակը յորդորեց Հռովմայ Բանիքացիոս VIII և Սմբատին, որի խնդրանոք թղթեր գրեց և ժամանակի թագաւորաց, դրդելով խաչակրութիւն մի բռնեցնել։ Հեթում դարձաւ, վերստին

իլեց իւր գահն և սկսաւ առաւել վճռակի քրիստոնէից
միութեան ձգտիր, Թղթեր դրուեցան զանազան կողմեր և
նյոն իսկ առ նեստորականք, ընդ նմին և աշխատում էին,
որպէս տարածւում էր, Անտիռքայ աթոռոք սասրադրել
չայոց կաթուղիկոսին¹(Օրբ. ԿԵ.): Բայց այս բանակցու-
թիւնք փարանման մէջ ձգեցին Մեծ չայոց հաւատարիմ
և արթուն եկեղեցականաց, մանաւանդ զի յիշեալ զատկի
կարգադրութիւնից անմիջապէս յետոյ 1293-ին աթօռ էր
բարձրացել Գրիգոր Անաւարդցեցին, որին և կարծում էին
այդ անկարգութեան մասնակից լինել²: Օրբելեան ինքն
չէ հաւատում տարածուած լուրերին և բամբասանկներին,
որպէս և գրում է. ո՞և հայր պատուական և պետ պան-
ծալ՝ զոն բաղայք բասրանաց ի բերանս բիւրաւոր մարդ-
կան ի բայս և ի բանս օտարս և ի բաղայս բարրանաց,
յորմէ երկուցեալք ակն ածեմք։ և զարձեալ Շըջին
(զրաբան և ունայնայխչյզ պարսւաւազիր արք), սպլիփեալք
տանէ ի տուն՝ և շշուկս չարակարծ զամենեքումքը ար-
կանեն այսպէս. ո՞ոռում է մեր կաթուղիկոսն և ընդ նոսա
դաշնադիր։ զորյ Շշմարիտն Աստուած զիտէ և զուք։
Ուրեմն բանսարկուները մտնելով ժողովրդի մէջ, մատնա-
հարում էին թէ Անաւարդցին դաշնակից է և հաւա-
տակից Յունաց։ Անաւարդցեցին, որ էր ո՞յց զիտնական

¹ Այս ժգտումը կար և Տարսոնի ժողովի ժամանակ։ ² ԺԴ. դա-
րի ունիթոռներից մէկ տգէտի ժեռքով մի թուղթ է յերիւրուել ան-
ծոռնի և անարդ լեզուով ու բովանդակութեամբ, որ Գրիգոր Անաւար-
դցուն են վերագրուած։ Թղթի աւանդողն է Մխիթար Ապարանեցին(?)
և լոյս ընծայողն՝ Կոնմէս Գալանոս նզուիթը (Նորանից և Զամշեան)։
Ապարանեցին ևս մի ուրիշ աղբիւրից(?) է վերցնում, ուրեմն այդ ան-
շնորհ թուղթն երեք մարդու ծնոքով անցել և ապա մեզ է հասել։
Սկզ թուղթը կատարեալ Վնիք է հոռովէականաց այլանդակ միջոցների
և հմտութեան։ Դորա հետազոտութիւնը կգտննեն ընթերցողը Գալանոսի
եղուիթական գրուածոց քննաբանութեանս մէջ, որ յուսամ շուտով հրա-
տարակել։

Ե զիտէր զլեզու և զդպրութիւն լատին և յոյն աղգին»,
 «այր իմաստուն և յոյժ հմտւտ հին և նոր կտակարա-
 նաց», անշուշտ ունէր իւրայնոց մէջ իսկ նախանձող
 չկամներ. բայց քանի որ դատապարտւում է և բամբաս-
 ուում իրրե Յունաց գաշնալիր, քաջայայտ է, որ Հռով-
 մեականը ևս մատ ունէին այդ բանսարկութեանց մէջ:
 Այս ամէնին Ճիշտ արտայայտութիւնն է և վանական
 վարդապետի եղբօրորդու սառորագրութիւնն. ուօձն կամի
 շարժել զառւտան՝ ջանացարուք ոչ տալ տեղի զիխցն և
 մի՛ հաւատայք խարողին»: Հարկաւ մէկ կաթուղիկոս, որ
 այնքան հեռու էր նստում բուն Հայաստանից, շատ պէտք
 է զգցյշ լինէր, զի ամենայն Հայոց կաթուղիկոսի համար
 առաւել փառք չկարէ լինել, քան այն որ ունի հաւա-
 տարմութեամբ, և իւր ազգը Սոից կառավարելով, կար-
 ձատես պիտի լինէր՝ չփիտենալու, որ զցյզն մի կամահած
 խախտումն Հայաստանեայց եկեղեցու վարդապետութիւնից
 կամ կարգերից, կարէր նորան զրկել Մեծ Հայքից և կի-
 լիկից մասնաւոր կաթուղիկոս մի դարձնել, որ ոչ մի
 կաթուղիկոսի սրտով չէր լինիլ:

Այլ Գրիգոր Անաւարզեցին միջոց չունեցաւ իւր մե-
 ծահոչակ նախորդաց նման ամզքել իւր հաւատարիմ
 հովիւների անհանգստութիւնք և վախճանուեցաւ:

Ստացաւ Գրիգոր Հայոց վարդապետաց թուղթը թէ
 ոչ այդ նոյն է. միայն թէ հետամուտ լինինք դորան Հա-
 յաստանեայց եկեղեցու քաջամիտ և հաւատարիմ հօտն
 ու հօտապետները ձանաշելու համար: Այդ թուղթը հե-
 ղինակուած է Ստեփիաննոս Օրբելեանի ձեռքով, որ մետ-
 րապօլիս էր Սիւնեաց և ընախաթոռ ու զլուխ ամենայն
 եպիսկոպոսաց Հայոց: Թուղթն ստորագրուած է եկեղե-
 ցականներից և Սիւնեաց իշխաններից, ըստ որում և
 իւրաքանչիւրը գնում է իւր նզովքն. ուրք ոչ միարանին
 այսմ Հայրենաւանդ և Հայրապետական հաստահիմն զա-

ւանութեանցս՝ նզովիալ եղիցին, որպէս Սարէլ և Արիսոս: Ստորագրող եպիսկոպոսներից մէկն է և հռչակաւոր ուսումնականն ժամանակի Եսայի Նղեցի իւր աշակերտներով: Նմանապէս գրում են և իշխանք, զորօր. մեք անպիտան ծառոյքս Քրիստոսի՝ Ելիկումն և Լիպարիտոս, որդիք փառաւոր իշխանացն Յարսայիշին և Խւանէի, եղբարք մերովք և որդւովք և ամենայն ազատք հաւան եմք և Հնազանդք մահու շափ այսմ աստուածատուր և Հայրենաւանդ կտակիս. և որ հակառակին՝ որոշեալ լիցին ի սուրբ Հարոցն մասնակցութենէն:

Թուղթն սկսում է Հայաստանեայց եկեղեցու. գոհունակութեամբ, եկեղեցու, որ ասստուածային անյաղթ զօրութեամբ բարձրացեալ և անեղական աջով Հօրին պարսպեալ բարձր բազիօքն Յիսուսի գգուեալ և հիազօր չորհօք Հոգւոյն պերճացեալ՝ սուրբ, անրիծ, անարատ եկեղեցիս Հայոց՝ անբասիր և անշաղախ հարանս երկնաւոր Փեսային՝ տնկեալս և Հիմնադրեալս ի ո. առաքելոցն Թագէոսէ և Բարդողիմէոսէ, մշակեալս և բեղմնաւորեալս ի գքանչելի քրտանց աշարկու և անհամեմատ առնն Գրիգորիսի... վասն զի զարաւոր փորձանաց մէջ հաստատ է Ֆեացել և անփոփոխ մխիթարիչ իւր հօտին: Ապա ողջունում է Հայաստանեայց պետին, ձայնելով. «Ճնրահանդցց գագաթամբ ողջունէ զգլուխող իւր պանծալի՛ զսիրալի՛ ընաւից, զչքնաղդ և զնորոգ գերահրաշացեալլդ ի Հոգւոյն Գրիգորիոս՝ Հայոց Հանուրց սեռից Հայկայ և կաթուղիկոս տիեզերական ի զրանէ Հոնաց և Լիանց, ի ծովէ Կասպից և ի լեռնէ Կովկասեաց մինչ ի սահմանս եղիպտական և ի ծովն արևմտային, ուր զգիշերն ագանի ակն տունջնային»: Այս է Հայաստանեայց եկեղեցու ողջոյնն, Մեծ Հայքի եպիսկոպոսաց գլուխ, Ստեփ. Օբրելեանի բերանով, ընդ որ կամենում է՝ մէկ զգուշութիւն ներշնչել իւր պետի սրբութեան և մէկ ևս ջըել զըարանների զըպար-

տութիւնք, ըստ որում և կատարել երկու բան—յանձնառականք—պինդ պահել Հայաստանեայց եկեղեցու բազմաթիւ ժողովոց նղովիւք հաստատած կարգերն, «յորոց ոչ ունիմք հնար արեամբ և մահու չափ մասամբ միովշեղել, այնքան նղովից պարտապան լինել. և ի մեր հարանցն մասնակցութենէ հեռանալ, իրրև որդիք ժանտք և խրամատիչք ցանկոյ հարցն, որոց պատիմն յայտնի է ի զրեալսն. և հրաժարական—նղովիլ և հեռու կենալ այն ամէնից, որոնցից խորշել է Հայաստանեայց եկեղեցին դարեր շարունակ թիշում են, որ թէև հնազանդ են ըստ ամենայնի, սակայն կամենում են, որ իւրեանց գլուխը թղթով փարատէ տարակուսանկըները. զի՞ յայնժամ առաւել հաստատութեամբ և հյու հպատակութեամբ հնադանդ լիցուք աստուածային զլիսոյդ. և թագաւորեսցես յեկեղեցիս մեր ջահաւորեալ՝ որպէս արեգակնա: Յցց տալու համար, որ այդ տարակոյցները տարածուած լուրերից են ծագել կոչում են Անաւարզեցուն. վթագաւորական արգասիւքու ծնողդ իմաստից և մայրդ ուղղափառութեան, աղօթւրդ հաւատոյ և անվախ ախոյեանդ ս. եկեղեցւոյ՝ Գրիգորիոս կաթուղիկոս Հայոցն Բայց որպէս զի՞ Անաւարզեցին դիտենայ, որ այդ մեծափառ իշխանութիւնն ունի Հայոց վրայ, միմիայն ուղղափառ հաւատարմութեամբ իւր նախնեաց և թէ փոքր շեղուիլն անգամ պիտի զրկէ նորան իւր փառքից, յիշում են. «ապա թէ աւելի ինչ կամ պակաս կամիք մուծանել յեկեղեցիս մեր, ոչ ունիմք ի հարցն՝ և կամ զրեալքս խոտանեն առ ձեզ՝ յայնժամ մի՛ աշխատ լինիք և մի՛ զմեղ աշխատ առնէք. ըստ ձեր կամաց լիցի աշխարհդ այդ և այլ ոք որ կամիցի...»: Բնդ նմին Անաւարզեցին չպիտի կարծէր, թէ նոցա սաստել կարէր հրամանով կամ բռնութեամբ, զի բացի այն որ Մեծ Հայքն օտար իշխանութեան տակ էր, որ կարող էր նորա իշխանութիւնից վտարանջել, այլ և

Նկատում են ըստ հայրենի սկզբան խրոխտալով, որ չեն
վախենում պատիժներից և պատրաստ եմք ի տանջանս,
յաքսորս և ի բանտ, ի մահ և ի մեռանել ի վերայ և
և առաքելական հարցն աւանդից։ Այսպիսով այս քաջ-
արի ժառանգներն իւրեանց մեծափառ նախնեաց՝ աղնիւ
հաւատարմութեամբ կանգնում են իւրեանց աննման և
փառաւոր ժառանգութեան համար, որ նախնեաց արեան
գնով պահուած լինելով, թանգագոյն է քան զամենայն
հարստութիւնն և փառքն աշխարհիւ Ձեռք ձեռքի
տուած իշխանաց հետ նզովում են իւրեանց հակառակոր-
դաց, նզովում են նախնեաց նզովելք, և դնում են իրը
անսասան հիմք իւրեանց կենաց. «Հաւան եմք մեք ընդ
մեր հարսն ի դժոխս իջանել և ոչ ընդ հոռոմոց յեր-
կինս ելանել» :

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ.

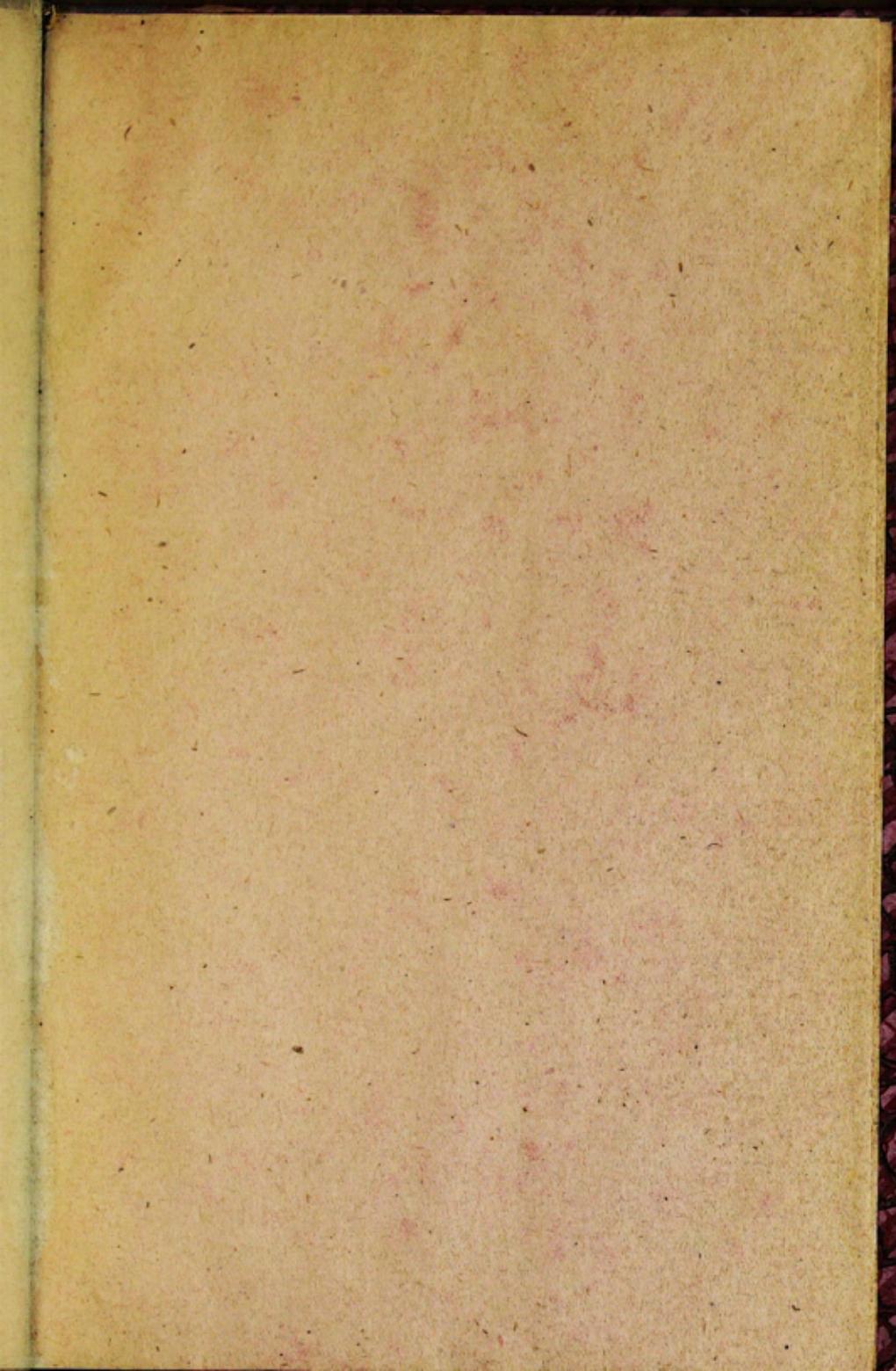
— 2 * 2 —

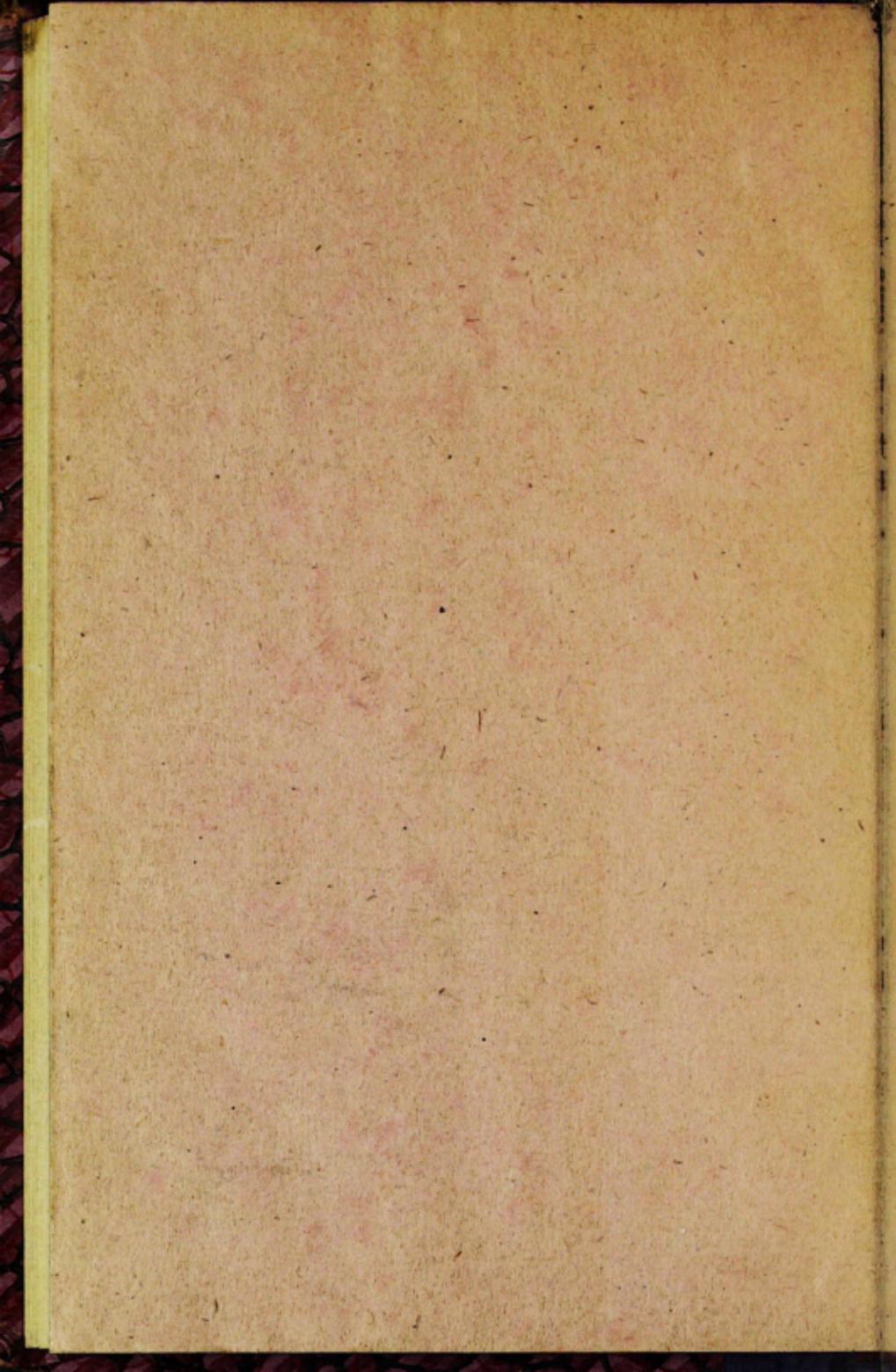
Էջ.	առաջ.	մի աւ լ.	ու զի շ.
9.	13	վերեկց.	եղակութիւն
Ժ.	11	ներքեկց.	է
ԺԲ.	11	վ.	չնշինագոյն
ԺԸ.	8	ն.	պէտքերն
հԱ.	7	վ.	բաւ...
հԲ.	16	>	ուսավայրից
	2	8	միահեծութեան
	3	5	ծեռքնը
	>	7	Ալդ
	8	3	կաթուղիկոսութեան
	9	9	կեղրոցը
14	4	>	գրաւելի
16	8	>	նոգիոսի
18	10	>	արդինքը
27	15	>	ըբնկուեցաւ
32	11	>	բովանդակութիւնից
40	4	ն.	յերկարման
46	20	>	ինն
74	8	>	որ և
82	15	>	մասեis
96	7	ն.	երկրաբանութեան
100	12	վ.	հերետիկոսութիւն
110	14	ն.	Յովհ. ԿԹ.
122	2	վ.	(Ձեն)
140	10	>	Բոթենաւորի
142	5	>	աւելով
143	10	ն.	մարդաբանական
144	4	>	ու
146	10	վ.	մարդաբանական
>	6	ն.	>
147	13	վ.	մարդաբանը
156	16	>	զի ասում
			զի ասում է

157	16	զերկից.	մարդիկները
159	18	>	Հռովմ
161	1	ներքեկից.	նոր
167	13	>	չէ կարող
176	11	վ.	սերմերը
177	21	>	գրատկութիւն
187	10	>	բառերը
190	7	ն.	ամենայն
193	1	վ.	վարդապետած
195	8	>	շեշտում էր
211	9	ն.	1189
212	10	>	բանտարկութեան
213	2	>	առապարներին
216	3	>	տեռան
218	5	վ.	իմաստութիւն
>	17	>	դժգնելով
>	սաւօթող-
թիւնը.	>	ծանապարհորդութեան
224	3	վ.	Նզեցի
>	7	ն.	Լիփանց

Пров, 1940 г.

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0022955

A II
5703